

Dr. Reinder Ruard Ganzevoort

Een Cruciaal Moment.

Functie en verandering van geloof in een crisis

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de Rector Magnificus, Prof. Dr. J.A. van Ginkel
ingevolge het besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op donderdag 15 september 1994 des ochtends te 10.30 uur

door

REINDER RUARD GANZEVOORT
geboren op 14 februari 1965 te Haarlem

Promotor: Prof. dr. J. Visser (Faculteit der Godgeleerdheid)

*Dit bestand omvat de eerste drie hoofdstukken. De rest is nog niet digitaal beschikbaar. Ik heb geen poging gedaan de lay-out voor deze digitale versie te fatsoeneren.
De paginering komt niet overeen met de gedrukte uitgave; de paginanummers waarnaar de inhoudsopgave verwijst, zijn die van de gedrukte versie.*

INHOUD

Woord vooraf	1
Inhoudsopgave	3
INLEIDING	7
. Doel van het onderzoek	8
. Vraagstelling	9
. Aard en methode van onderzoek	9
. Onderzoeksperspectief	10
.. Kwalitatief onderzoek	15
.. Biografisch onderzoek	19
. Integratie	21
. Vooronderzoeken	23
. Het onderzoeksinstrumentarium	24
.. De vragenlijsten voor de respondenten	24
.. De vragenlijst voor de significante anderen	25
. Selectie en begeleiding	28
.. van de medewerkers	28
.. van de respondenten	28
.. Betrouwbaarheid van de selectie	34
.. Privacy en vrijwilligheid	37
. Analyse van het materiaal	38
. Terminologie	41
. Indeling van deze studie	42
RESULTATEN	45
. Op weg naar een typologie	45
. Verdieping	51
.. Hoofdtype	51
.. Subtypen	75
. Vernieuwing	88
.. Hoofdtype	88
. Aanvechting	100
.. Hoofdtype	100
.. Subtype	115
. Blokkering	115
.. Hoofdtype	117
.. Subtypen	129
. Beschrijving van de vier typen	135
.. Verdieping	136
.. Vernieuwing	143
.. Aanvechting	145
.. Blokkering	149
. Nadere bespreking van de context	152
. Formulering van de hypothesen	165

PSYCHOLOGISCHE REFLECTIE	167
. Crisis	167
.. Crisisgebeurtenissen	167
.. Crisisgebeurtenis te onderscheiden van crisis	170
.. Signalen	174
.. Hulpbronnen	177
.. Tijdsaspect en fasering	177
.. Verhoogde psychische toegankelijkheid	179
.. Crisis en uitkomst	180
.. Overzicht	181
.. Psychologische omschrijvingen	181
.. Definitie	183
. Coping	184
.. Het begrip 'Coping'	184
.. Coping-modellen	191
.. Focus van coping	194
.. Methode van coping	195
.. Persoon-gebonden factoren	198
.. Gebeurtenis-gebonden factoren	200
.. Context-gebonden factoren	202
.. Stress, Coping en gezondheid	205
.. Samenvatting	206
. Geloof	207
.. Religieuze Socialisatie	213
.. Bekering	217
. Samenhangen tussen geloof en crisis	220
.. Crisis als religieus moment	220
.. De invloed van geloof op crisis	222
.. De invloed van crisis op geloof	229
.. Geloofsdimensies en crisisaspecten	230
. Commentaar bij de hypothesen	231
THEOLOGISCHE REFLECTIE	237
. Theologie in de moderne tijd	237
. Spreken over God	239
.. Het verhaal van de Bijbel	244
.. Vier verhaaltypen en de mens	257
. Contingentie	259
. Geloof en zingeving	262
. Crisis en geloof	269
.. Levensloop als opeenvolging van crises	269
.. Crisisgebeurtenis te onderscheiden van crisis	271
.. Signalen van een gezonde reactie	272
.. Hulpbronnen	273
.. Tijdsaspect en fasering	274
.. Verhoogde psychische toegankelijkheid	276

.. Crisis en uitkomst	278
. De vraag van het lijden	280
.. Theodicee-onderzoek	280
.. Theodicee en narratieve grondstructuur	283
. Samenhangen	287
. Commentaar bij de hypothesen	288
NARRATIEVE REFLECTIE	293
. Het Verhaal als model	295
.. Feit en interpretatie	289
.. De auteur	297
.. Het doel	298
.. De persoonlijke identiteit	301
.. De sociale identiteit: het publiek	306
.. Ordening	311
.. Verhaal en handelen	313
. Narrativiteit en geloof	315
. Narrativiteit en crisis	319
.. Interpretatie in het verhaal	323
.. Interpretatie van gebeurtenissen	325
.. Interpretatie-conflict	327
.. Interpretatie-verschuiving	328
. Narrativiteit en context	329
. Commentaar bij de hypothesen	330
PASTORALE REFLECTIE	335
. Pastoraat: Doel en methode	336
.. Bijbelse kernwoorden	337
.. Uitgangspunten van narratief pastoraat	343
. Werken met narratief pastoraat	350
.. Functies van verhalen	350
.. Narratief crisispastoraat	355
. Conclusies en aanbevelingen	361
.. Empirisch perspectief	361
.. Psychologisch perspectief	362
.. Theologisch perspectief	364
.. Narratief perspectief	364
.. Afsluitende opmerkingen	365
BIJ WIJZE VAN EPILOOG	367
Samenvatting	369
Summary	372
Lijst van geraadpleegde en geciteerde literatuur	375
Curriculum Vitae	401

WOORD VOORAF

Het moment is gekomen dat mijn proefschrift een eigen weg gaat leiden. Zo gaat dat bij kinderen, dat je ze op een bepaald moment los laat. Ze gaan hun eigen weg door het leven, en je bent er als ouder nog slechts zijdelings bij betrokken, hoezeer ze ook een deel van je leven blijven. Zo gaat het ook met geschreven teksten. Eenmaal gedrukt gaan ze hun eigen weg, terwijl ook de schrijver vanaf dat punt weer verder gaat. Zo is dit boek meer noch minder dan een mijlpaal op een weg. Voor mijzelf zijn er tal van andere mijlpalen geweest, en hopelijk zullen er nog vele volgen (in welke vorm en mate van openbaarheid dan ook).

Ik stel er prijs op juist op dit moment de namen te noemen van hen die langs die weg een eind zijn meegelopen. In de eerste plaats denk ik daarbij aan mijn gezin. Ik voel er niets voor om (zoals dat gebruikelijk is) excuses te maken voor de zo vaak voorgekomen afwezigheid. Dat wil niet zeggen dat die afwezigheid niet vaak ervaren is of dat ik me dat niet bewust ben geweest. Het gaat er echter om keuzes te maken, en ik heb geprobeerd de prioriteiten zo te stellen dat die afwezigheid draaglijk was. Wel wil ik op deze plaats mijn dank uitspreken voor de warmte en de ondersteuning die ik van de jongens, en vooral van Martine heb gekregen.

In de tweede plaats denk ik aan Jan Visser. Met veel plezier heb ik in de afgelopen jaren met hem samengewerkt. Zijn voortdurende kritische reacties en aanvullingen waren nooit ontmoedigend. De bourgondische stijl van de omgang en de diepgaande en brede belezenheid waarmee hij telkens nieuwe mogelijkheden wees gaf de begeleiding kleur. Ook de bereidheid en snelheid waarmee prof. dr. J. Day (Louvain-la-neuve), prof. dr. G. Heitink (VU), prof. dr. M.J.G. van der Velden (UU) en prof. dr. J.A.M. Winnubst (UU) als beoordelingscommissie dit proefschrift hebben willen bestuderen heb ik met dankbaarheid gewaardeerd.

In de derde plaats denk ik aan de studenten die elk een deel van het veldwerk verzorgden, en die ik mede mocht begeleiden bij het schrijven van hun scripties. De gesprekken hierover waren in elk geval voor mij steeds stimulerend, terwijl alleen al het uittypen van de interviews mij vele jaren werk bespaard heeft. In alfabetische volgorde waren het Aleida Blanken, Machteld van Dam-Snoei, Gottfrid van Eck, Arianne van de Berge-Geudeke, Anita van Iperen, Dick Lagewaard, Wilma de Leede-de Knijf, Irma Nietveld, en Linda Schipper.

In de vierde plaats was er de onderzoeksgroep Context & Zingeving, waar ik de wederzijdse interesse in de diverse onderzoeken en de gezamenlijke interesse in een narratieve benadering mocht meemaken. Hoe verschillend ook de achtergronden van de deelnemers en hun onderzoeksvelden, de onderzoeksgroep is naar mijn gevoel tot een open en hecht samenwerkingsverband gegroeid waar het goed toeven is.

In de vijfde plaats zijn er de respondenten die hebben willen meewerken aan het onderzoek. Ik besef dat het voor velen van hen geen lichte opgave was de diepgravende en persoonlijke verhalen zo te vertellen als ze gedaan hebben. Voor die openheid ben ik dankbaar, en ik hoop dat het opnieuw vertellen ook voor henzelf heilzaam is geweest.

In de zesde plaats denk ik aan de bredere context van vrienden en familie waarin ik mag functioneren, en die op gezette tijden interesse in en betrokkenheid toonden bij ons gezin en bij dit project. Het beruchte rode potloodje van mijn vader heeft heel wat onduidelijkheden, inconsequenties en fouten in dit proefschrift weggevoerd.

Tenslotte wil ik mijn dank uitspreken aan de gemeenten, die ik de laatste jaren heb mogen dienen. Het merendeel van het onderzoekswerk is verricht in de tijd dat ik predikant was van de Nederlands Gereformeerde Kerken te Alkmaar en Zaanstreek-Centrum. Het schrijven van dit proefschrift vond plaats naast mijn werk in de Nederlands Gereformeerde Kerk te Doorn. In de gemeenten heb ik steeds ervaren dat er interesse in het onderzoekswerk aanwezig was, maar ook bleek men steeds bereid tijd en ruimte vrij te maken om er mee door te kunnen gaan. Ik

hoop dat de gemeenten zich in het afronden van deze studie beloond zien voor de tijd die ze ter beschikking hebben gesteld.

Zo gaat dit proefschrift zijn eigen weg. Hoezeer het een deel is van mijzelf zal duidelijk zijn aan een ieder die mij kent.

INLEIDING

In het menselijk bestaan zijn crisis-ervaringen geen uitzondering. Ieder mens maakt in zijn of haar leven verliezen mee. Men zou kunnen zeggen dat dat al begint wanneer een mens de veilige beslotenheid van de moederschoot verliest. Het hele leven bestaat uit het loslaten van het oude en het verder gaan met het nieuwe. Soms is het verlies buitengewoon pijnlijk. Het kan dan gaan om verlies van gezondheid, verlies van een partner, van kinderen, verlies van vrienden of van werk. Als het gaat om het begrip crisis kunnen we er van uit gaan dat er een verlieservaring aan ten grondslag ligt (Andriessen 1991). Wat betekent verlies eigenlijk, en hoe kunnen mensen er mee omgaan? Die vragen staan in dit onderzoek centraal, waarbij we ons concentreren op de plaats, de functie en de verandering van geloof in dit proces.

De titel van dit proefschrift luidt: 'een cruciaal moment'. Het is een uitdrukking die door één van de respondenten wordt gebruikt. Als verklaring voor het feit dat zij door de crisis heen een versterkte geloofshouding heeft opgebouwd noemt ze de betrokkenheid bij en de steun van de kerk, zoals zij die ervaren heeft. Dat geeft ze aan met de woorden: 'op een cruciaal moment een goede kerk is heel belangrijk.' Als titel voor deze studie gebruiken we de woorden in een breder kader. Zowel het woord 'cruciaal' als het woord 'moment' kan immers meerduidig worden opgevat. Moment kan duiden op een tijdstip of op een kracht. Cruciaal kan duiden op het wezenlijke, of - in theologische taal - op de betekenis van het kruis, als symbool voor het lijden en voor het geloof in Jezus Christus. Zo ontstaat een viervoud van betekenissen, waarmee verschillende aspecten worden aangeduid.

* Crisis een cruciaal (kern) moment (tijd). Crisisperiodes zijn kernachtige tijdstippen in het leven van een mens. Daar komt het wezen van ons leven aan de orde. In grenssituaties worden we bepaald bij de vraag wat wezenlijk is, en wat niet. In deze betekenis is crisis een breekpunt in de levensgeschiedenis. De kern van het bestaan en dus ook van het geloven wordt in een crisis bevraagd.

* Crisis een cruciaal (kern) moment (kracht). Crisis kan ook worden gezien als een bepalende kracht in het leven van de mens. Zo heeft Erikson de levensloop en identiteit van de mens beschreven als een opeenvolging van kritische ontmoetingen. In deze betekenis kan crisis gezien worden als een ontmoetingspunt van verschillende krachten van waaruit we de dynamiek van het menselijk bestaan kunnen begrijpen. Het menselijk bestaan (gedrag, cognities en affecten) is te begrijpen vanuit de krachten van crisis enerzijds en de pogingen crisis te voorkomen of te verwerken anderzijds.

* Crisis een cruciaal (kruis) moment (tijd). In een theologische benoeming is crisis ook het moment van het kruis, daar waar het lijden aan de dag treedt in het menselijk leven. We worden in crisissituaties niet alleen geconfronteerd met het wezen van het leven, maar ook met de wezenlijke contingentie en gebrokenheid van het bestaan.

* Crisis een cruciaal (kruis) moment (kracht). Wanneer crisis ons confronteert met lijden en gebrokenheid, dan betekent dat tegelijk dat in crisissituaties blijkt wat de waarde en de relevantie is van het christelijk geloof in de weerbarstige werkelijkheid van ons leven. Als het kruis (als symbool van geloven) kracht heeft, dan wordt dat juist zichtbaar in crisissituaties.

Tenslotte wijzen we op een vijfde betekenis van de titel. Uit ons onderzoek komt naar voren dat in het krachtenveld van crisis en geloof de context een cruciale rol vervult. De vraag wat bepalend is in de onderlinge verhouding zal in het verdere van deze studie centraal staan.

1.1. DOEL VAN HET ONDERZOEK

Dat er een verband is tussen geloof en crisis wordt op vele manieren onderkend, zowel in de persoonlijke beleving van veel personen, als in de pastorale ervaring van veel pastores, als in de pastorale en psychologische literatuur. Veel minder duidelijk is hoe deze verbanden liggen. De ervaring leert dat wanneer gelovige mensen een crisis doormaken dit tot geheel verschillende uitkomsten leidt. Sommige mensen getuigen ervan dat hun geloof belangrijk

was in het verwerken van een crisis. Anderen melden dat hun geloof juist ingrijpend veranderd is en dat er een duidelijke verschuiving is opgetreden in hun levensbeschouwing. De vraag komt daarbij op welke factoren hiervoor van belang zijn. In de enorme stroom van literatuur over crisis speelt het geloof een ondergeschikte rol. Wanneer hier al aandacht aan wordt besteed, dan gebeurt het vaak op een onkritische of simplistische wijze. Alleen een multi-dimensioneel model kan recht doen aan de complexiteit van de werkelijkheid.

Het doel van dit onderzoek is dan ook een bijdrage te leveren aan de pastoraal-psychologische theorievorming omtrent de verhouding van individuele levensbeschouwing en crisiservaring. Een tweede doel is een pastoraal handelingsmodel op het gebied van crisiservaringen te helpen ontwikkelen.

Met deze doelstelling bevinden we ons binnen het kader van het onderzoeksproject 'context en zingeving' van de Theologische Faculteit (vakgroep Sociale Wetenschappen) van de Rijks Universiteit Utrecht. Binnen dit project wordt het onderzoek gericht op 'de wijze waarop individuen en collectiviteiten betekenis verlenen aan feiten en gebeurtenissen in hun (leef)wereld en op de met die betekenis-verlening gegeven handelingsoriëntatie.' 'In het bijzonder richt de aandacht zich op de interdependentie van context en zingeving en op de dynamiek van zingevingssystemen die daarmee gegeven is' (Context en Zingeving 1992).

Een van de deelprogramma's van het onderzoeksproject richt zich op levensloop en zingeving. 'Onderzocht wordt of en in hoeverre de levensbeschouwing of de geloofsovertuiging bijdraagt tot het zingeven aan en het doorstaan van keerpunten in de levensloop, die veroorzaakt worden door de menselijke ontwikkeling en door z.g. levensgebeurtenissen van buitenaf. Voorts richt het onderzoek zich op de mogelijke wijzigingen in het zingevingssysteem die deze keerpunten in de levensloop al dan niet met zich meebrengen' (Context en Zingeving 1992). Binnen dit deel-onderzoek valt ons project.

1.2. VRAAGSTELLING

Op grond van het bovenstaande staan de volgende vragen centraal in het onderzoek:

Hoe functioneert en / of verandert de individuele levensbeschouwing (toegespitst op geloof) bij crisiservaringen?

Welke factoren bepalen deze functie en / of verandering?

Hoe kan het pastoraat dienstbaar zijn in het omgaan met crisiservaringen en het zinvol doen functioneren van de individuele levensbeschouwing?

1.3. AARD EN METHODE VAN ONDERZOEK

Het onderzoek dat hier gepresenteerd wordt is primair exploratief van aard. De Groot (1961, p 324) kritiseert de gewoonte onderzoeken als exploratief te presenteren: 'Maar al te vaak is het alleen gebrek aan precisie in de uitvoering, dat ons ertoe dwingt om een onderzoek als 'exploratief' te beschouwen, dat met meer inspanning en vakkennis ook 'toetsend' had kunnen zijn.' Hij geeft daarbij evenwel aan dat exploratief onderzoek geïndiceerd is wanneer men op een relatief breed gebied, waarover weinig bruikbare theorie bestaat, te maken heeft met een veelheid aan observatie-gegevens of variabelen, over wier relatieve relevantie weinig bekend is. Daarbij is een gerichte belangstelling voor bepaalde typen samenhangen nodig.

In het onderhavige geval is sprake van een breed gebied. Ons onderzoek betreft de onderlinge samenhang en interactie tussen crisis, geloof en sociale context, drie gebieden die ieder afzonderlijk al voldoende zijn voor een

lange rij onderzoekingen. Binnen ieder domein is sprake van een veelheid aan mogelijk relevante factoren. Bruikbare theorieën voor de interactie zijn er slechts zeer weinig. In ons geval is een exploratieve studie derhalve gelegitimeerd.

1.4. ONDERZOEKSPERSPECTIEF

Het onderzoeksperspectief dat gehanteerd wordt is het Symbolisch Interactionisme. Typerend voor dit perspectief is:

- * het accent wordt gelegd op interacties tussen individuen
- * formele structuren, organisaties en systemen worden secundair gesteld, zonder evenwel het belang van boven-individuele instituties te ontkennen.
- * het accent ligt op zingeving (meaning), tot uitdrukking komend in symbolisch gedrag.
- * het accent ligt op bewustzijn (consciousness) en identiteit (self) tot uitdrukking komend in definities en interpretaties van situaties.
- * een Stimulus-Respons schema en eenzijdige nadruk op bv. factor-analyses worden afgewezen.
- * het accent wordt gelegd op kwalitatieve methoden van onderzoek (Zijderveld 1975)

Aan de wieg van het symbolisch interactionisme stond G.H.Mead (1934,1968). Mead ziet interactie als een triadische wisselwerking: een organisme handelt in een omgeving, een tweede organisme ontvangt de signalen van dat handelen en handelt daarop reagerenderwijs en het eerste organisme ontvangt de nieuwe signalen en verandert zijn gedrag. Als mensen een rol opnemen lezen ze hun handelingen door het cognitieve prisma van hun eigen kennisvoorraad en zelf-conceptie (Turner 1988). Persoonsvorming en sociale interactie horen zo onlosmakelijk bijeen (Sarbin & Scheibe 1983, Vrijhof 1987). In het verlengde hiervan ligt het invloedrijke werk van Berger & Luckman, *The social construction of reality* (1966). Zij stellen: 'Everyday life presents itself as a reality interpreted by men and subjectively meaningful to them as a coherent world.' De alledaagse werkelijkheid wordt ervaren als een geordende werkelijkheid.

Verwant aan het Symbolisch Interactionisme is de Personal Construct theorie van G.A. Kelly (1955), waarin de nadruk wordt gelegd op de hermeneutische betekenisgeving (Mancuso & Sarbin 1983). Kelly gaat vooral in op de persoonlijke betekenis (Fransella 1982). Kelly ging er van uit dat een gebeurtenis in zich geen betekenis openbaart, maar dat wij betekenis-geven (Mancuso & Adams-Webber 1982b). Zijn fundamentele postulaat luidt: 'A person's processes are psychologically channeled by the ways in which he anticipates events' (Mancuso & Adams-Webber 1982a). Het wezen van constructie is dus anticipatie. Die wordt bepaald door de 'personal constructs'. De ervaring van een gebeurtenis hangt af van de interpretatie ervan, die beïnvloed wordt door de verwachtingen op grond van eerdere ervaringen. Volgens Kelly bestaan de personal constructs steeds uit twee polen. Een van de polen is de nominale (bepalende en naamgevende). De andere is het contrast. De nominale polen worden het meest gebruikt voor de interpretatie (Adams-Webber 1982, Bonarius & Holland & Rosenberg 1981, Landfield & Leitner 1980). Verder is ieder construct toepasbaar op een beperkt gebied van gebeurtenissen. Met dit model heeft Kelly een fundamenteel hermeneutische persoonlijkheidstheorie opgebouwd.

In dezelfde lijn als het Symbolisch Interactionisme en de Personal Construct Psychologie ligt ook het Sociaal Constructionisme in de psychologie¹. Hierbij dienen onder meer de namen van Bruner (1986), Gergen (1968,1971) en Shotter (1982,1989) te worden genoemd. Het sociaal constructionisme is 'principally concerned with elucidating the processes by which people come to describe, explain, or otherwise account for the world in which they live', aldus Gergen (1985) die de volgende vooronderstellingen van het sociaal constructionisme formuleert:

¹ Hoewel voor deze stroming ook de term 'sociaal constructivisme' in gebruik is, kiest Gergen (1985) voor constructionisme. De reden is dat deze minder snel tot verwarring zal leiden met andere stromingen in o.a. kunst en psychologie.

- De ervaring van de wereld bepaalt niet in zichzelf de termen waarin de wereld verstaan moet worden. Kennis van de wereld is geen product van inductie of van opgebouwde en getoetste hypothesen. Dit betekent dat gangbare indelingen in categorieën niet zonder meer aanvaard worden als bestaande in de werkelijkheid zelf.
- De termen waarin de wereld wordt verstaan zijn sociale kunstmatige voorwerpen, producten van historisch gesitueerde uitwisselingen tussen mensen.
- De mate waarin een bepaalde vorm van verstaan voorkomt of gesteund wordt door de tijd heen is niet direct afhankelijk van de empirische validiteit van het betrokken perspectief, maar van de wisselvalligheid van sociale processen als communicatie, onderhandeling, conflict, retoriek, enzovoorts.
- Vormen van onderhandeld verstaan zijn van kritische betekenis in het sociale leven, omdat ze integraal verbonden zijn met veel andere activiteiten waarin mensen zich begeven.

Het perspectief is verder dan ook vooral te benoemen als hermeneutisch. Het begrip hermeneutiek is onder theologen vooral bekend als een discipline die zeer nauw verwant is aan de exegeese. Oorspronkelijk wijst de term op het werk van Hermes, die de boodschappen van de goden aan mensen moest overbrengen. Sinds de tijd van de verlichting is daaruit de betekenis ontstaan van 'uitlegkunde', waarin de regels voor de exegeese worden bestudeerd (de Knijff 1985). Vanaf Schleiermacher dringt er echter een andere invulling van het begrip door, waarbij meer nadruk ligt op het 'tot verstaan komen'. Dit is niet slechts een objectief begrijpen, maar een proces van ontmoeting, waarbij de lezer en de tekst elkaar interpreteren (Ganzevoort & Visser 1993a).

In de ontwikkeling van dit hermeneutisch perspectief dienen een aantal namen genoemd te worden. (Dingemans 1989, Heitink 1993, de Knijff 1985) In de eerste plaats is dat de naam van de reeds vermelde F. Schleiermacher, die aan de wieg van de praktische theologie staat. Wanneer het gaat om de uitleg van de teksten, dan is het van belang dat de lezer zich inleeft in de situatie van de schrijver. Zo kan de afstand tussen lezer en schrijver overbrugd worden en de betekenis van de tekst gevonden. Voor Schleiermacher blijft de tekst de norm voor de uitleg. Daarbij bevat de tekst naast een universeel niveau (taal) ook een particulier, divinatorisch moment. Werkelijk verstaan treedt op wanneer de lezer met de schrijver deel krijgt aan het onderwerp van de tekst. Zo wordt het subjectieve verstaan een grondvoorwaarde voor goede tekstverklaring. Door Schleiermacher worden themata aangegeven, die tot op heden de hermeneutische discussie bepalen. Men denke aan de verhouding tussen het begrip van het geheel en de interpretatie van de delen, de rol van het voor-oordeel in het proces van verstaan, en de relatie tussen denken en taal (Mudge 1983).

Wellicht de belangrijkste volgeling van Schleiermacher is W. Dilthey. Bij hem wordt het begrip 'Verstehen' centraal voor de geesteswetenschappen. Hiermee gaat hij in tegen de opkomende positivistische wetenschapsvisie, die vanuit de natuurwetenschappen ook in de geesteswetenschappen doordrong. Volgens Dilthey is de taal van natuurwetenschap gebaseerd op kracht en macht, en de taal van geesteswetenschap op betekenis (Gerkin 1984). Hermeneutiek wordt door hem nadrukkelijk verbonden met het historisch bewustzijn. Elk verstaan van menselijke ervaring is historisch en contextueel bepaald. Dat betekent een verbreding van de hermeneutiek. Niet alleen teksten, maar ook de geschiedenis kan object van verstaan zijn.

In dit spoor is H.-G. Gadamer een belangrijke volgende filosoof. Hij sluit aan bij het voor-verstaan of voor-oordeel, en maakt dat tot een centraal begrip (Gadamer 1959). Dit voor-verstaan en het verwachten van zin en betekenis zitten niet in de tekst, maar worden door de lezer toegevoegd (Gadamer 1983). De hermeneutiek wordt bij hem niet gebaseerd in het object (de tekst), noch in het subject (de lezer), maar in de taal (Pliiss 1988). Hermeneutische communicatie is een dialogisch gebeuren (Gerkin 1984). Verstaan impliceert de horizon-versmelting van de context van de tekst en de context van de lezer. Daardoor wordt de historische afstand overbrugd. De beweging heeft hier vooral ook de richting van tekst naar lezer. De Knijff (1985, p 113) verwoordt: 'Ten diepste houden niet wij ons met de tekst bezig, maar houdt de tekst zich met ons bezig.' Dit is de 'Wirkungsgeschichte' van de tekst.

Bij P. Ricoeur (1981 a,b,c, 1988, 1991) vinden we een verdere toepassing van de hermeneutiek voor de sociale wetenschappen. Hij gaat er van uit dat teksten taaluitingen zijn, gericht op het geven van betekenis. Voor het verstaan van de tekst is nu volgens Ricoeur naast toeëigening ook distantiatie nodig. Hij verbindt de begrijpende en

verklarende methode, en legt zo een hermeneutische basis voor zowel interpretatieve als empirische wetenschapsvormen. Ricoeur verbindt de 'language of force' en de 'language of meaning', die bij Dilthey tegenover elkaar staan. Ricoeur (1981a) onderscheidt vier kenmerken van geschreven taal:

- het gaat om de betekenis van het gezegde en niet meer om het gebeuren van het zeggen.
- de relatie tussen de tekst en de spreker valt weg.
- de relatie tussen de tekst en de eerste hoorders valt weg.
- de relatie tussen de tekst en de eerste context valt weg.

Deze kenmerken gelden volgens Ricoeur ook voor betekenisvolle actie. Na de verbreding bij Dilthey van tekst tot geschiedenis, wordt nu ook het menselijk handelen hermeneutisch benaderd. Capps (1984) ziet vier belangrijke overeenkomsten tussen 'meaningful action' en 'written texts':

- beide hebben een invloed die het moment overstijgt.
- beide hebben naast bedoelde ook onbedoelde consequenties.
- beide scheppen een wereld.
- beide staan open voor herinterpretatie.

Hoewel J.B. Thompson (1981) zich afvraagt of tekst en handeling wel zo te vergelijken zijn, is deze gedachtengang van grote invloed geweest voor de toepassing van de hermeneutische benadering in de sociale wetenschappen en het pastoraat. Handelingen zijn dan te zien als een uiting van iets innerlijks, net zo als een tekst een gefixeerd discours is (Packer 1991).

De Boer (1980) formuleert de grondslagen van een kritische psychologie als een proces tegen de gangbare postulaten van analyseerbaarheid en wetmatigheid. In plaats daarvan zou men uit moeten gaan van de interne zinsamenhang van de mens, de uniciteit en vrijheid, en de dialoog (vgl Lubbers 1988). Dingemans (1986,1991) wijst hermeneutische wegen in mathetiek en homiletiek, en met name Gerkin (1979, 1984, 1986a,b) heeft op inspirerende wijze een aantal hermeneutische aspecten uitgewerkt voor het pastoraat. Hij baseert zich daarbij mede op het werk van A.T. Boisen, die over mensen sprak als 'Living Human Documents' (Stroeken 1983). Daarbij integreert Gerkin ook modellen uit de psycho-analyse en ego-psychologie. In de lijn van Ricoeur hanteert hij de talen van 'language' en 'force', die hij respectievelijk betreft op twee functies in het pastoraat: betekenisgeving en verandering. Geloof wordt nadrukkelijk verbonden met taal en interpretatie (Gerkin 1986a). Men heeft Gerkin dan ook verweten, dat hij de interpretatie te centraal zet, zodat andere dimensies (bijvoorbeeld kwaad en macht, context en ritueel) onderbelicht dreigen te worden (Jernigan 1987, Poling 1988). Gerkins reactie is echter dat ook hier betekenisgeving aan de basis ligt. Van heel andere kant komt de kritiek van Malony (1992), die meent dat Gerkin te makkelijk uitgaat van het punt dat ieder mens een verhaal heeft. Volgens hem is het punt nu juist dat velen geen verhaal kunnen vinden. Het is echter de vraag of hier geen sprake is van een misverstand. Gerkin (1986a, 1986b) besteedt in zijn latere werk wel degelijk aandacht aan de fragmentering van het leven die leidt tot een uiteenvallen van het leven in vele verhalen die niet verbonden kunnen worden. Het uitgangspunt blijft dan gehandhaafd, dat ieder mens leeft in verhalen (Ganzevoort 1993c). Het belang van een hermeneutische benadering ligt in de aansluiting bij de exegetische vaardigheden van de pastor, de eigenheid van de gesprekspartner en de werkelijke ontmoeting, en bij de verhalende aard van het gesprek (Ganzevoort 1990a).

Binnen de hierboven geschetste benadering is ons perspectief vervolgens dan ook als narratief te benoemen. De hermeneutische benadering, sterk beïnvloed door het werk van Ricoeur, wordt in een praktische uitwerking vaak in een narratief kader geplaatst (Bernstein 1990, Gergen & Gergen 1983,1986, Mancuso 1986, Mancuso & Sarbin 1983). In een narratief model kan de aandacht voor de persoonlijke interpretatie verbonden worden aan de sociale context waarbinnen dit plaats vindt (Day 1991a,b, in press, Ganzevoort 1993c). Een levensverhaal is verankerd in de sociale context, door setting, delen van het verhaal en collectieve zinsverbanden (Ganzevoort & Visser 1993b). Volgens Sarbin (1986) is het 'verhaal' zelfs een 'root metaphor' voor de gehele psychologie (vgl Pepper 1942). Het uitgangspunt is 'that human beings think, perceive, imagine and make moral choices according to narrative structures'. Het verhaal is geconcretiseerde interpretatie. De werkelijkheid heeft geen narratieve vorm, maar onze ervaring wel (Crites 1975). 'The story can be viewed as an integrating structure that organizes our feelings and forms a sense of continuous identity' (Winquist 1978). De theologische basis voor een narratieve benadering hangt samen

met het wezen van religieuze taal. Die overstijgt het gewone door disclosure; door een breuk (het onverwachte) ontstaat een nieuwe verstaansstructuur. Daarom noemt Ricoeur religieuze taal 'grenstaal' analoog aan Jaspers' definitie van 'borderline situations' (Plüss 1988). Juist in ons onderzoek, waarin 'grenstaal' en 'grenssituaties' op elkaar betrokken worden, ligt een narratieve benadering daarom voor de hand. Ook Streib (1991) gaat deze weg, als hij de gedachten van Ricoeur verbindt met het onderzoek naar geloofsontwikkeling door Fowler (1981). Met deze eerste aanduidingen zullen we hier moeten volstaan. In het verdere van ons onderzoek zal een narratief model worden ontwikkeld om zowel op theoretisch als praktisch vlak inzicht te bieden en pastorale strategieën te verhelderen.

Tenslotte is het gebruikte perspectief pastoraal, in die zin dat het ons uiteindelijk niet gaat om abstracties, maar om de concrete mens, die we in het pastoraat ontmoeten. Om die reden loopt de reflectie uit op een bespreking van de pastorale implicaties en mogelijkheden. Dat is niet enkel een aanhangsel van deze studie, maar een doelbewuste richting van waaruit het geheel verstaan wil worden.

1.4.1. Kwalitatief onderzoek

De keuze voor kwalitatief onderzoek is in onze studie voor de hand liggend, maar dat is niet vanwege een algemene afwijzing van kwantitatieve methoden. Het verschil tussen kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeken hangt samen met de mate van standaardisering van het onderzoeksinstrument (Hoenkamp-Bisschops 1982). Berg (1989) ziet het wezenlijke verschil in de vraagstelling: wat, hoe, wanneer en waar tegenover hoeveel. In beide methoden is sprake van interpretaties van de onderzoeker die het onderzoek kunnen stimuleren of belemmeren (Van der Ven 1990). Lamnek (1993) schetst het verschil tussen de twee benaderingen uitgebreid in een overzicht van trefwoorden. Daarbij gaat het steeds om twee polen, waarbij de kwantitatieve benadering neigt naar de eerste pool en de kwalitatieve naar de tweede pool. Uiteraard zijn de verschillende polariteiten niet onafhankelijk van elkaar.

Figuur 1.I De kwantitatieve en kwalitatieve polen volgens Lamnek (1993)

Kwantitatief	Kwalitatief
Verklaren	Verstaan
Nomothetisch	Idiografisch
Theorie-toetsend	Theorie-ontwikkend
Deductief	Inductief
Objectief	Subjectief
Ethiologisch	Interpretatief
Ahistorisch	Historiserend
Gesloten	Open
Predeterminatie van de onderzoeker	Relevantie-systeem van de betrokkene
Distantie	Identificatie
Statisch	Dynamisch
Star proces	Flexibel proces
Partikularistisch	Holistisch
Toevalsselectie	Theoretische selectie
Gegevens op afstand	Gegevens nabij
Zoeken naar onderscheid	Zoeken naar overeenkomst
Reductieve analyse	Explicatieve analyse
Hoog meetniveau	Beperkt meetniveau

Dergelijke overzichten hebben als nadeel dat ze te makkelijk suggereren dat de tegenstelling onoverbrugbaar is, of zelfs problematisch. In werkelijkheid gaat het niet om een strikte tweedeling, maar om een continuüm, waarbij de

uiteinden door bovenstaande polen beschreven worden. Ons onderzoek bevindt zich in dit continuüm aan de kant van de kwalitatieve benadering.

In de praktische theologie is een kwalitatieve methode vaak vanzelfsprekend geweest door de aansluiting bij de geesteswetenschappen, die in tegenstelling tot de natuurwetenschappen traditioneel kozen voor een kwalitatieve aanpak. Juist in de laatste jaren wordt het kwantitatieve onderzoek ook binnen de praktische theologie meer toegepast, naast en in samenhang met het kwalitatieve. In de praktische theologie worden zo een hermeneutisch, strategisch en empirisch perspectief op elkaar betrokken. Heitink (1993) ziet in dit verband een parallel tussen de hermeneutische cirkel, de regulatieve cirkel en de empirische cirkel. Van der Ven (1990) integreert in zijn empirische programma dan ook beide methoden, maar beperkt dit tot de analyse van theologische concepten met het oog op operationalisering. Heitink (1993, p 170) spreekt in dit verband kritisch van 'empirisch systematisch-theologisch onderzoek', als tegenstelling tot een werkelijk kwalitatief praktisch-theologisch onderzoek. Verder benadrukt Heitink de grenzen die kwantitatief onderzoek binnen de praktische theologie heeft. In een recente serie artikelen werkt Van der Ven (1993b, 1994a, 1994b) een kwantitatieve en een kwalitatieve analyse-methode van het pastorale gesprek uit. Hij laat zien hoe deze benaderingen elkaar aanvullen en eigen inzichten opleveren. Nog nadrukkelijker gebeurt dit in de bundel "Paradigmenentwicklung in der praktischen Theologie" (van der Ven & Ziebertz Eds. 1993). Ook Heitink (1993) tracht de beide benaderingen te combineren, en vindt daarvoor aanknopingspunten in de handelingstheorie van Ricoeur (zie 1.4).

De eerste reden om hier te kiezen voor een kwalitatieve methode ligt in de aard van het onderzoeksobject. De empirische wereld die onderzocht wordt, dient maatstaf voor de methode te zijn (Van Tillo 1987, 1988). Daarbij is het narratieve karakter van interpretaties en ervaring een belangrijke aanwijzing voor kwalitatief onderzoek (Fuchs 1984, Ganzevoort 1993b, vgl de kwalitatieve studie naar celibaatsbeleving van Hoenkamp-Bisschops 1990, 1993). Kwantitatief onderzoek beperkt zich immers noodgedwongen tot cognitieve en emotionele aspecten. (Heitink 1993), en de narratieve structuur, met daarin symbolen, beelden en representaties blijft buiten het beeld. Hoe belangrijk het cognitieve aspect is in vergelijking tot de overige aspecten wordt daarmee dan ook niet duidelijk. Verder worden vaak alleen traditionele uitdrukkingen als religieus herkend, omdat men alleen kan meten wat men vooraf zelf operationaliseert. De betrouwbaarheid en relevantie zijn daarom in onderzoek naar godsdienstige opvattingen bij kwantitatief onderzoek evenzeer in het geding als bij kwalitatief onderzoek. Overigens is kwalitatief onderzoek dat zich beperkt tot cognitieve aspecten even zwak (Van der Slik 1990). Wanneer de gegevens naar hun aard narratief zijn, dan betekent dat ook dat ze moeilijk te kwantificeren zijn (Miles & Huberman 1984).

Volgens Van Tillo (1990) vraagt praktisch-theologisch onderzoek ten diepste om kwalitatieve methoden (vgl Claessens 1988, Claessens & van Tillo 1990). Van der Ven (1990) gaat daar in mee, voorzover het gaat om een keuze voor een empirische aanpak. Die is nodig om aan te sluiten bij de huidige situatie van de kerk in de wereld, en zowel praktisch-pastoraal als inhoudelijk-theologisch te spreken (van der Ven 1985). Binnen dat empirische onderzoek gaat zijn voorkeur uit naar een operationaliserende kwantitatieve onderzoeksfase, die volgt op een kwalitatieve fase (vgl van der Ven & Visscher 1985). Zonder ons te verliezen in een heilloze polemiek kiezen we derhalve voor een kwalitatieve aanpak, om de eigen aard van crisis en geloof adequaat te kunnen analyseren. Daarbinnen wordt ook enig gebruik gemaakt van kwantitatieve gegevens, bij de analyse van de interviews, de onderlinge vergelijking en de reflectie op het materiaal.

Het tweede argument voor een kwalitatieve benadering ligt in de stand van zaken. Hoewel er over zowel crisis als geloof veel onderzoeken zijn gepubliceerd, is met name de relatie tussen de twee fenomenen slechts zeer beperkt aan de orde gekomen. In dit stadium is het nauwelijks mogelijk of zinvol om te operationaliseren en te kwantificeren. Dat wel te doen zou waarschijnlijk leiden tot een onverantwoorde beperking van de mogelijke resultaten tot bevooroordeelde hypothesen. Met alle waardering voor de studies van van Knippenberg (1987) en Vossen (1985a,b) moet toch de vraag gesteld worden of de methodische keuzes niet te zeer de resultaten beïnvloeden hebben (zie Visser 1988).

Door de langdurige en breedvoerige discussie is de vraag naar de betekenis van het begrip kwalitatief niet onzinnig. Wester (1987) noemt drie betekenissen van het begrip 'kwalitatief'. De eerste heeft te maken met de aard van de gegevens. Kwalitatief is dat onderzoeksmateriaal waarin de betekenisverlening in de taal van de betrokkenen tot uitdrukking is gebracht. Het tweede aspect is de relatie tussen de gegevens en de theorie. Kwalitatief is dan een open blik op de werkelijkheid, waarbij de gegevens pas achteraf worden ingepast in de theorie. In de derde plaats is het onderzoeksontwerp kwalitatief wanneer de onderzoeker een zo uitgebreid mogelijk contact met de te onderzoeken werkelijkheid heeft.

In onze studie is dit concreet gemaakt door het verhaal van concrete personen tot uitgangspunt te nemen. We werken niet met vooraf vastgestelde definities van crisis en geloof, al is er sprake van een eerste voorlopige omschrijving (zie § 1.10). Centraal staat de beleving en duiding van de respondenten zelf. In de tweede plaats is ons onderzoek kwalitatief door de volgorde van praktijk naar theorie. We beginnen met de analyse van interviews, gevolgd door een bepaling van de relevante factoren en de opstelling van een hypothese. Daarna vindt een psychologische en theologische reflectie plaats op grond van het materiaal en relevante literatuur. In de derde plaats is er sprake van een kwalitatieve benadering, omdat we ons niet beperken tot een vastgestelde vragenlijst, maar de respondent de ruimte geven het eigen verhaal te vertellen, zodat een veelheid aan mogelijke factoren aan de orde kan komen.

Kwalitatief onderzoek kan leiden tot generaliseerbare conclusies, maar dat vraagt -als elk onderzoek- om adequate methoden en kwaliteitscriteria. Maso (1987) stelt dat -met de nodige voorzichtigheid- de resultaten uit één casus als relevant kunnen worden gepresenteerd. Wester (1987) ziet een goede mogelijkheid om op grond van kwalitatief onderzoek algemene uitspraken te doen, en formuleert vervolgens een aantal controle-procedures op basis van de literatuur (vgl. Glaser & Strauss 1967, Miles & Huberman 1984). Daarbij is aandacht voor de data (o.m. representativiteit, triangulatie²), de interpretaties (overeenstemming met de respondenten, collegae en literatuur), de samenhangen, en de algemeenheid (selectie, overeenstemming met de literatuur), en de procedure (triangulatie, replicatie, verantwoording van de methode). Niet vergeten moet worden dat door de toepassing van technische hulpmiddelen als beeld- en geluids-opname-apparatuur en computers de zorgvuldigheid en betrouwbaarheid van kwalitatief onderzoek op zijn minst potentieel fors is toegenomen (Fuchs 1984, von Meijenfeldt 1988). Hoe in het onderhavige onderzoek gestreefd is naar zorgvuldigheid zal verantwoord worden bij de beschrijving van de precieze methode van selectie, instrumenten en analyse, zoals die volgt in de verdere paragrafen van dit hoofdstuk.

Een aandachtspunt blijft wat binnen het kader van dit onderzoek onder generaliseerbaar moet worden verstaan. Bij kwantitatief onderzoek is het uitgangspunt dat resultaten betrouwbaar zijn wanneer met recht kan worden aangenomen dat de gevonden resultaten geldig zijn voor de (sub-)populatie als geheel. Betrouwbaarheid betekent dan herhaalbaarheid, in die zin dat de onderzoeksresultaten gerepliceerd of gereproduceerd kunnen worden door andere onderzoekers. Dat kan intern gebeuren (door meer onderzoekers binnen één onderzoek) of extern (door losse onderzoeken naast of na elkaar). Voor kwalitatief onderzoek geldt dat we door selectie- en analyse-methode streven naar een zo groot mogelijke betrouwbaarheid, waarbij we de gevolgde methode en de gezette stappen zo precies mogelijk beschrijven met het oog op de reproductie dan wel de narekening van de conclusies. Zo willen we het intuïtieve element beperken.

Naast de betrouwbaarheid gaat het om de validiteit en relevantie van het onderzoek. Dit betreft de mate waarin gegevens, (deel)resultaten en conclusies in de verschillende fasen van het onderzoek beantwoorden aan het beoogde doel van de studie of overeenkomen met wat de onderzoekers denken geobserveerd te hebben. Daarbij kan worden onderscheiden tussen externe validiteit (generaliseerbaarheid van de conclusies naar andere situaties, tijden, plaatsen en personen) en interne validiteit (de mate waarin het onderzoek de resultaten en conclusies rechtvaardigt). Bij deze omschrijvingen spreekt voor zich, dat elk onderzoek dient te streven naar maximale interne validiteit, terwijl de

² Onder triangulatie wordt verstaan de meervoudigheid in onderzoek op het gebied van de populatie, methoden en medewerkers. Wanneer er sprake is van meer onderzoekers, methoden, perspectieven en onderzoeksgroepen is de basis voor geldige uitspraken groter (Berg 1989, van Tillo 1988, Zijdeveld 1975).

externe validiteit in kwalitatief onderzoek niet het primaire doel is. Wel kan er sprake zijn van 'transferentiële validiteit', die daarin bestaat dat niet zozeer de uitspraken geldig zijn voor andere situaties, maar dat de onderzoeksresultaten overdraagbaar zijn, dat wil zeggen begrijpelijk, leerzaam, bruikbaar en nuttig (Duynstee 1992).

Bij deze toetsing moeten verschillende consistentie-vragen gesteld worden. De eerste is of de gegevens die verzameld zijn overeenkomen met het veld dat onderzocht is. Concreet betekent dit dat de analyse van de werkelijkheid correct is. Omdat wij ons richten op de persoonlijke betekenisgeving is het de vraag of de geanalyseerde betekenisgeving overeenkomt met het innerlijke betekenisstelsel van de respondent. Het vermoeden van consistentie wordt versterkt wanneer de analyses overeenstemmen en de respondent instemt met de analyse. De tweede vraag is of de resultaten overeenkomen met de gegevens (hierboven omschreven als interne validiteit). Dit vermoeden van consistentie wordt versterkt door een zorgvuldige en na te rekenen methode, waarbij het intuïtieve element beperkt is. De derde vraag is of de respondenten overeenkomen met de totale populatie. Dit vermoeden kan worden versterkt door hetzij een statistische selectie, of (zoals in ons geval waar de uitvoerige analyse een grote onderzoeksgroep onmogelijk maakt) een zorgvuldige theoretische selectie, waarin de variatie zo groot is, dat met reden aangenomen mag worden dat er tussen onderzoeksgroep en totale populatie geen structurele verschillen bestaan. In deze studie is zo uitgebreid mogelijk verantwoord dat de consistentie op alle drie de punten is nagestreefd, zodat enige mate van representativiteit en generaliseerbaarheid verwacht mag worden. Daarbij kan worden opgemerkt dat kwantitatieve methoden (mits zorgvuldig toegepast) hoger kunnen scoren op het derde consistentie-criterium, maar door de gestandaardiseerde methode een behoorlijk risico lopen op het eerste criterium, met name wanneer het gaat om persoonlijke en subjectieve belevingen.

1.4.2. Biografisch onderzoek

Binnen de verschillende mogelijkheden van kwalitatief onderzoek hebben we gekozen voor een biografische aanpak. De reden daarvoor is het narratieve perspectief, waarin we het levensverhaal als uitgangspunt nemen voor betekenis en interpretatie. Het gaat niet om de stand van zaken op een bepaald tijdstip, maar om een ontwikkelingsproces in een individu (Rabin e.a. 1990). Alleen vanuit het geheel van de levensgeschiedenis kunnen we verstaan waarom een respondent tot bepaalde keuzen, interpretaties en belevingen komt (McAdams 1990).

De term 'biografisch' wordt in het kader van onderzoek gebruikt voor een tamelijk breed scala van methoden, waarbij het gezamenlijke kenmerk is dat persoonlijke documenten object van onderzoek zijn (zie Fischer & Kohli 1987 en andere bijdragen in Voges 1987 Ed. en Sparr 1990 Ed., Versteijnen 1985). Daarbij zijn de verbinding met de historie en de menselijke competentie tot zelf-onthulling belangrijke uitgangspunten (Dienske 1987, Visser 1991b). Voordelen van persoonlijke documenten zijn volgens Stahlberg (1981) de toegankelijkheid tot diepere delen van de persoonlijkheid, de bruikbaarheid voor onderwijs, de mogelijkheid onderzoek te doen naar de kern-organisatie van de psyche, de ruimte voor de enkeling en het begrip voor specifieke gevallen, de voorspellingsmogelijkheid voor specifieke gevallen, en tenslotte de toetsingsmogelijkheden bij therapie. Inhoudelijke nadelen zijn het gevaar van subjectiviteit en zelfbedrog, een gebrek aan validiteit, representativiteit en vergelijkbaarheid, het onvermogen diepste motieven weer te geven, het risico van een versimpeld beeld van het tijdsverloop, toevals-invloeden, geheugen-fouten, en begripsverwarring. Ongevraagde, primair niet-openbare persoonlijke documenten als dagboeken zijn het minst onderhevig aan de kritiek op het punt van de betrouwbaarheid, maar zijn weer minder bruikbaar als het gaat om de relevantie voor de onderzoeksvraag. Fuchs (1984) geeft een uitgebreide verdediging van het gebruik van biografische methoden in de sociale wetenschappen. Zo kan biografisch onderzoek helpen de wetenschapper inzicht te verkrijgen in een complexere werkelijkheid dan zijn eigen ideeën of theorieën kunnen bevatten. Met name wanneer de sociaal-wetenschappelijke conceptualisering nog niet ver voortgeschreden is in een bepaald onderzoeksveld kan de biografische methode zeer behulpzaam zijn.

Binnen ons onderzoek werken we met narratieve interviews, dat wil zeggen dat respondenten uitgenodigd en ondersteund worden in langdurige interviews hun eigen levensverhaal te vertellen (vgl van Bolhuis 1987a). In een sfeer van vertrouwen komt de persoonlijke beleving uitgebreid ter sprake (Hoenkamp-Bisschops 1990). Lamnek

(1989) onderscheidt vijf soorten van kwalitatieve interviews. In het narratieve interview worden de onderwerpsdimensies voorzichtig genoemd, waarna de respondent volledige vrijheid krijgt om verhalen te vertellen. De interviewer beperkt zich tot ondersteunende geluiden en gebaren. In het probleem-gecentreerde interview wordt na een narratieve fase het interview toegespitst op duidingen en verbanden, terwijl ook korte vragenlijsten kunnen worden toegevoegd. In het focus-interview wordt met behulp van een lijst met aandachtspunten materiaal verzameld om een hypothese te toetsen of te verbeteren. In het diepte-interview wordt gezocht naar onbewuste betekenisstructuren, waarbij ook psycho-analytische technieken gebruikt worden. In het receptieve interview beperkt de interviewer zich tot het aanhoren (en eventueel met gebaren en mimiek ondersteunen), zonder zelf vragen te stellen of richting te wijzen. Binnen dit overzicht heeft onze methode iets weg van de eerste drie vormen. Het is iets meer gestuurd dan het zuiver narratieve interview in Lamneks termen, maar minder sterk dan het probleem-gecentreerde of focus-interview. Overigens lijken de verschillen ook in zijn beschrijving niet zeer groot te zijn.

Door zorgvuldige opname en aantekeningen, ondersteund met verschillende interview-instrumenten, kan het narratieve interview bruikbare gegevens opleveren (Mishler 1986). De betrouwbaarheid van deze interviews is volgens Paykel (1985) hoger dan onderzoek met behulp van vragenlijsten.

Tenslotte dient hier aandacht te worden besteed aan het feit dat onze methode naar haar aard retrospectief van aard is. We verzamelen gegevens over een gehele levensloop, en toegespitst op een specifieke periode uit het leven, die tenminste een of meer jaren voor het interview plaats vond. Dat brengt beperkingen met zich mee. Vaak wordt een retrospectieve rapportage gezien als een beperking van de betrouwbaarheid (Hudgens 1974, Milardo 1988, Paykel 1985, Visser 1991b). Toch is het de vraag hoe sterk deze bezwaren zijn (Cobb 1974). Het bezwaar tegen de retrospectieve methode geldt feitelijk alleen wanneer men data uit het verleden wil onderzoeken en niet houdingen ten opzicht van het verleden (Fuchs 1984). Uiteindelijk gaat het niet om de werkelijkheden van toen, maar om de werkelijkheids-definiëring door de betrokkene. Het is immers de perceptie en interpretatie van die werkelijkheid die het leven beïnvloedt en niet de werkelijkheid zelf. Dienske (1987, p 55) stelt: 'herinterpretatie beschouwen als vertekening van het oorspronkelijk gebeurde is een typerende positivistische onjuistheid: niet zoals het in een mensenleven gaat (wij herinterpreteren namelijk onze herinneringen), maar een bepaald kennisideaal is maatstaf voor wat als vertekening moet gelden. Er is geen oorspronkelijke gebeurtenis of oorspronkelijk motief als een te ontdekken vast gegeven in dit verband en de vraag ernaar verraadt een fixatie op het materiële' (vgl Freeman 1991).

1.5. INTEGRATIE

Een studie als de onderhavige roept vanuit de opzet om een doordenking van het integratie-vraagstuk. Dat geldt in wezen voor het hele vakgebied van de pastorale psychologie, wanneer zij wetenschappelijk wil functioneren op het grensvlak van theologie en sociale wetenschappen. Wat dat betreft hebben de sociale wetenschappen binnen de theologie een fundamenteel brug-karakter (Bakker & Ganzevoort 1994). In onze studie worden de resultaten van onderzoeken uit beide vakgebieden zo toegepast, dat een duidelijk zicht op de onderlinge verhouding nodig is ter voorkoming van systematische denkfouten. Daarbij doen we ons voordeel met het vele dat hier over geschreven is in de loop van de jaren. In deze methodische verantwoording gaat het niet alleen om de verhouding tussen de twee disciplines, maar ook om de verhouding tussen gegevens uit de literatuur en uit het veld. De eerste integratie wordt door Bouma-Prediger (1990) interdisciplinair genoemd, de tweede intra-disciplinair. De vraag naar het bestaansrecht van de theologie en de aard van theologische gegevens wordt aan het begin van hoofdstuk 4 aan de orde gesteld.

In de praktische theologie is de integratie steeds een punt van discussie geweest. In toenemende mate wordt daarbij de nadruk gelegd op het eigen karakter van en de eigen toegang tot de bronnen (Caldwell 1978). Praktische theologie is niet slechts een toepassing van bijvoorbeeld systematische theologie, maar kent eigen mogelijkheden en biedt zo een noodzakelijke bijdrage aan het geheel van de theologie (Fowler 1987). Praktische theologie is geen toepassing van de systematische theologie, maar ook geen pure praxis. Alle praxis en ervaring is geladen met theorie

(Tracy 1983). Daarbij heeft de praktische theologie relaties met zowel de theologische als de menswetenschappelijke disciplines (Fowler 1983, Dingemans 1986, Zerfaß 1974).

In de bespreking van de verhouding tussen de verschillende disciplines zijn verschillende motieven te ontdekken. Deze bewegen zich tussen afwijzing en uitlevering, die volgens Riess (1973, 1981) beide een misverstand in de integratie zijn. Bij interdisciplinaire samenwerking kan een perspectivistische benadering goede diensten doen (Pruyser 1978, Ridderbos 1973, Schoonhoven & Verhagen 1991). Bij intradisciplinaire integratie is vaak sprake van een eklektisch gebruik van sociaal-wetenschappelijke methoden en inzichten (Dingemans 1986, Houtsma 1981, Lindijer 1984, en met name ook in de wetenschapstheoretisch vaak te simplistische integratie in de evangelische literatuur, zie Barrett & de Vriese 1986, Collins 1980, Crabb 1987, Foster & Bolsinger 1990). Pattison (1986) vergelijkt dit met de onkritische houding ten opzichte van de Bijbel die we vinden in het fundamentalisme. Feitelijk is hier sprake van een verouderd ancilla-motief, waar de sociale wetenschappen een hulpje zijn voor de theologie, een motief dat tegenwoordig veelal wordt afgewezen (Baümler 1976). In verschillende gevallen wordt dan ook als aanvulling een kritisch motief genoemd, namelijk dat van de 'Fremdprophetie' (Dingemans 1986, Mette & Steinkamp 1983, Scharfenberg 1974, Visser 1991a). Ook dit motief wordt echter niet alom aanvaard. Tenslotte is er sprake van een correlatie-motief ('coöperatie' of 'convergente opties'), waarin de samenwerking is gebaseerd op een veronderstelling van neutrale basale ontologie en antropologie (Heitink 1984, Mette & Steinkamp 1983, Scharfenberg 1974). Visser (1991a) spreekt uiteindelijk van de functie van sociale wetenschappen binnen de theologie als het bellemeisje: de jongste dienstmeid, die de deur moet open doen. Daarmee heeft zij een eigen verantwoordelijkheid. Zonder bellemeisje wordt de theologie een gesloten huis. Zonder theologie is het nutteloos het huis te laten voortbestaan. Die nadruk op de eigen theologische inbreng vinden we ook bij Daecke (1974), Firet (1987) en Scharfenberg (1974).

Binnen ons onderzoek willen we het eigen perspectief van psychologie en theologie een eigen functie en plaats geven, door de literatuurstudie en reflectie op het interview-materiaal. In de verhouding tussen literatuur en veld heeft het materiaal uit het veld daarmee het primaat gekregen. De argumenten daarvoor vloeien voort uit het fundamenteel hermeneutische en biografische perspectief, dat uitmondt in een inductieve benadering. Uitgaande van dit materiaal beginnen we aan de reflectie. Dat wil niet zeggen dat de interviews en de analyse niet beïnvloed zouden zijn door de literatuur. Elk onderzoek wordt mede bepaald door de vooronderstellingen, en die vooronderstellingen zijn ook hier beïnvloed door de reeds bestaande theorie. De geschetste route betekent dat de analyse zal plaats vinden zonder expliciet gebruik van de theorie, terwijl in de theoretische hoofdstukken verder zal worden gewerkt met de resultaten van het praktisch onderzoek. De door Heitink genoemde empirische, hermeneutische en strategische benadering worden in deze opzet gecombineerd. De veldstudie en psychologische reflectie zijn grotendeels empirisch te noemen, de theologische en narratieve reflectie vooral hermeneutisch, en de pastorale reflectie heeft strategische elementen. Dit is echter meer een kwestie van verschillende nadrukken dan van een exclusieve keus voor een bepaalde benadering binnen elk hoofdstuk.

De onderlinge verhouding van het theologische en psychologische perspectief zoals we die hier benutten heeft overeenkomsten met het correlatie-principe. We beschouwen de twee perspectieven als zelfstandige benaderingen van de werkelijkheid, die met eigen methoden, invalshoeken en modellen voor een deel dezelfde fenomenen bestuderen. Daarbij is geen sprake van hoger of lager, maar van een gelijkwaardige samenwerking van ongelijksoortige benaderingen. Er is sprake van wederzijdse aanvulling, kritiek en gebruik van resultaten uit de andere discipline. Daarmee proberen we te voorkomen aan het gevaar de methode en resultaten van het ene perspectief toe te passen op het andere. Dat risico bestaat zowel in de fundamentalistische, als in de reductionistische visie op geloof en leven (Wulff 1991). Het gaat bij de integratie om twee verschillende taalvelden, met eigen criteria en betekenissen. Voor de verbinding van de twee is dan ook altijd een vertaling nodig, maar die vertaalslag betekent niet dat één van beide talen als beter wordt gezien. Wel is het zo dat we ons met onze studie bevinden in de sociaal-wetenschappelijke benadering binnen de theologie. Dat betekent dat in het kader van ons onderzoek de theologische benadering een zeker primaat heeft, maar dat de sociaal-wetenschappelijke methoden in eerste instantie de route helpen bepalen. In die zin is ons onderzoek geen zuiver praktisch-theologisch onderzoek, maar een project waarin de

verschillende disciplines een eigen plaats hebben. De psychologische benadering wordt daarbij gebruikt en gerespecteerd als een eigen zelfstandig perspectief.

1.6. VOORONDERZOEKEN

Aan het huidige onderzoek is een vooronderzoek vooraf gegaan (Ganzevoort 1987). In dat onderzoek werd door middel van diepte-interviews geanalyseerd hoe een vijftal mensen met een dwarslaesie deze gebeurtenis hebben beleefd en verwerkt. Het resultaat van dit onderzoek is geweest de hypothese dat een crisis betekent dat het tot dan toe geldende interpretatiekader als niet langer zingevend wordt ervaren, zodat men komt tot de ontwikkeling van een nieuw kader voor zingeving. Geloof kwam naar voren als een mogelijke factor in de zingeving. Niet duidelijk werd welke de bepalende factoren zijn in de beleving en ervaring van een crisis en het functioneren en veranderen van het geloven hier in (Ganzevoort 1989). Om op die vraag licht te kunnen werpen werd het onderhavige onderzoek opgezet.

1.7. HET ONDERZOEKSINSTRUMENTARIUM

Voor het onderzoek zijn verschillende vragenlijsten gebruikt. Voor een deel zijn deze ook gebruikt in het vooronderzoek, en werden ze op grond van de ervaringen bijgesteld. Voor een deel werden ook nieuwe lijsten gebruikt. In de loop van dit onderzoek werden ook enkele punten aangepast.

1.7.1. De vragenlijsten voor de respondenten

Voor de respondenten zijn drie vragenlijsten gebruikt, die tijdens het interview aan de orde kwamen. Allereerst was er een korte lijst met persoonlijke gegevens, daarna de lijst met aandachtspunten voor het interview zelf, en tenslotte een netwerktekening om de belangrijke anderen te bepalen.

Aan het begin van het interview werd de respondenten een korte vragenlijst voor gelegd met persoonlijke gegevens. In deze vragen ging het om de leeftijd, woonsituatie / gezinsvorm, achtereenvolgende woonplaatsen, opleidingen, beroep, kerkelijke gezindte, en kerkelijke gezindte van de ouders, en het aantal broers en zusters en hun leeftijden. Het doel van deze vragenlijst was tweeledig. Door deze feitelijke informatie te verzamelen werd het schrijven van het portret vergemakkelijkt, terwijl tegelijk enige gegevens werden verzameld voor de bepaling van de heterogeniteit van de steekproef. Dat laatste wordt verantwoord in § 1.8.3.

Na deze vragenlijst werd het eigenlijke interview afgenomen door de student(e) die betrokken was bij dat deel van het onderzoek (zie 1.8.1). De lijst met aandachtspunten was verdeeld in drie delen, die elk een deel van het leven aan de orde stelden: de crisisperiode zelf, de tijd daarvoor en de tijd erna. Binnen elke periode werden drie clusters van vragen gesteld over de onderwerpen crisis (gebeurtenissen, ervaringen, verwerking), sociale context (personen, relatie-vormen, gezinspatronen), en geloof (houding, inhoud, gedrag, zingeving). De precieze volgorde van de onderwerpen wisselde per interview; de interviewers waren geïnstrueerd zoveel mogelijk de lijn van het gesprek te laten bepalen door de respondenten. Wel werd er op toe gezien dat alle onderwerpen aan de orde kwamen. Waar dat onverhoopt niet gebeurde werd in een vervolg-interview de leemte opgevuld.

In vergelijking met de aandachtspuntenlijst van het vooronderzoek werd nu niet meer expliciet gevraagd naar beelden, verhalen en andere symbooldragers. In het vooronderzoek speelde dit geen grote rol, en voorzover het voor respondenten wel van belang was kwam het ook zonder een expliciete vraag aan de orde. In het vooronderzoek bestond de lijst uit twee delen: de crisisperiode en de jeugd. Daarbij kwam de periode na de crisis wel aan de orde, maar minder gestructureerd. Om dat te verhelpen werd in de verbeterde vragenlijst expliciet en uitgebreid in gegaan op deze periode.

De lijst met aandachtspunten voor het interview werd verder voor elke categorie aangevuld met relevante vragen, toegespitst op de concrete situatie. Zo werd bij categorieën waarin overlijden een rol speelde ook gevraagd naar de afscheidsrituelen. Tenslotte had de concrete vraagstelling van de bij die categorie betrokken student(e) ook bepaalde aanvullingen tot gevolg.

Aan het einde van het interview werd de respondent een zogenaamde netwerktekening voorgelegd. Deze bestaat uit drie concentrische cirkels (Antonucci 1985). De bedoeling van dit instrument werd als volgt omschreven: 'Het gaat hierbij om de belangrijke personen in iemands leven, die samen het netwerk vormen. Geef voor elk van de belangrijke personen uit uw leven (heden en / of verleden) aan in welke cirkel ze volgens u thuis horen. De binnenste cirkel vertegenwoordigt de personen die de meeste invloed (positief of negatief) hebben gehad. De tweede cirkel is de tweede graad, en de derde cirkel vormt de rand van het netwerk. Oppervlakkige contacten worden niet opgenomen.'

Bij het invullen bleken alle respondenten in staat zonder veel nadere uitleg de cirkels in te vullen. De aantallen per respondent verschillen van totaal 3 belangrijke anderen tot 24. Dit heeft niet alleen te maken met de werkelijke omvang van het netwerk, maar ook met de vraag hoe de respondent begrippen als 'vriend', 'kennis' en 'belangrijk' verstaat. In onderzoeken naar de omvang van netwerken zijn gemiddelden (!) gevonden van 10 tot 150 (Milardo 1988). In combinatie met de andere instrumenten, en met name in het kader van het interview, bleek de netwerktekening bruikbaar om het relatieve belang van de verschillende belangrijke anderen vast te stellen.

1.7.2 De vragenlijst voor de significante anderen

Naast het interview is gekozen voor aanvullende verzameling van gegevens onder de belangrijke anderen uit het verhaal van de respondenten. De reden daarvoor is dat binnen ons onderzoeksperspectief de interactie met de sociale omgeving een belangrijk element is. In het interview komt dit ter sprake als het gaat om de vraag hoe de omgeving is ervaren. Het is niet de bedoeling van deze vragenlijsten die ervaring te controleren. Wat dat betreft geldt hier hetzelfde als bij de bespreking van de kritiek op retrospectieve onderzoeken. De focus is niet de feitelijke situatie, maar de ervaring en interpretatie van de respondent. Het doel van deze vragenlijsten is een beeld te krijgen van de belangrijke anderen in de sociale omgeving, meer toegespitst: het geloofsgedrag en de geloofsovertuigingen van deze omgeving. Door vergelijking van de vragenlijsten met het interview kan dan wellicht duidelijk worden of de ervaring van steun in verhouding tot de belangrijke anderen samenvalt met inhoudelijke overeenstemming, of dat het alleen gaat om de relatie op zich.

Eerder in dit hoofdstuk is verdedigd dat voor een juist verstaan van de persoonlijke zingeving een diepte-interview een meer geëigend instrument is dan een vragenlijst zoals wij hier gebruiken hebben. De reden voor de hier gemaakte keuze is in de eerste plaats pragmatisch. Het interviewen van twee belangrijke anderen per respondent zou al leiden tot een niet langer te hanteren hoeveelheid materiaal, nog afgezien van de benodigde tijdsinvestering en de vraag of ook deze personen tot medewerking bereid zouden zijn. Een tweede reden is dat we mogen aannemen dat de inhoud van de beïnvloeding door de respondenten als eenduidiger zal worden opgevat dan ze door de omgeving wordt ervaren. Anders geformuleerd: de complexiteit en dynamiek van de beleving en overtuigingen van belangrijke anderen wordt door de respondent slechts in beperkte mate opgemerkt. Dat betekent dat een oppervlakkig onderzoeks-instrument als wij hier gebruiken niet geschikt is om de geloofshouding en de geloofsinhoud van mensen te meten, maar wel om een indruk te krijgen hoe deze personen over kunnen komen op de respondenten van ons onderzoek. Natuurlijk wordt ook in het interview gevraagd naar hoe de omgeving overkomt op de respondent. Toch is deze vragenlijst geen herhaling, omdat hier niet gevraagd wordt naar de 'ontvanger', maar naar de 'zender'.

Op grond van het interview en de netwerktekening werd de respondent verzocht de vragenlijst uit te delen aan voor hem of haar belangrijke personen. In principe werd er voor gekozen die mensen te benaderen die door de respondent in de binnenste cirkel werden geplaatst. Daarbij werd duidelijk het belang van deze vragenlijsten uitgelegd, maar ook

werd rekening gehouden met de mogelijkheid dat de respondent de betrokkene om enigerlei reden niet wilde benaderen. De respondent ontving vervolgens dit aantal formulieren, voorzien van geadresseerde en gefrankeerde enveloppen. Per respondent werden gemiddeld 2,5 formulier uitgereikt. Daarvan kwam 67 % ingevuld retour. Deze hoge respons kan worden verklaard door de wijze van benaderen. Het is waarschijnlijk dat daardoor alleen mensen met een hoge mate van bereidheid bereikt zijn. Binnen het kader van dit onderzoek is dat geen groot bezwaar. De vragenlijsten werden niet gebruikt om statistische gegevens te verzamelen, maar om langs kwalitatieve weg inzicht te krijgen in de belangrijkste sociale context, terwijl bovendien deze gegevens slechts een aanvullende functie hadden.

De vragenlijst bestond uit 6 vragen. In de eerste plaats werd gevraagd naar de relatie tussen de invuller en de respondent. Vraag 2 en 3 vroegen naar geloofsgedrag en geloofshouding (toegesplitst op de vraag van het lijden). Vraag 4 en 5 herhaalden dit, maar dan met betrekking tot de tijd voor de crisisgebeurtenis. Onder 6 werd expliciet gevraagd naar aanvullende opmerkingen. De vragen 2 tot en met 5 waren als matrix geconstrueerd. Bij vraag 3 en 5 werd horizontaal op een vijfpunts-likertschaal de mate van instemming gevraagd met een achttal uitspraken over God en het lijden³. Deze uitspraken zijn deels gebaseerd op publikaties over onderzoek naar lijden en geloven (zie bijvoorbeeld Van Knippenberg 1990). Bij vraag 2 en 4 werd horizontaal de frequentie geplaatst en verticaal de verschillende gedragingen (bidden, naar de kerk gaan, Bijbel lezen, praten over geloof, omgaan met andere christenen, anders, nl ...).

Het bezwaar tegen dergelijke vragenlijsten is dat de dynamiek en complexiteit van geloof, zingeving en theodicee slechts zeer beperkt kan worden opgemerkt en aangeduid in eenduidige uitspraken. Verschillende personen maakten daarover ook bij onze vragenlijst een opmerking. Zo maakt één invuller bezwaar tegen het z.i. in de vragen doorklinkende persoonlijke godsbeeld. Een ander beantwoordt de vragen naar eigen zeggen 'vanuit de visie van karma en reïncarnatie.' Een en ander betekent dat de betekenis van deze uitspraken niet voor iedere invuller gelijk zal zijn. In de eerste categorie werd gewerkt met een eerdere versie van de vragenlijst, waarbij de vragen 4 en 5 ontbraken. Verschillende respondenten in deze categorie gaven echter aan dat de ontwikkeling in hun geloofsleven zo niet weergegeven kon worden. Op grond daarvan is besloten tot aanpassing. Achteraf bleek een meerderheid van de invullers onderscheid te maken tussen de verschillende periodes. Ongeveer 10 % van de formulieren maakte kenbaar de periode van vroeger (vraag 4 en 5) zich onvoldoende te herinneren, of van geen belang te achten, omdat het contact met de respondent van later dateerde.

1.8. SELECTIE EN BEGELEIDING

In het voorgaande is al enkele malen gewezen op de verschillende categorieën die in het onderzoek zijn betrokken. De keuze daarvan en de begeleiding van medewerkers en respondenten zal hier verantwoord worden.

1.8.1. van de medewerkers

³ Dergelijke schalen bieden een keuzemogelijkheid uit erg mee eens, mee eens, weet niet (of: neutraal), mee oneens, erg mee oneens. De termen kunnen variëren naar gelang het item dat aan de orde is. Van belang is dat er een oneven aantal mogelijkheden is, zodat de middelste keuzemogelijkheid neutraal is (Swanborn 1971). De volgende uitspraken werden voorgelegd:

-lijden is een straf van God lijden	-God wil dat we strijden tegen het
-alles heeft een bedoeling overkomt	-we moeten berusten in wat ons
-God kan er niets aan doen als mensen lijden lijden stand te houden	-we krijgen kracht om in het
-God lijdt met ons mee -lijden komt niet van God	

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van de medewerking van negen doctoraal-studenten. Allemaal hadden zij als hoofdvak pastorale psychologie. Ter afronding van hun studie hebben zij een deelonderzoek (categorie) bestudeerd, waarover ook een scriptie werd geschreven. Het werk van de studenten bestond uit het maken van de afspraken voor de interviews, afnemen van de interviews, protocolleren. De codering van de interviews gebeurde gelijktijdig door de studenten en de onderzoeker. Na vergelijking werd gekomen tot overeenstemmende code-bestanden. Vervolgens werd door student en onderzoeker gelijktijdig de analyse geschreven. Opnieuw werd getracht tot consensus te komen. Daarna werd de bijgewerkte analyse voorgelegd aan de geïnterviewde. Opmerkingen en nieuwe informatie uit het vervolg-interview werden toegevoegd, waarna de definitieve analyse werd geschreven.

Ter voorbereiding op het onderzoek hebben de studenten deel genomen aan een interviewtraining, verzorgd door de universiteit. De inhoudelijke voorbereiding werd verzorgd door de onderzoeker. In deze inhoudelijke voorbereiding werden de vragenlijsten en de methode van benaderen van respondenten besproken. Verder werd door de onderzoeker een analyse-training gegeven waarin gedetailleerd de protocollering, codering, portretbeschrijving en bespreking van thematische vragen uit het interview aan bod kwamen. Tenslotte zij vermeld dat door de onderzoeker regelmatig advies werd gegeven aan de studenten op verschillende momenten van het onderzoek. Bij elk deelonderzoek werd bovendien tenminste één interview plus analyse ook grondig besproken met de begeleider van het onderzoek, prof. dr. J. Visser.

1.8.2. van de respondenten

De selectie van de respondenten heeft plaatsgevonden met behulp van theoretische criteria. Het uitgangspunt hiervan is dat gestreefd wordt naar een maximale variatie in de onderzoekspopulatie. Hoe groter de verschillen in de onderzoeksgroep, des te beter kunnen de centrale factoren worden onderscheiden van groepsgebonden factoren. Theoretische groepsselectie werkt anders dan statistische groepsselectie. De eerste is gericht op de ontwikkeling, de tweede op de toetsing van een theorie (Glaser & Strauss 1967). Wanneer een grotere variatie in de onderzoeksgroep is gevonden, dan betekent dit ook dat aangenomen mag worden dat de resultaten breder geldig zijn. Berg (1989) onderscheidt 4 vormen van selectie. Naast willekeurige en statistische selectie noemt hij de gestratificeerde en doelgerichte selectie-methoden. Om te komen tot een maximale variatie hebben we gekozen voor een primair gestratificeerde selectie. Dat wil zeggen dat de doelgroep wordt opgedeeld in verschillende subgroepen waarbinnen een volgende selectie plaats vindt. De selectie per subgroep heeft op verschillende wijzen plaatsgevonden, afhankelijk van de mogelijkheden binnen die groep.

De stratificatie is geordend naar de centrale crisisgebeurtenissen. Volgens de analyse van Heitink (1984) zijn er drie centrale probleemvelden van de mens te beschrijven: personale problemen, relationele problemen en sociaal-culturele problemen. Cullbergs (1980) indeling is fijnmaziger, maar vertoont ook overlappingen. In grote lijnen zijn dezelfde velden te herkennen, met als toevoeging de externe catastrofes (oorlog, natuurrampen). De driedeling die Heitink aanbrengt hebben we bij de selectie gehanteerd, waarbij we de probleemvelden hebben geconcretiseerd tot de volgende velden van mogelijke crisisgebeurtenissen: gezondheid (als personaal probleem), relaties en arbeid (als sociaal-cultureel probleem). Binnen elk hoofdveld werden daarna twee of meer categorieën bepaald.

Per categorie werd in principe een contactpersoon gezocht die binnen die categorie een representatieve groep respondenten kon (helpen) samenstellen. De algemene selectiecriteria (op welke punten maximale heterogeniteit werd nagestreefd) waren: sekse, kerkelijke achtergrond, leeftijd, opleiding, en mate van verwerking. Homogeniteit werd nagestreefd op één punt: alle respondenten dienden zich in enige mate (vroeger en/of nu) betrokken te achten bij het christelijk geloof. De reden hiervoor is dat ons onderzoek zich richt op de verbanden tussen (christelijk) geloof en crisis-ervaring. In de praktijk bleek overigens de variatie hier nog groter dan we zochten; verschillende respondenten hebben een levensvisie die slechts in zeer geringe mate christelijk kan worden genoemd. Tevens werd rekening gehouden met de wenselijkheid respondenten te interviewen op een tijdstip waarop redelijkerwijs verwacht kan worden dat de verwerking enigermate gevorderd is. Afhankelijk van de gebeurtenis en de persoon kon die periode korter of langer zijn. Voor deze afstand zijn zowel ethische als wetenschappelijke redenen te geven. Het leek

niet juist respondenten te vragen aan het onderzoek mee te werken op een tijdstip dat ze door het leed diep getroffen zijn. Op een later tijdstip daarentegen kon het interview een bijdrage leveren aan de verwerking, zoals verschillende respondenten ook hebben opgemerkt. Daarnaast kan de zelfreflectie in het midden van de crisis zodanig verstoord zijn dat een interview op dat moment geen bruikbaar materiaal oplevert. Alvorens de heterogeniteit nader te analyseren en verantwoorden geven we een kort overzicht van de selectie-procedure en resultaten per categorie. De categorieën worden genummerd in de volgorde waarin het onderzoek is aangevangen. Aanvankelijk werd achtereenvolgens categorieën gekozen uit de velden relatie, gezondheid en arbeid. Na de eerste zes categorieën, die als minimum waren bepaald, werd nog een drietal categorieën toegevoegd, die door de interesse van de toegevoegde studenten alle relationeel van aard waren. Zo ontstond de volgende lijst van categorieën.

Figuur 1.II Overzicht van de categorieën van respondenten

Categorie	Groep	Veld
A	Kinderen van gescheiden ouders	relatie
B	Mensen met een ernstige lichamelijke handicap	gezondheid
C	Langdurig werklozen	arbeid
D	Jonge weduwen en weduwnaars	relatie
E	Vrouwen met gynaecologische kanker	gezondheid
F	Arbeidsongeschikt-verklaarden	arbeid
G	Partners van dementerende ouderen	relatie
H	Weduwen van straaljagerpiloten	relatie
I	Ouders van dubbel gehandicapte kinderen	relatie

1.8.2.1. Kinderen van gescheiden ouders

Omdat de betreffende student, G.V. van Eck, al bezig was met de voorbereidingen van zijn onderzoek toen hij bij dit onderzoek werd ingeschakeld, is hier niet geheel dezelfde procedure gevolgd. De selectie heeft at random plaatsgevonden. De respondenten uit deze categorie zijn verzameld uit de populatie die de betrokken student persoonlijk -zij het niet van nabij- kende. Achteraf heeft een toetsing plaats gehad met betrekking tot de representativiteit wat betreft de gestelde algemene criteria. Van Eck (1990) constateert een 'redelijke differentiatie' in de persoonlijke variabelen. Inderdaad is er geen sprake van maximale variatie. De leeftijd gaat van 21 tot 30, de opleiding van MBO tot academisch, de kerkelijke achtergrond varieert binnen het protestantisme. Wel blijkt er spreiding te zijn in de leeftijd waarop de scheiding van de ouders plaats vond. Wat betreft de vragenlijsten en analyse-methode is de boven beschreven methode volledig gebruikt.

1.8.2.2. Mensen met een ernstige lichamelijke handicap

Na toetsing door de betrokken Ethische Commissie en de Wetenschappelijke Commissie werd door Revalidatiecentrum 'De Hoogstraat' te Utrecht toestemming verleend om voor de samenstelling van de groep respondenten medewerking te verkrijgen van de aan het centrum verbonden pastor, J.I.M. van Adrichem. In overleg met hem werd -op grond van zijn gegevens- een groep respondenten geselecteerd die een zo groot mogelijke spreiding vertoonde wat betreft de algemene criteria en wat betreft de aard van de handicap. Waar uit de eerste selectie een respondent geen medewerking wilde of kon verlenen werd uit een reservelijst de meest geschikte vervanger gezocht. Bij één respondent werd het interview in de vorm van een uitgebreide vragenlijst schriftelijk afgenomen in verband met een ernstige spraakstoornis. Verder zij vermeld dat in deze categorie advies werd ingewonnen bij psychiater J. Brandenburg wanneer uit het materiaal bleek dat we bij de respondent rekening moesten houden met hersenletsel. In een drietal gevallen werd op grond van het interviewmateriaal besloten de casus niet op te nemen in de primaire vergelijking met de andere cases. De reden was dat door hersenletsel of spraakstoornis een minimaal noodzakelijke communicatie van inzichten niet goed mogelijk was. Uiteindelijk werd de selectie uitgebreid tot 8 personen, waarvan de vermelde 3 interviews slechts als illustratie bruikbaar bleken. De student-onderzoeker voor deze categorie was A. van Iperen (1993).

1.8.2.3. Langdurig werklozen

De eerste contactpersoon van deze categorie was G.J. van der Kolm van 'De Buitenwacht' (Van der Kolm 1991). Om het aantal en de spreiding van de respondenten te verbeteren werd aanvulling gezocht en verkregen door medewerking van ds J.M. Aarnoudse, predikant der Christelijke Gereformeerde Kerken (deputaatschap kerk en bedrijfsleven). Naast de algemene criteria werd hier ook spreiding gezocht in opleidingsniveau en aard van het laatst beoefende beroep. Er werd verder gekozen voor homogeniteit op de volgende punten: voorafgaande werkervaring, minimale duur van de werkloosheid twee jaar, weinig uitzicht op een baan. De uitvoering werd verzorgd door L. Schipper. Bij deze categorie deden zich drie problemen voor. Ten eerste had de gezondheid van de student-onderzoeker geruime vertraging tot gevolg. Ten tweede was de opname-kwaliteit van dien aard, dat de transcriptie in twee gevallen niet bevredigend is. De grote lijn van de interviews werd wel duidelijk, maar bepaalde details zijn verloren gegaan. Het derde probleem had betrekking op de selectie. De respondenten waren weliswaar allen werkloos, maar in iedere casus waren er andere crisis-situaties en -perioden die meer invloed hadden. In plaats van de werkloosheid speelde bij twee respondenten een arbeidsongeschiktheidsverklaring, en bij de anderen lagen de complicaties op het gebied van echtscheiding. Hoe bezwaarlijk ook voor de onderhavige categorie, voor het totale onderzoek is dit niet werkelijk een probleem, daar de heterogeniteit in de selectie voldoende gewaarborgd is. De technische problemen leidden er verder toe dat slechts de eerste drie interviews konden worden gebruikt.

1.8.2.4. Jonge weduwen en weduwnaars

In deze categorie verrichte D.A. Lagewaard (1991) het veldwerk. Aangezien we ons beperkt hadden tot de groep respondenten die op jongere leeftijd hun partner verloren hadden door overlijden was het niet eenvoudig een voldoende aantal respondenten te vinden. Het zoeken van één contactpersoon leek niet zinvol. Vandaar dat besloten werd per kerkelijke achtergrond een contactpersoon te zoeken die een of twee kandidaten zou kunnen leveren. Dat bleek bij verschillende pogingen niet eenvoudig, mede vanwege het ongeorganiseerde karakter van deze categorie. Er is immers niet een bepaalde instantie waar veel of alle betrokkenen bij terecht komen, zoals daar wel is bij bijvoorbeeld mensen met een handicap. Uiteindelijk werd besloten om een advertentie te plaatsen in een aantal ochtendbladen, waarop één reactie binnen kwam. Via andere contactpersonen en indirecte contacten werden uiteindelijk vijf respondenten gevonden, waarbij ook de heterogeniteit voldoende bleek.

1.8.2.5. Vrouwen met gynaecologische kanker

In deze categorie hebben we ons gericht op vrouwen bij wie een rol-identiteitsbedreigende aandoening is geconstateerd. Concreet betekende dit een toespitsing op borst- of baarmoederkanker. De contactpersoon is F. Meeter, pastoraal verantwoordelijk voor de afdeling gynaecologie van ziekenhuis 'de Lichtenberg' te Amersfoort. Net als bij categorie 2 werd het onderzoeksvoorstel voorgelegd aan de medisch-ethische commissie. Gezien de beperking van de doelgroep tot rol-identiteitsbedreigende aandoeningen hadden we de bovengrens van de leeftijdsgroep gesteld op 45 jaar. Onder die leeftijd mogen we verwachten dat de gevolgen groter en bedreigender zijn. De uiteindelijke selectie bleek door verschillende oorzaken anders te liggen. Van de vijf respondenten waren er slechts twee jonger dan 45. In de analyse blijkt dat de beleving van het vrouw-zijn niet of nauwelijks wordt beïnvloed, behalve bij één van de jongere vrouwen. Wel is bij alle vijf sprake van een crisis-ervaring. Aangezien de rol-identiteit binnen ons onderzoek geen centrale vraag was, is het bezwaar voor ons kleiner dan voor dit deel-onderzoek. M. van Dam-Snoei (1992) was verantwoordelijk voor de uitvoering.

1.8.2.6. Arbeidsongeschikt verklaarden

In deze categorie werd het veldwerk verricht door W.H. de Leede-de Kruijf (1993). Met behoud van de verschillende criteria werd in eerste instantie getracht een contactpersoon te vinden in een belangengroep voor WAO-ers. Toen dat niet lukte werd besloten contact te leggen met voorgangers van vijf verschillende kerken / groepen en elk te vragen één respondent te benaderen. Deze werkwijze leidde tot een bruikbare diversiteit. De leeftijdsverdeling is aanvaardbaar (van 41 tot 61). Ook op de andere criteria vinden we voldoende -zij het geen maximale- variatie. Een opvallend gegeven is hier dat van de tientallen voorgangers die benaderd werden de meesten vertelden in de eigen gemeente geen WAO-ers te hebben. Rekening houdend met het landelijk percentage doet dit de

vraag rijzen of de kerk wel voldoende zicht heeft op de omvang van het probleem en op de individuele situatie van arbeidsongeschikt-verklaarden.

1.8.2.7. Partners van dementerende ouderen

De doelgroep van deze categorie bestond uit personen van wie de partner is gaan dementeren, vervolgens is opgenomen in een verpleeghuis, en eventueel is overleden. De reden voor deze toevoegingen is dat een verpleeghuisopname een redelijke indicatie is voor de ernst van het dementie-proces, en daarmee voor de vermoedelijke ernst van de crisis. Voor een interview (geruime tijd) na het overlijden is gekozen om -net als in andere categorieën- te trachten respondenten te vinden bij wie het verwerkingsproces enige ruimte heeft gekregen. Omdat het onderzoek in deze categorie werd opgestart tegen het einde van de onderzoeksfase is slechts één casus opgenomen. De student-onderzoeker was A. Blanken. De scriptie waarin verslag wordt gedaan van dit deel-onderzoek was nog niet verschenen op het moment dat het schrijven van dit proefschrift werd afgerond.

1.8.2.8. Weduwen van straaljager-piloten

Om een aantal redenen is de werkwijze in deze categorie iets anders geweest dan in de andere. De betrokken studente, I. Nietveld, had de interviews al afgenomen in een eerder stadium, na een stage in een militair hospitaal. De gekozen doelgroep is dermate klein dat niet verder geselecteerd werd. Getracht werd alle bekende leden van de doelgroep te benaderen. Uiteindelijk bleken vijf vrouwen te vinden, die allen bereid waren mee te werken aan het onderzoek. Voor de selectie betekent dit dat een uitgesproken betrokkenheid bij het christelijk geloof in heden of verleden geen voorwaarde was. Wel was er in de interviews sprake van tenminste een religieuze interesse. Voor ons onderzoek betekent dit een verbreding van de selectie, en daardoor eerder een voordeel dan een bezwaar. Een tweede verschil is de vragenlijst. Omdat het aanvankelijk niet in de bedoeling lag dit onderzoek in te passen in ons onderzoek is ook geen gebruik gemaakt van onze vragenlijsten. Bovendien was de respondenten toegezegd niet later nog op het interview terug te komen. Dat betekent dat op een aantal punten de vergelijkbaarheid in het geding kan komen. De analyse toont echter dat de wezenlijke onderwerpen ook hier voldoende aan de orde zijn gekomen. Alleen de vragenlijsten voor de sociale context zijn niet verstrekt. Ook deze scriptie was nog niet verschenen.

1.8.2.9. Ouders van dubbel gehandicapte kinderen

In deze categorie verrichtte A. Geudeke (1993) het veldwerk. De respondenten werden benaderd via een contactpersoon van een vereniging van ouders. Uit de ons geboden selectie werden vijf respondenten benaderd, die alle meewerkten. De keuze voor deze wijze van benaderen leidde tot een aanvaardbare verdeling, al is met name de kerkelijke spreiding niet optimaal. In twee gevallen stelden de respondenten er prijs op dat de partner bij het gesprek aanwezig was. Hoewel dit bezwaarlijk kon zijn voor de openhartigheid bij onderwerpen met betrekking tot de partner werd hierin toegestemd. In de analyse is getracht de mogelijke bezwaren te ondervangen. Er is voor gekozen de meest naar voren tredende persoon als respondent te gebruiken. Daarbij lijken geen wezenlijke belemmeringen te zijn overgebleven. Voor het overige was er in deze categorie geen sprake van onderzoekscomplicaties.

1.8.3. Betrouwbaarheid van de selectie

Het werken met een gestratificeerde selectie heeft voor- en nadelen. Het belangrijkste voordeel is dat het met een kleinere groep respondenten mogelijk is conclusies te trekken die geacht mogen worden voor een grotere groep relevant te zijn. De mogelijkheden en grenzen van de generaliseerbaarheid zijn in § 1.4.1 aan de orde gesteld. Kort gezegd: we zijn geïnteresseerd in de aard van de structuren die in de werkelijkheid herkend kunnen worden en niet in de mate waarin deze structuren voorkomen.

Binnen deze beperking, die ook voor ons onderzoek geldt, is het toch de bedoeling informatie te verkrijgen en conclusies te trekken die zo betrouwbaar en relevant mogelijk zijn. Voor dat doel is een maximale variatie nodig. Om die reden hebben we de selectie op een aantal relevante persoonlijke variabelen vergeleken. Het totaal aantal respondenten bedraagt 39.

Figuur 1.IIIa Heterogeniteit van de selectie

LEEFTIJD		GESLACHT		OPLEIDING	
25 en jonger	3	man	16	HBO / Academisch	
26-35	11	vrouw	23		13
36-45	10			vakopleiding	
46-60	11				20
61 en ouder	4			lager	6

Wanneer we de cijfers bekijken, dan blijkt een ruime, zij het niet maximale *spreiding over al de variabelen. Ter verduidelijking volgt bij de verschillende variabelen nog een toelichting. In hoofdstuk 3 wordt onder meer ingegaan op het verband tussen crisis, coping en de verschillende persoonsgebonden factoren. De leeftijd toont voldoende spreiding over de midden-groepen. Alleen de jongste en de oudste groep zijn ondervertegenwoordigd. Dat heeft te maken met het gegeven dat de verschillende crisisgebeurtenissen binnen ons onderzoek vooral op zullen treden bij de middenleeftijden. Slechts een enkele categorie betreft vooral de oudere of vooral de jongere groepen. Wat betreft geslacht en opleiding is de verdeling vrij gelijkmatig. Alleen de lagere opleidingen lijken minder vertegenwoordigd, wat kan komen door de wijze van selecteren.

Figuur 1.IIIb Heterogeniteit van de selectie (vervolg)

GEBORTEPLAAT		GEBORTESTREE		WOONPLAAT		WOONSTRE	
TS		K		S		EK	
stad	16	randstad	19	stad	16	randstad	16
kleine stad		elders	20	kleine stad		elders	23
platteland				platteland			

De woonomgeving vertoont een duidelijke spreiding, zowel in de jeugd van de respondenten als in het heden. Wel valt op dat in de levens van de respondenten een trek naar de stad zichtbaar is. Slechts 1 respondent woont nu nog op het platteland (dat wil zeggen: in een dorp of geheel buiten).

Figuur 1.IIIc Heterogeniteit van de selectie (vervolg)

KERKELIJKE ACHTERGROND JEUGD		GELOOFS-BETROKKENHEID JEUGD		KERKELIJKE ACHTERGROND HEDEN		GELOOFS-BETROKKENHEID HEDEN	
rooms-katholiek		zeer meeleven		rooms-katholiek		zeer meelevend	
bevindelijk ger.		weinig meelevend		bevindelijk ger.		licht meelevend	
midden-orthodox		niet meelevend		midden-orthodox		niet meelevend	
orthodox ger.				orthodox ger.			
evangelisch				evangelisch			
vrijzinnig				vrijzinnig			
geen	0			geen	6		

De kerkelijke achtergrond biedt een ruime spreiding, zowel in de jeugd als in het heden. Er is geen sprake van een volmaakte afspiegeling van de kerkelijke verdeeldheid in Nederland, maar dat is ook onnodig en ongewenst. Onnodig is het, omdat we geen statistische maar inhoudelijke antwoorden zoeken op onze onderzoeksvraag; ongewenst is het, omdat bij de omvang van onze onderzoeksgroep een volledige afspiegeling zou betekenen dat kleinere groepen buiten het gezichtsveld zouden blijven. In elk geval kan gesteld worden dat de verschillende kerkelijke stromingen vertegenwoordigd zijn. Daarbij vallen ook de verschuivingen op, die enigszins overeenkomen met die in het totaal van de Nederlandse bevolking. Er is sprake van een toename van respondenten van evangelische

signatuur, alsmede van respondenten die geen lid zijn van een kerk. De grote kerken (Rooms-Katholiek en midden-orthodox, hier verstaan als Gereformeerd of Nederlands Hervormd exclusief de Gereformeerde Bond) tonen een afname. Onder bevindelijk orthodox zijn de respondenten vermeld die behoren tot de Gereformeerde Bond, Christelijke Gereformeerde Kerken, Gereformeerde Gemeenten, enzovoorts. Bij orthodox gereformeerd rekenen we de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) en de Nederlands Gereformeerde Kerken. Bij vrijzinnig zijn die respondenten vermeld die lid waren van de Remonstrantse Broederschap, de Nederlandse Protestantenvbond, en dergelijke (vgl. voor de onderscheidingen Dekker & Peters 1989, Stoffels & Dekker 1987). Onder evangelisch zijn die respondenten genoteerd die zich hebben aangesloten bij een evangelische gemeente (de namen verschillen bijna per gemeente, zodat een uniforme aanduiding moeilijk is) of de Vergadering van Gelovigen (zie onder meer Stoffels 1990, Vellenga 1991). De geloofsbetrokkenheid lijkt bij onze respondenten vrij hoog te liggen. Daarvoor zijn verschillende verklaringen mogelijk. De eerste verklaring is dat het gaat om een inschatting onzerzijds, die gebaseerd is op uitspraken in de interviews over kerkelijke betrokkenheid, geloofsgedrag en geloofshouding / -beleving. Die inschatting is welbewust ruimhartig geweest, in die zin dat wanneer een respondent bij de betrokken onderwerpen religieuze zaken noemde, dit als geloofsbetrokkenheid is geduid. De reden hiervoor is dat zo voorkomen kon worden dat eigen invullingen van de respondenten door ons zouden worden geïnterpreteerd als geringe geloofsbetrokkenheid. In die zin zegt het meer dat toch verschillende respondenten als niet meelevend werden ingeschat. Een tweede verklaring kan liggen in de selectie en de bereidheid deel te nemen aan het onderzoek. Dit is echter nauwelijks waarschijnlijk, omdat de contactpersonen uitgebreid geïnformeerd zijn over de selectie-criteria, en slechts enkele gevraagde personen geen medewerking wilden verlenen. Een derde verklaring voor deze gegevens zou echter kunnen zijn dat de respondenten meer de nadruk hebben gelegd op deze zaken, omdat ze wisten dat het onderzoek betrekking had op geloof en crisis-ervaringen (sociale wenselijkheid). In tal van onderzoeken blijkt het materiaal hierdoor beïnvloed te zijn, en waarschijnlijk zal ook bij onze respondenten hiervan sprake zijn. Toch menen we dat het onderzoek hierdoor niet ernstig geschaad is. In de eerste plaats zoeken we niet naar een statistische verdeling, maar naar de grondpatronen van die verdeling (typologie), en daarin is het gevaar van door sociale wenselijkheid verstoorte informatie minder groot. In de tweede plaats is de methode van een diepgravend interview een betere waarborg tegen deze verstoring dan sommige andere onderzoeksvormen, omdat steeds wordt doorgevraagd naar de werkelijke motieven en houdingen. In de derde plaats blijkt een forse groep onder de respondenten open en kritisch te spreken over geloofszaken en vertegenwoordigers daarvan. In de vierde plaats blijkt onder de respondenten het stereotiepe beeld van de 'vrome gelovige' weinig invloed meer te hebben, zodat het gevaar van sociaal wenselijke antwoorden beperkt is. Daarom is de verdeling geen probleem, al moet er in de definitie van geloof mee gerekend worden.

Figuur 1.IIIId Heterogeniteit van de selectie (vervolg)

COMPLICERENDE CRISES		VERWERKING	
twee of meer	11	goed verwerkt	31
1 complicatie	9	matig verwerkt	7
geen (bekend)	19	niet verwerkt	2

Bij ruim de helft van de respondenten is geen sprake van complicerende crisisgebeurtenissen. Daaronder is verstaan het optreden van andere crisisgebeurtenissen (al dan niet aanleiding gevend tot een heftige crisis), die niet rechtstreeks samenhangen met de crisisgebeurtenis van ons onderzoek. Bij de andere helft is daar wel sprake van. In sommige gevallen gaat het zelfs om een reeks van gebeurtenissen. Hoewel dit uiteraard invloed heeft op de beleving en verwerking van de specifieke crisis waar we ons op gericht hebben, leverde het bij de analyse geen problemen op. In voorkomende gevallen is steeds ook ingegaan op eerdere / andere crisisgebeurtenissen. Vaak bleek in de verschillende crises overeenkomstig coping-gedrag op te treden, al leidden verschillende gebeurtenissen ook tot verschillende, toegespitste coping-vormen⁴. Wat de verwerking betreft (ingeschat op grond van de interviews) blijkt

⁴ Het begrip coping is een technische term die betrekking heeft op het gebruiken van strategieën om als bedreigend ervaren levensgebeurtenissen het hoofd te bieden. Zie § 1.10 en 3.2.

dat het merendeel tot een redelijke mate van verwerking is gekomen. Bij de selectie-criteria hadden we ons daar ook op gericht.

Samenvattend kunnen we concluderen dat de spreiding op al deze factoren zodanig is, dat verwacht mag worden dat de resultaten niet bepaald zijn door een van deze secundaire factoren. De kans op een 'toevalstreffer' is klein, doordat de spreiding zo groot is.

1.8.4. Privacy en vrijwilligheid

Bij de selectie is niet alleen de variatie van belang, ook dienen de privacy en vrijwilligheid van de respondenten voldoende gewaarborgd te worden. De reden hiervoor is niet slechts de ethische zuiverheid, al speelt dat motief nadrukkelijk een rol. Daarom werd in voorkomende gevallen een aanvraag ingediend bij de medisch-ethische commissie van de betrokken instelling. Daarnaast is echter de wetenschappelijke eis van betrouwbaarheid van gegevens in het geding. Wanneer respondenten er op vertrouwen dat de gegevens discreet behandeld zullen worden, dan zullen ze eerder geneigd zijn persoonlijke gegevens aan de interviewer toe te vertrouwen. In de praktijk bleek dit ook te gebeuren. Herhaaldelijk maakten respondenten de opmerking dat ze erg veel hadden verteld, en een enkele respondent vroeg bij bepaalde passages nogmaals nadrukkelijk om een vertrouwelijke behandeling van de gegevens.

De procedure die gevolgd werd om op dit punt zorgvuldig te handelen was als volgt. In het overleg met de contactpersoon van de betrokken categorie werden de gegevens van mogelijke respondenten anoniem besproken, om zo tot een wenselijke selectie te komen. Daarna nam hij of zij contact op met de respondenten, om toestemming te vragen hun adres door te geven aan de onderzoekers. Pas na verkregen toestemming ontvingen we een adres, waarna de respondenten door ons schriftelijk werden benaderd met informatie met betrekking tot het onderzoek en de daaraan verbonden voor- en nadelen. De afspraken over duur en plaats van het interview, privacy en vrijwilligheid werden in deze brief uiteen gezet. Na ongeveer twee weken werden de kandidaat-respondenten opgebeld met het verzoek aan het onderzoek mee te werken. Ging men hiermee akkoord, dan werd een afspraak gemaakt voor het eerste interview. Bij het begin van het interview werd dan een klein contract getekend waarin de afspraken opgenomen waren op het punt van privacy en vrijwilligheid ⁵.

In de interviews werd slechts een enkele keer gebruik gemaakt van de vrijheid niet te antwoorden. Geen respondent staakte de medewerking, al waren er wel enkele die in de selectie-fase afhaakten.

1.9. ANALYSE VAN HET MATERIAAL

Nadat het interview was afgenomen volgde de analyse. Daartoe diende het ruwe materiaal bewerkt te worden om te kunnen worden geanalyseerd, onderzocht en vergeleken. De verschillende stappen die in deze analyse zijn gezet, zijn hieronder op een rijtje gezet. Centraal in de analyse is de reductie van gegevens volgens een gesystematiseerde procedure, om het verlies aan relevant materiaal tot het uiterste te beperken (Carlsmith & Ellsworth & Aronson 1976, Dooley 1984, Miles & Huberman 1984). Daarbij is het een belangrijk uitgangspunt dat de verschillende

⁵ Deze afspraken waren als volgt geformuleerd:

* Alle gegevens blijven anoniem. In overleg worden naam en details veranderd. Niemand anders dan de betrokken onderzoeker weet welke code bij welke naam hoort. Uiteraard worden uw naam en adres aan niemand doorgegeven tenzij u daar uitdrukkelijk toestemming voor heeft gegeven.

* Bij iedere vraag heeft u het recht niet te antwoorden zonder dat u hoeft te zeggen waarom.

* Wanneer u dat wilt kunt u uw medewerking op ieder moment zonder opgave van redenen stopzetten.

* De tekst van de gesprekken mogen we gebruiken om te onderzoeken en eventueel te publiceren.

stappen in de analyse door meer dan één onderzoeker worden gezet, waarna ze worden vergeleken. Die vergelijking is gericht op het verkrijgen van consensus. Met de interviewer (de betrokken doctoraal-student) werd zo het analyse-proces steeds simultaan doorlopen, waarbij de begeleider van het onderzoek, prof. dr. J. Visser op gezette tijden het proces mee maakte. Op deze wijze is ernst gemaakt met de triangulatie van onderzoekers (Berg 1989).

De eerste stap in de analyse is het beluisteren van de bandopname van het interview. Voor de interviewer zelf is dit een goede gelegenheid om het totaal van het gesprek weer in zich op te nemen; voor de onderzoeker is dit de eerste kennismaking met de respondent wiens interview geanalyseerd gaat worden. De bandopname is dan ook belangrijk om stem-uitdrukkingen te horen en een idee te krijgen van de betrokken persoon.

Het gehele interview wordt vervolgens via de tekstverwerker ingevoerd. Bij de pagina-opmaak wordt rekening gehouden met brede marges links en rechts om codes en notities te kunnen maken. Alle uitspraken worden genummerd. In de transcriptie worden ook eventuele opvallende houdingen, spreektoon, stiltes, nadruk enzovoorts opgenomen. Voor deze zaken zijn transcriptie codes afgesproken.

De derde stap is het coderen van het materiaal. Op een kopie van de tekst worden in de marge coderingen aangebracht. Deze coderingen zijn bedoeld om op verschillende thema's in de tekst te kunnen zoeken en de grote hoeveelheid materiaal beter verwerkbaar te maken. Als coderingen worden drie-letter-groepen gebruikt, waarbij de keuze van de codes zo is dat bij eerste oogopslag het verband gelegd kan worden tussen code en categorie. In de loop van het onderzoek werd waar nodig de lijst met codes aangevuld en gewijzigd. Nadat beide onderzoekers het materiaal onafhankelijk gecodeerd hadden, werd getracht tot consensus te komen op de verschillpunten. Daarna werd per code een bestand aangelegd van relevante uitspraken.

Na de codering volgt de vierde stap: de analyse in engere zin. Deze bestaat uit drie elementen, die wel enigszins in elkaar overlopen, maar voor de overzichtelijkheid het best na elkaar kunnen worden doorgenomen: het maken van een portret, het beantwoorden van thematische vragen en het formuleren van een samenvattende interpretatie.

Vanuit het interviewmateriaal wordt een levensgeschiedenis geschreven (omvang 2-4 p A-4). Chronologisch wordt hierin beschreven wat er voorviel in het leven van deze respondent en hoe deze daarop reageerde. Deze fase is dus beschrijvend, niet-evaluerend. Alle elementen die in het interview belangwekkend bleken komen in dit portret naar voren. In dit portret worden omwille van de privacy alle biografische gegevens die tot herkenning van de respondent kunnen leiden veranderd (Ganzevoort 1989).

Om een goed antwoord op de onderzoeksvraagstelling te krijgen en een goed overzicht van de relevante factoren in het desbetreffende interview gaan we op zoek naar een antwoord op thematische vragen. Via de relevante codes in de marge en in de code-bestanden kun je vrij snel en betrouwbaar het materiaal condenserend tot een hanteerbare hoeveelheid. De geanalyseerde themata zijn:

Context Wie zijn de belangrijke personen voor deze respondent? Wie hebben er (grote) invloed in positieve of negatieve zin? Dit kunnen personen uit heden of verleden zijn, zowel uit de directe omgeving als ook iets verder weg. Eventuele voorbeeldfiguren buiten de persoonlijke kring komen vooral aan bod bij de vraag naar de interpretatie van het leven en de gebeurtenissen, maar kunnen hier al genoemd worden. Een belangrijk hulpmiddel hierbij is de netwerk-tekening. De informatie hieruit kan ook bij deze thematische vraag aan de orde komen en vertelt ons over de positie en houding van de belangrijke personen.

Crisis Hoe heeft deze respondent zijn situatie als crisis beleefd? Welke signalen wijzen er op dat het voor hem/haar inderdaad een crisis was? Hoe was het verloop van de crisis? Hoe heeft deze respondent de crisis verwerkt? Welke factoren waren daarin van belang, wat droeg bij tot een goede verwerking en wat niet, in hoeverre is de verwerking tot een (positieve?) uitkomst gekomen?

Geloof Welke rol heeft het geloof gespeeld in het leven van de respondent? Deze vraag is toe te spitsen op de verschillende periodes die in het interview ter sprake komen en op de verschillende thema's. Er is verschil te maken tussen de geloofsinhouden en de geloofshouding of gedragingen. Factoren van belang zijn verder de kerk en (eventuele niet-christelijke) religieuze ervaringen. Is het geloof in de loop van de tijd veranderd, en zo ja hoe? Heeft het geloof een bijdrage geleverd aan het ontstaan of het verwerken van de crisis en zo ja hoe? Wat betekent/de het contact met geloofsgenoten, indien aanwezig?

Opvallende themata Welke opvallende themata komen in dit interview naar voren. Dit is een open vraag, die met name zoekt naar codes die niet in de lijst stonden of naar onderwerpen die wel van belang schijnen, maar niet worden opgevangen in de basisvragen die we al hebben gesteld. De bedoeling is dat we zo open staan voor het materiaal dat we ons ook een kant op laten leiden die we niet direct verwacht hadden.

Op grond van het boven geformuleerde bij de thematische vragen wordt nu overgegaan tot het formuleren van de samenvattende interpretatie. Deze kan beschouwd worden als een tastende verklaring voor deze specifieke situatie: 'deze persoon heeft waarschijnlijk op deze wijze zijn/haar crisis beleefd en doorgemaakt, omdat ...' Veel aandacht krijgen dus de verklaringsfactoren. Uit het materiaal dient te blijken welke factoren het belangrijkste waren.

Bij de vijfde stap worden de samenvattende interpretaties vergeleken. Dat gebeurt allereerst door per interview de interpretatie van de beide onderzoekers naast elkaar te leggen, de interpretatie voor te leggen aan de respondent, en tenslotte de analyses van de verschillende interviews te vergelijken. Overeenstemming tussen de interpretaties is een positieve aanwijzing van consistentie. Daarbij wordt gestreefd naar consensus tussen de onderzoekers, maar alternatieve interpretaties kunnen eventueel naast elkaar blijven staan. Bij het voorleggen van de interpretatie aan de respondent is er gelegenheid voor een vervolg-interview, waarbij opengebleven vragen kunnen worden beantwoord, en correcties en aanvullingen kunnen worden aangebracht. De vergelijking met de andere interviews heeft tot doel eventuele omissies op het spoor te komen, die bij het vervolg-interview ter sprake kunnen worden gebracht.

In de laatste fase van het onderzoek wordt een verbinding gelegd tussen de verschillende analyses en samenvattende interpretaties. Getracht wordt te komen tot de beschrijving van het complexe materiaal die recht doet aan alle relevante aspecten. Hieruit volgt de formulering van de hypothesen, die de basis vormen voor de reflectie in de daaropvolgende hoofdstukken.

1.10. TERMINOLOGIE

Hoewel een aantal begrippen pas in de loop van het onderzoek concreet kunnen worden ingevuld en gedefinieerd, is het toch zinvol hier een voorlopige omschrijving te geven. Centraal in de theorie staat het **levensverhaal** of **interpretatiekader**: het patroon van interpretaties waardoor iemand zin, betekenis en waarde probeert te ontdekken in zijn leven en de gebeurtenissen die zich daarin voordoen. Het onderscheid tussen beide termen is dat levensverhaal meer op het diachronische element van de levensloop wijst en dat interpretatiekader nauwer aansluit bij het synchronische element van het zingevingssysteem. Wanneer dit van belang is wordt het onderscheid gebruikt. Voor de leesbaarheid is in andere gevallen ook de afwisseling gehandhaafd (Ganzevoort 1989).

In dit levensverhaal wordt dus betekenis gegeven aan de **levensgebeurtenissen** (of life-events): die gebeurtenissen, situaties en ontwikkelingen in het leven die worden ervaren als te belangrijk en ingrijpend om te kunnen worden genegeerd. Daarbij kan het komen tot een **crisis**: het niet langer als adequaat zingend ervaren van het tot dan toe geldende interpretatiekader doordat een levensgebeurtenis als te bedreigend wordt ingeschat. Als een individu in een crisis is terecht gekomen gaat hij over tot **coping**: het gebruiken van bewuste of onbewuste strategieën om als bedreigend ervaren levensgebeurtenissen het hoofd te bieden wanneer een automatisch antwoord niet voorhanden is.

We verstaan onder een **verhaal** een narratieve structuur, waarin door middel van elementen als plot, karakter, setting en toon verschillende gebeurtenissen in een betekenisvolle samenhang worden geplaatst. Het dient daarmee dus de **zingeving**: het ontdekken en/of toekennen van betekenis en waarde in resp. aan de contingentie van de levensgebeurtenissen, zo dat orde en samenhang worden gezien. Hierbij wordt zowel aan het cognitief-existentiële aspect van betekenisgeving als aan het affectief-relationale aspect van geborgenheid gedacht. Daarmee samenhangend, maar toch te onderscheiden is de **individuele levensbeschouwing**: het geheel van betekenissen en interpretaties van een individu, opgebouwd in interactie met en oriëntatie op andere individuen en groepen die de primaire sociale omgeving vormen. Vanuit de levensbeschouwing dienen normen, handelingen, overtuigingen en andere uitingen te worden verstaan. Waar het begrip zingeving duidt op een actief en dynamisch proces van interpreteren betreft de levensbeschouwing een meer statisch kader van gegeven interpretaties. De individuele levensbeschouwing is daarmee de inhoud van het interpretatiekader.

Onder **godsdienstig** verstaan we het karakter van factoren als zijnde verbonden met of georiënteerd op een (institutionele) traditie, die onder meer leer, normen en rituelen omvat (Andree 1989). Meer toegespitst verstaan we godsdienstig ook in die zin dat er voor de betrokkene sprake is van een oriëntatie op het transcendente. Door de selectie bij ons onderzoek in verband met de specifieke onderzoeksvraag gaat het daarbij vooral om een oriëntatie binnen het christelijk geloof. Dat wordt overigens opgevat in de meest brede zin van het woord, zonder daar in dit verband waarde-oordelen aan te verbinden. Daarbij onderscheiden we tussen geloof en geloven. **Geloof** is de geloofsinhoud waaraan een individu zich verbonden acht. Deze Fides Quae (geloof waarin geloofd wordt) is te herkennen aan geloofsbelijdenis, overtuigingen, etcetera en heeft een sterk cognitief aspect. **Geloven** betreft de geloofshouding waaruit een individu leeft. Deze Fides Qua (geloof waarmee geloofd wordt) is te herkennen aan geloofsbeleving en geloofshandelingen (gebed, kerkgang, Bijbellezende, etcetera), en heeft een sterk affectief en gedragsmatig aspect.

1.11. INDELING VAN DEZE STUDIE

Uit de boven beschreven opzet volgt de indeling van deze studie. De nadruk ligt in eerste instantie op de analyse van het materiaal, en de daaruit gevonden hypothesen. In deze fase wordt geen expliciet gebruik gemaakt van bestaande theorieën. Uiteraard is het onmogelijk om bij de onderzoeker alle voorkennis uit te sluiten, en het is ook de vraag of dat gewenst is voor de kwaliteit van het onderzoek. Wel kan getracht worden de analyse zo nadrukkelijk mogelijk alleen te laten bepalen door het materiaal en niet door de literatuur.

In de tweede fase wordt op het materiaal en de analyses gereflecteerd. Dat doen we in deze studie met behulp van een viertal perspectieven: psychologisch, theologisch, narratief en pastoraal. De rode draad door de hoofdstukken heen wordt gevormd door de herhaalde aandacht voor crisis, geloof en context, en door de hypothesen die aan het slot van hoofdstuk 2 zijn opgesteld. De keuze van deze perspectieven en de onderlinge verhouding en volgorde dient hier verantwoord te worden.

De eerste twee reflecties zijn respectievelijk psychologisch en theologisch van aard. Dat hangt samen met de discipline waarbinnen dit onderzoek geplaatst dient te worden. De pastorale psychologie is te beschouwen als een wetenschappelijke benadering waarbinnen deze twee perspectieven geïntegreerd worden. De precieze afbakening van verwante disciplines als godsdienstpsychologie en pastorale theologie is niet eenvoudig. Men kan zeggen dat de godsdienstpsychologie de godsdienst bestudeert in een psychologisch perspectief; dat de pastorale theologie (en breder de praktische theologie) een 'empirisch-georiënteerde theologische handelingswetenschap' is (Heitink 1993,18); en dat de pastorale psychologie de pastorale werkelijkheid bestudeert in psychologisch perspectief, dan wel met psychologische inzichten en technieken bijdraagt aan de pastorale vaardigheid. De pastorale psychologie is derhalve een theologische discipline waarbinnen ook een psychologisch perspectief wordt benut.

Om deze reden wordt de reflectie in hoofdstuk 3 begonnen met het psychologische perspectief. Met behulp daarvan wordt ingegaan op crisis en coping, en geloof, beide in verhouding tot de context van het individu. Ook de onderlinge verhouding tussen geloof en crisis wordt aan de hand van relevante literatuur besproken. In deze literatuurstudie wordt steeds illustratief verwezen naar het eigen materiaal, terwijl ook vanuit het materiaal aanvullingen en kritiek worden verwoord. Aan het slot van het hoofdstuk worden literatuur en veldstudie op elkaar betrokken door de hypothesen van hoofdstuk 2 te becommentariëren vanuit de literatuurstudie.

In hoofdstuk 4 volgt een theologische reflectie. Daarin wordt allereerst ingegaan op crisis en geloof in theologisch perspectief. Ingezet wordt bij de fundamentele contingentie of onzekerheid van het bestaan, waardoor ook de Godsvraag en het bestaansrecht van de theologie aan de orde komt. Vanuit een theologische visie op contingentie en gebrokenheid wordt dan ingegaan op de resultaten van de psychologische reflectie. De analyse van wat een crisis is wordt in een theologisch kader geplaatst. Aan het slot worden de hypothesen van hoofdstuk 2 opnieuw becommentarieerd, maar nu vanuit het theologische perspectief.

In hoofdstuk 5 volgt de narratieve reflectie. Zoals eerder in deze inleiding verantwoord is kiezen we voor een narratieve benadering, om daarin een integratie te vinden tussen literatuur- en veldstudie, tussen theologie en psychologie, en tussen crisis, geloof en context. Na een bespreking van het narratieve paradigma en de interpretatievraag wordt ingegaan op de verschillende onderwerpsvelden. Het theologische en psychologische perspectief wordt hierin opgenomen, en er wordt een narratief model voorgesteld om de onderlinge verhouding tussen crisis, geloof en context te verhelderen. Tenslotte wordt opnieuw commentaar geformuleerd bij de hypothesen.

In hoofdstuk 6 volgt een pastorale reflectie. Hierin zijn psychologische, theologische en narratieve elementen opgenomen en worden aanzetten gegeven voor de pastorale mogelijkheden en spanningsvelden rond geloof en crisis. Na een laatste commentaar op de hypothesen worden conclusies en aanbevelingen geformuleerd.

De onderlinge verhouding van de perspectieven is niet concurrerend, en ook niet aanvullend in de zin dat elk perspectief eigen onderwerpen heeft. Het theologisch en psychologisch perspectief bezien de werkelijkheid vanuit een eigen gezichtspunt en met eigen methoden. De integratie-vraag is in § 1.5 besproken. Het narratieve perspectief vormt geen eigen discipline, maar is veel meer een benaderingswijze die binnen de twee eerdere perspectieven gebruikt kan worden en - zoals we hopen aan te tonen - ook inhoudelijk integrerend kan werken. Het pastorale perspectief tenslotte vormt een volgende brug tussen de twee disciplines, alsmede tussen wetenschap en praktijk.

De volgorde van de perspectieven is bepaald door het gegeven dat we toewerken naar een meer geïntegreerd en meer praktisch gericht model. Ieder volgend perspectief bouwt voort op het vorige, terwijl ook steeds nieuwe elementen worden toegevoegd. Dat geeft aan de opbouw van deze studie een spiraalvorm: enerzijds komen we steeds op dezelfde punten terug (de onderwerpsvelden, de hypothesen en de resultaten van eerdere reflecties), anderzijds is er een voortgaande beweging te constateren in de benaderingswijze, de mate van integratie, en de praktisch-pastorale betrokkenheid.

RESULTATEN

Nadat alle interviews geanalyseerd waren is gezocht naar een typologie, om factoren op het spoor te komen die bij meer dan één casus een rol spelen. Daarbij bestaan verschillende moeilijkheden. Het grootste probleem is een indeling te vinden die uit het materiaal zelf opkomt, en niet bepaald is door theorieën of onderzoeken van buitenaf. Toch is dat -in een consequent doorgevoerde hermeneutische kwalitatieve methode- de aangewezen weg. Om dit doel te kunnen bereiken zijn verschillende stappen gezet.

2.1. OP WEG NAAR EEN TYPOLOGIE

In de eerste plaats werd van iedere analyse een samenvatting in steekwoorden gemaakt. Deze diende niet ter vervanging van de analyse, maar alleen om het materiaal te clusteren in groepen die bepaalde overeenkomsten vertoonden (vgl van Uden 1985).

Figuur 2.I Items op steekwoordenkaart

Crisis	Geloof	Context	Overig
gebeurtenis	beleving	openheid	Samenv.
taxering situatie	interpretatie	hechtheid	interpretatie
taxering	context	warmte	Invloed geloof op
hulpbronnen	gedrag	steun	crisis
coping-activiteiten	rituelen		Invloed crisis op
coping-uitkomsten			geloof
			Bepalende
			factoren
			Thema van
			interview

De drie hoofdvelden van het onderzoek werden zo in verschillende dimensies beschreven. Wat het veld 'crisis' betreft zijn de dimensies terug te vinden in hoofdstuk 3 (vgl Hathaway & Pargament 1991). De dimensies van geloof komen deels overeen met die van Stark & Glock (1968). Zij onderscheiden tussen de ideologische, ritualistische, intellectuele, experiëntiële en consequentiële dimensie (resp. overtuiging, praktijk, kennis, gevoel en effect). Ondanks kritische vragen bij deze indeling (Wulff 1991) is zij bruikbaar om een beeld te schetsen van de persoonlijke geloofs-attitude van de respondenten. Switzer (1986) gebruikt een soortgelijke indeling, ontleend aan Slaikou: Behavioral, Affective, Somatic, Interpersonal, Cognitive (BASIC). Deze indeling komt overeen met de onze op de punten Behavioral - geloofsgedrag, Affective - geloofsbeleving, Interpersonal - geloofscontext en Cognitive - geloofsinterpretatie. Voor ons doel is de somatische component minder van belang, maar is de rituele dimensie toegevoegd. De indeling sluit ook aan bij Brown (1987), die stelt dat in godsdienstpsychologisch onderzoek moet worden onderscheiden tussen religieuze mensen, hun overtuigingen en kennis, attitudes en antwoorden, geclaimde ervaringen en de religieuze traditie en groep (resp. persoonlijk, ideologisch, interpretatie, beleving, context). Voor het veld 'context' is op grond van de literatuur over onder meer social support (zie § 3.2.7) gekozen voor de genoemde vier aspecten. Onder openheid wordt verstaan de mate waarin de context ruimte biedt voor het zoeken naar (alternatieve) interpretaties. Hechtheid is de mate van verwevenheid en betrokkenheid. De term warmte verwijst naar sfeer en geborgenheid, en onder steun wordt alle praktische en emotionele steun verstaan die de omgeving biedt. Op grond van het geanalyseerde interview-materiaal werd voor iedere context-dimensie een waarde toegekend van -1 (negatief of minimaal), 0 (middelmatig of ambivalent), of 1 (positief). De optelling van de vier items werd door vier gedeeld, zodat we kwamen tot een inschatting van de beleving van de context die we

benoemd hebben als SCW (Score van de Context-Waardering). De inschatting kon derhalve variëren van -1 tot 1. Na clustering kon zo de gemiddelde SCW per type respondenten worden berekend ter vergelijking. Over de gehele groep genomen bedraagt de gemiddelde SCW +0,28.⁶

Uitgaande van de vraagstelling van het onderzoek is eerst geclusterd op twee dimensies:

- de mate van functie (invloed) van het geloof in de crisis
- de mate van verandering van het geloof in de crisis

Bij de indeling is rekening gehouden met de vraag of de respondent al dan niet een (evt. lichte) crisis heeft doorgemaakt. De verdeling is dan als getoond in figuur 2.II.

De onevenredige verdeling over de vier groepen zal te maken hebben met de selectie-criteria van ons onderzoek. Er werd immers gezocht naar respondenten die (vermoedelijk) een crisis hadden doorgemaakt, en bovendien in enige mate in heden of verleden betrokken waren op het christelijk geloof. Aangezien het ons niet gaat om de statistische verdeling, maar om de bepaling van significante factoren is dit geen groot bezwaar. Een ander punt is echter de sociale wenselijkheid die een rol kan hebben gespeeld bij de respondenten in het beantwoorden van de vragen. Hoewel we dit niet uit kunnen sluiten, lijken de interviews op dit punt toch betrouwbaar te zijn, zeker waar blijkt dat ook negatieve factoren genoemd worden.

Figuur 2.II Verdeling van respondenten naar invloed en verandering van geloof in de crisis

	Wel invloed van geloof op crisis		Geen invloed van geloof op crisis	
Wel verandering van geloof in crisis	18 resp. met crisis	scw +0,1 8	4 resp. met crisis	scw +0,1 3
	1 resp. met lichte crisis			
Geen verandering van geloof in crisis	7 resp. met crisis	scw +0,6 0	2 resp. met crisis	scw - 0,13
	1 resp. met lichte crisis		2 resp. met lichte crisis	
	4 resp. zonder crisis			

Op grond van deze eerste clustering kan een tweetal opmerkingen gemaakt worden. In de eerste plaats valt op dat de respondenten die geen of slechts een lichte crisis hebben doorgemaakt meestal geen verandering in het geloof vertonen. De enige respondent met een lichte crisis bij wie verandering in het geloof op te merken valt maakt in dezelfde tijd meerdere gebeurtenissen mee die een zwaardere crisis veroorzaken. De conclusie die hieruit getrokken kan worden is dat er pas sprake zal zijn van verandering in het geloof onder invloed van crisis-ervaringen, wanneer de dreiging groot genoeg is. Bij een lichte crisis zal deze invloed marginaal blijven. Anders gezegd: accommodatie van het geloof (en van het interpretatiekader) is pas nodig wanneer assimilatie niet meer lukt. Het mag duidelijk zijn dat deze conclusie niet omgekeerd mag worden: niet elke crisis blijkt te leiden tot een verandering in het geloof.

⁶ Het gebruik van cijfermatige gegevens is binnen een hermeneutisch-kwalitatieve methode niet uitgesloten, zoals in de inleiding werd gesteld. Toch moet daarbij de opmerking gemaakt worden dat de functie van gegevens als de hier gebruikte SCW niet van statistische aard is. Voor dat doel is de operationalisering niet voldoende adequaat en niet precies genoeg. Binnen deze fase van het onderzoek dient de SCW het verkrijgen van overzicht over complex materiaal. In de nadere uitsplitsing zal ook de context meer in detail moeten worden beschreven.

De tweede opmerking die gemaakt kan worden, is dat de SCW van de groep respondenten bij wie geen verandering, maar wel functie van het geloof geconstateerd wordt opvallend hoger is dan die van de andere groepen. Voor dit gegeven kunnen verschillende verklaringen worden voorgesteld. Het is mogelijk dat de context bevestigd wordt door het uitblijven van een crisis en het adequaat functioneren van het geloof; het is ook mogelijk dat door de hechtheid van de context geen verandering mogelijk is. Voor beide verklaringen zijn verschillende interviews in deze categorie aan te halen.

Tot dusver is geen inhoudelijk onderscheid gemaakt binnen het functioneren en veranderen van het geloof. Dat betekent echter een te forse versimpeling van het complexe materiaal. Voor de verdere clustering werden de respondenten ingedeeld naar de wijze waarop het geloof invloed uitoefende op de crisis, en naar de wijze waarop de crisis invloed uitoefende op het geloof. Uit de analyse kwamen drie hoofdvormen van beïnvloeding naar boven: Problematiserend, Transformerend, en Stimulerend. Dat geldt voor de invloed van geloof op de crisisverwerking en voor de invloed van de crisiservaring op het geloof. Aangevuld met de categorie 'onbekend / geen invloed' ontstaat zo een matrix van 16 mogelijke relaties. Bij de verdeling van het materiaal over de verschillende mogelijke velden blijken deze niet alle gevuld te zijn (vgl Hammersley & Atkinson 1983, Miles & Huberman 1984). De aantallen komen niet overeen met de vorige clustering, omdat er soms geen sprake is van een verandering in het geloof, terwijl er wel een invloed is aan te wijzen van de crisis op het geloof.

Iedere casus is in het navolgende schema aangegeven met een gefingeerde naam. Daarbij volgt de eerste letter de code van de categorie (zie § 1.8.2). Wanneer een bepaalde casus tussen haakjes is geplaatst betekent dat, dat hier geen sprake was van een crisis. Bij cursief gezette namen is er sprake van een lichte crisis.

Figuur 2.III Verdeling van respondenten naar functies van geloof en crisis

Crisis ⇒	Problematisee rt	Transformeert	Stimuleert	Onbekend of marginaal
Geloof ↓				
Problematisee rt	Dhr. Biggelaar Mw. Imberg	Dhr. Adelaars Mw. Baars Mw. Dols Dhr. Finke		
Transformeert	Mw. Achterveld Dhr. Fuller Mw. Helling	Mw. Burgwal		
Stimuleert	Dhr. Damen Mw. Hidding Mw. Hunze	Mw. Ebbe	Dhr. Cardol Dhr. Dees Dhr. Dieker Mw. During (Mw. Eding) Mw. Eestermans Mw. Effing Mw. Fels Dhr. Fortuin Mw. Gaasbeek Mw. Haanstra Mw. Iburg (Dhr. Icke)	(Dhr. Beekstra) Mw. Cevaal (Dhr. Cramer) Mw. Idsinga

Crisis ⇒	Problematiseert	Transformeert	Stimuleert	Onbekend of marginaal
Geloof ↓ Onbekend of marginaal	Mw. Aalderink Dhr. Abels Dhr. Alkman Dhr. Boersma Mw. Echteld			Dhr. Faber Mw. Hofstra Mw. Iedema

Om te komen tot een zinvolle typologie laten we in eerste instantie de respondenten buiten beschouwing waar de invloed van crisis op geloof of vice versa onbekend dan wel marginaal is. Ook de respondenten die geen (of slechts een lichte) crisis doormaakten worden tijdelijk genegeerd. In een later stadium kunnen gevonden conclusies dan worden vergeleken met dit materiaal. Vanuit de extremen worden de structuren van het religieuze immers eerder duidelijk (James 1906). We houden dan zes groepen over, waarvan de helft een symmetrische beïnvloedingsrelatie kent (in beide richtingen dezelfde invloed) en de andere helft een asymmetrische. Deze groepen vertegenwoordigen 22 van de 39 respondenten.

Teneinde het aantal clusters overzichtelijk te houden is vervolgens besloten in eerste instantie de positieve invloeden samen te nemen (Transformerend en Stimulerend). Een argument daarbij is het gegeven dat het onderscheid hiertussen in het concrete materiaal niet altijd eenvoudig was. Zo ontstaan de volgende vier typen die in dit hoofdstuk nader worden uitgewerkt aan de hand van het materiaal:

'VERDIEPING' Respondenten bij wie het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert, terwijl ook de crisis het geloof stimuleert of transformeert.

VERNIEUWING Respondenten bij wie het geloof de crisis problematiseert, terwijl de crisis het geloof stimuleert of transformeert.

AANVECHTING Respondenten bij wie het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert, terwijl de crisis het geloof problematiseert.

BLOKKERING Respondenten bij wie het geloof de crisis problematiseert, terwijl ook de crisis het geloof problematiseert.

Naast deze vier typen zijn er 17 respondenten bij wie geen of slechts een lichte crisis geconstateerd kan worden, of bij wie tenminste één beïnvloedingsrelatie onbekend of afwezig is. Deze groepen zijn in tweede instantie bij de typologie betrokken. Het blijkt uit de parallellen met de hoofdtypen, dat we hier kunnen spreken van sub-typen, waarin structureel hetzelfde proces plaats vindt, maar in minder geprononceerde vorm. Omwille van de overzichtelijkheid worden de subtypen onmiddellijk na het betreffende hoofdtype gepresenteerd, ook al heeft de analyse van de subtypen pas plaatsgevonden na de uitgebreide analyse van de hoofdtypen.

De eerste groep die buiten de hoofdtypen valt bestaat uit respondenten bij wie de crisis-invloed marginaal of onbekend is, en het geloof de crisisverwerking stimuleert. Deze respondenten lijken het meest op het type 'verdieping'. Zowel inhoudelijk als op het punt van de relaties vinden we de sterkste overeenkomsten met dit type, al zijn de kenmerken hier minder opvallend. Dat is echter vooral een gradueel verschil. Structureel lijkt er een soortgelijk proces plaats te vinden als in het eerste type.

De tweede groep bestaat uit respondenten bij wie de geloofs-invloed marginaal of onbekend is, en de crisis het geloof problematiseert. Deze groep respondenten lijkt het meest op het type 'blokkering'. Het grootste verschil is dat in het hoofdtype de waardering voor de totale sociale context veel lager is. De waardering voor de geloofscontext is echter even laag. Opnieuw geldt dat de kenmerken minder scherp zijn dan in het hoofdtype, maar dat er structureel duidelijke overeenkomsten zijn.

De derde groep bestaat uit twee respondenten bij wie beide relaties onbekend of marginaal zijn. De casus van Mw. Iedema lijkt het meest op het hoofdtype 'verdieping'; die van mw. Hofstra het meest op het hoofdtype 'Aanvechting'. De overige mogelijke beïnvloedingspatronen ontbreken in onze populatie, zoals aan het begin van dit hoofdstuk is aangegeven.

De vierde groep bestaat uit de respondenten die geen, of slechts een lichte crisis hebben doorgemaakt. Van hen behoort de helft inhoudelijk tot het hoofdtype 'verdieping' (dhr. Dieker, mw. Ebbe, mw. Eding en dhr. Icke). Dat ze toch bij de subtypen gerekend worden is niet omdat één van de beïnvloedingsrelatie ontbreekt, maar omdat ze geen werkelijke crisis hebben doorgemaakt. Bij de overigen is minstens één van beide beïnvloedingsrelaties marginaal of onbekend. Structureel behoren ze tot de subtypen 'verdieping' (dhr. Beekstra en dhr. Cramer), 'aanvechting' (dhr. Faber) en 'blokkering' (dhr. Boersma).

Figuur 2.IV Overzicht van de typen

	Verdieping	Vernieuwing	Aanvechting	Blokkering
Representant	Mw. During	Dhr. Adelaars	Dhr. Fuller	Dhr. Biggelaar
Hoofdtype	Mw. Burgwal Dhr. Cardol Dhr. Dees Mw. Eestermans Mw. Effing Mw. Fels Dhr. Fortuin Mw. Gaasbeek Mw. Haanstra Mw. Iburg	Mw. Baars Mw. Dols Dhr. Finke	Mw. Achterveld Dhr. Damen Mw. Helling Mw. Hidding Mw. Hunze	Mw. Imberg
Subtype	Dhr. Beekstra Mw. Cevaal Dhr. Cramer Dhr. Dieker Mw. Ebbe Mw. Eding Dhr. Icke Mw. Idsinga Mw. Iedema		Dhr. Faber Mw. Hofstra	Mw. Aalderink Dhr. Abels Dhr. Alkman Dhr. Boersma Mw. Echteld

Alvorens de typen nu te bespreken zullen eerst de analyses volgen van het interview-materiaal. In de §§ 2.2. tot en met 2.5. worden de analyses per type voorgesteld. Daarbij wordt eerst de analyse van het interview met een duidelijke representant gegeven, waarna de overige analyses van dit hoofdtype in verkorte vorm en kleiner lettertype volgen. Daarna worden de analyses van de respondenten die tot de subtypen behoren weergegeven. In § 2.6 worden dan de typen nader besproken. In § 2.7. wordt nader ingegaan op de context, die een wezenlijke factor is gebleken.

2.2. VERDIEPING

Het eerste type bestaat uit de respondenten voor wie zowel de invloed van de crisis op het geloof als de invloed van het geloof op de crisis positief was.

2.2.1. Respondenten van het hoofdtype

2.2.1.1. Het verhaal van Mw. During (representante van het type)

Mw. During is geboren rond het jaar 1960 in een dorpje in een katholieke streek. In haar jeugd verhuist het gezin naar een grote stad. Ze is de oudste in een gezin van vier kinderen die elkaar in leeftijd weinig ontlopen. Haar vader had een economische functie en haar moeder deed veel vrijwilligerswerk. Mw. During herinnert zich haar jeugd als een 'fijne jeugd, nooit iets echt schokkends.' Wel zijn er in haar jeugd 'toch een aantal mensen overleden, ik heb steeds erin gezeten, ik zeg: 't is net of ik het aantrek, maar. Een vriendje een paar huizen verder, en eh, een broer van m'n vader, vrij jong op 27 jarige leeftijd, dat maak je dan allemaal mee.' Er was een hechte band met de familie van zowel vader als moeder. Hoewel haar vader hard werkte was er toch ook 'heel veel' tijd voor spelletjes en vakantie. Haar idealen als kind waren 'trouwen, kindjes krijgen, zo'n standaard-idee, en ja, een fijn gezin en dan verder, ja, gewoon, dat alles goed zou lopen, financieel ook. De school die mw. During bezocht was een meisjesschool, gescheiden van de bijbehorende jongensschool. Alleen bij de eerste communie werd dat gecombineerd: 'dan moest je op die communiedag moest je met een jongetje in de hand lopen.' Na deze school volgt ze een medisch-verzorgende opleiding, en ze gaat daar ook in werken.

Als mw. During begin twintig is trouwt ze. Ook haar man komt uit een katholiek gezin, maar zijn betrokkenheid is iets minder dan die van mw. During. Wel hebben ze samen regelmatig gesprekken over het geloof wanneer het gaat over huwelijk, doopsel, een begrafenisverzekering, enzovoorts. Mw. During stopt met haar werk in de ziekenverzorging, dat ze in wisselende functies gedaan had vanaf haar vijftiende. Haar man bouwt samen met een vriend een bedrijf op waardoor hij in heel Europa moet werken, lange weken maakt en vaak erg druk is. Ze verwachtten dat na verloop van een aantal jaren die druk wat zou afnemen als het bedrijf eenmaal goed liep en dat ze dan meer tijd voor elkaar en het gezin zouden krijgen. Mw. During zou dan ook weer gaan werken.

Als mw. During acht maanden zwanger is van het derde kind (de andere twee zijn dan vier en twee jaar oud), gebeurt er een bedrijfsongeval in een stad niet al te ver van hun woonplaats. Dhr. During krijgt een omgevallen stelling boven op zich. Een collega die boven op de stellingen staat is op slag dood. Enkele andere werknemers kunnen zich nog net in veiligheid brengen. Dhr. During wordt zwaargewond naar het ziekenhuis gebracht. Ondertussen wordt mw. During in kennis gesteld. Op aandringen van haar man vertellen de artsen haar heel voorzichtig hoe de zaak er voor staat, en pas drie maanden na de geboorte hoort ze dat haar man erg bang was om dood te gaan. In het ziekenhuis aangekomen blijkt dhr. During al op de operatiekamer te liggen. Een deel van zijn lever blijkt te zijn los gescheurd, en bij de operatie raakt hij in een shock. Pogingen om te reanimeren falen.

'Maar ja, ik zat daar, ik zat plannen te maken, ik denk, nou, hij kan over een paar weken wel naar het ziekenhuis in onze plaats, ja, dan komt daar zo'n chirurg, ik vind dat net zoals in een film, dat heb ik ook in m'n dagboek geschreven, met z'n klepje naar beneden en eh, mevrouw During, het is niet goed met uw man, zei hij. Ik zeg: ja, hoezo? Ja, hij is dood, dat zei hij zo heel boem bats, en eh, ja, dan sta je echt van hmmm, ja dat kan niet.'

Mw. During dringt er op aan dat haar man dan meteen naar de Intensive Care wordt vervoerd, omdat ze van zijn collega wist dat diens lichaam meteen in beslag genomen werd en dat diens moeder niet meer mocht komen kijken. Zijn baas en collega gaan samen met mw. During kijken, maar die kunnen er minder goed tegen dan mw. During zelf. De rector van het ziekenhuis bedient het 'laatste sacrament.' Als de zus van mw. During komt heeft mw. During geen behoefte om nog een keer te gaan kijken. Aan de telefoon hoort ze haar kinderen huilen; 'ik dacht ja, het is hier heel verschrikkelijk, ik moet heel snel terug, voor hem kan ik daar nu niets meer doen.'

Mw. During besluit dat haar man begraven moet worden, hoewel ze daar tijdens hun huwelijk nog wel verschil van mening over hadden: 'En toen overleed hij en toen had ik: nee, hij mag niet gecremeerd worden, ik moet een plek hebben waar ik naar toe kan, ik wil voor de kinderen een plek hebben, nee, dat kan ik niet, dat was zó definitief, dat eh, nee...' Terwijl ze de avond voor het ongeval samen de geboortekaartjes hadden uitgezocht moet ze een dag later bidprentjes uitzoeken. In overleg met de pastoor van de gemeente waar ze is opgegroeid wordt haar man opgebaard in de kerk. De avond voor de begrafenis wordt er een avondmis gehouden waar mensen afscheid kunnen nemen.

Ook worden er foto's gemaakt van dhr. During, en wordt de mis bij de begrafenis opgenomen, zodat de kinderen later kunnen zien en horen hoe het was.

Een zus en zwager bieden veel hulp, en de zwager wordt toeziend voorged. Een oom, die psycholoog en orde-broeder is komt vaak met haar praten. Met haar schoonfamilie is het contact bijna verbroken, nadat het tijdens hun huwelijk al heel beperkt was.

Net als in bepaalde moeilijke perioden daarvoor houdt mw. During een dagboek bij. Ze schrijft daarin 'naar hem toe, mijn gevoelens.' Na een paar maanden is ze daar weer mee opgehouden: 'op een gegeven moment, als je bijna een jaar verder bent, dan kan je niet meer schrijven zonder dat je zóveel uitleg d'r omheen geeft, want je komt mensen tegen die hij niet kent, en probeer je dan naar hem toe duidelijk te maken, dan moet je zó uitgebreid gaan schrijven dat je denkt: ja, ik denk dat het geen nut meer heeft om nu nog te schrijven.' Elke zaterdag gaat ze naar het kerkhof, en na de begrafenis is er nog een aantal maandelijks missen opgedragen. Bepaalde stukken muziek ervaart mw. During nog steeds als zeer emotioneel.

Als de baby een paar weken oud is begint mw. During te hyperventileren. In angstbuien moet ze haar moeder bellen omdat ze de baby niet meer durft op te pakken. Ze moet gezinshulp aanvragen, en kan dan wat tot rust komen. Ook leert ze minder fanatiek het huishoudelijk werk te doen, 'want het was gewoon een beetje dwangmatig.'

Het is inmiddels een paar jaar na het overlijden. Mw. During heeft geen vaste relatie gehad sinds die tijd, en daar ook niet zoveel behoefte aan, al mist ze het op andere momenten wel.

'Ik moet er niet aan denken dat ik altijd alleen zou blijven, dat lijkt me gewoon heel eng, want ik heb toch wel m'n angsten, met name 's nachts, maar dan denk ik: ik zou zo'n partner willen hebben, zo: laatje open: nu wel, en dan niet. Je hebt een heel groot stuk zelfstandigheid nu en ik weet niet of ik dat zomaar prijs kan geven. Het zijn onze kinderen, dat is ook zoiets, van: ja, wat haal je naar binnen toe, ik ben gewoon heel eerlijk: als je denkt aan een partner dan moet je niet denken aan hè het wordt een verliefdheid en eh hè, zoals in de verkeringstijd, nee dat kan niet want zij hebben natuurlijk óók al een leven achter zich. Dat zijn dingen dan denk ik van: oh, daar ben ik nog lang niet aan toe.'

Belangrijke anderen

De eerste belangrijke anderen zijn voor mw. During haar ouders. Ze noemt ze bij haar jeugd, de tijd van het overlijden, en voor het heden. Haar vader beschrijft ze als een hardwerkend man met wie ze goed kon opschieten. Haar vader had ook een goede relatie met haar man, en gaat nog elke week bij het graf langs. Toch kan ze daarover niet zo met hem praten, omdat hij het er volgens haar nog erg moeilijk mee heeft. Bovendien is hij nogal gesloten. Mw. During beschrijft haar vader als 'wel gelovig, op zijn manier denk ik. Wel anders als dat ik heb.' Ook nu is haar vader nog belangrijk: 'praten dat kan ie heel moeilijk d'r over, maar hij begint dan gelijk van: dit zal ik doen, dat zal ik doen. En dat is gewoon zijn manier van eh, ja zo is ie, en dat is natuurlijk ontzettend lief.' Ook neemt hij af en toe de twee oudste kinderen van mw. During een dagje mee uit.

De moeder van mw. During is opener dan haar vader. Toch spreekt ze daar ook niet teveel mee over haar man: 'je probeert ze toch ergens weer te beschermen, omdat ze zelf ook heel veel eh, verdriet hebben.' Mw. During beschrijft haar als een 'hele sterke vrouw.' De overeenkomst die anderen zien tussen haar en haar moeder relativeert ze, omdat ze meent niet te kunnen wat haar moeder kon. In de opvoeding en de geloofsopvoeding heeft zij de grootste inbreng. De dochters worden opgevoed tot zelfstandige mensen: 'Gewoon jezelf blijven, dat heeft ze ons eigenlijk altijd wel meegegeven, een stuk zelfstandigheid.' Mw. During ziet haar moeder als nogal progressief, onafhankelijk en heel gelovig. Ook zij is nu nog belangrijk voor mw. During, ze springt in in het huishouden als het mw. During teveel wordt. Zowel praktisch als geestelijk is ze mw. During tot steun. Soms is dat voor mw. During 'wel moeilijk want ik wilde, ik wilde eigenlijk veel te veel: ik wilde een goed gezin naar buiten toe van: zie nou wel dat ik het wel kan, terwijl je moet weten wat je beperkingen zijn.'

Ook de zusters en zwagers spelen een belangrijke rol, na het overlijden van dhr. During meer nog dan daarvoor. Met name één zwager is heel belangrijk voor haar. Hij heeft de begrafenis en andere praktische zaken geregeld, en is toeziend voorged. Met hem kan ze ook goed praten, al ziet hij veel dingen anders. Hij respecteert haar geloof en haar visie op het leven na de dood, maar ziet het zelf anders. Toch voelt ze zich bij hem erg thuis.

Haar man is voor mw. During erg belangrijk, al noemt ze hem niet in haar netwerktekening. Een belangrijk element van hun relatie is de wederzijdse steun: 'hij is jarenlang mijn steun, ja, omgedraaid ook.' Dat ze hem in het ziekenhuis

niet meer kon bijstaan deed haar dan ook verdriet. Een opvallend aspect van deze steun is ook dat mw. During en de artsen voor haar man verzwijgen dat zijn collega dood was, terwijl haar man en de artsen voor mw. During verzwijgen hoe ernstig de zaak was en hoe bang hij was.

In hun verkeringstijd 'zei ik wel eens van nou, toen aan het begin van het trouwen: als jij ooit overlijdt, dan maak ik er zelf ook een eind aan, weet je wel. En toen werd onze dochter geboren en toen zei hij tegen mij: zo, nou kan je dat mooi niet meer want je hebt wel je verantwoording.' De relatie was heel hecht en beschermend. De drukte van het werk neemt mw. During voor lief en ze kijkt vooruit naar de tijd dat het wat rustiger zou worden en er meer tijd zou zijn voor het gezin.

Het geloof kreeg in de relatie niet zo heel erg veel nadruk, maar speelde wel mee. De betrokkenheid van dhr. During was minder dan die van mw. During. In zijn jeugd is hij volgens haar meer gedwongen geweest om naar de kerk te gaan, misdienaar te worden enzovoorts. Wel heeft hij ook in hun huwelijk nog de tuinen van de pastorie bij gehouden.

Na zijn dood is haar man voor mw. During belangrijk gebleven. Eerst schreef ze in haar dagboek aan hem, ze bleef in haar gebed tot hem spreken, en ze zag het doorslapen van de baby als een teken van zijn blijvende zorgen voor haar: 'Ik zeg steeds: dat heeft hij daarboven voor gezorgd of zo. Ik heb echt zoiets van: daar heeft hij een hand in gehad, hij heeft geweten van nou, dat kan ze allemaal niet aan en eh, ik weet niet of het zo is maar ik geloof toch wel dat dat iets is geweest van eh..., dat hij zo rustig was en zo geslapen heeft.. en mij zoveel geholpen heeft in mijn rouwverwerking in het begin.'

Al in haar jeugd horen een gezin en kinderen bij de toekomstverwachting van mw. During. Het is dan ook niet vreemd dat de kinderen ook later een grote rol spelen. Met name de zoon, die geboren werd na het overlijden is voor mw. During belangrijk in de verwerking. Als ze huilt lacht hij om haar glimmende ogen, en dat helpt haar weer verder. Maar ook de andere kinderen zijn belangrijk. In het ziekenhuis hoort ze haar dochter aan de telefoon huilen en dat doorbreekt de situatie: 'ik hoorde haar huilen aan de telefoon, en ik dacht ja, het is hier heel verschrikkelijk, ik moet heel snel terug, voor hem kan ik daar nu niets meer doen.'

Als haar man net is overleden is mw. During heel ambivalent ten opzichte van haar zoon. In eerste instantie staat ze aan zijn bed en denkt: 'van nou, ik wil je wel ruilen..., terwijl je eigenlijk niks wilt ruilen, je wilt het allemaal hebben.' Tegelijk zegt ze dat hij het laatste is dat ze van haar man heeft gekregen. Met haar zoon heeft ze -net als de mensen uit haar omgeving- een speciale band, zodat hij nogal verwend werd.

In de verwerking en geloofsbeleving spelen de kinderen een grote rol. Voortdurend betreft mw. During hen in het verhaal wanneer het gaat over haar zelf. In de geloofsbeleving wordt dat heel tastbaar als ze over een gesprek met haar dochter zegt: 'En ze heeft dat kinderlijke en eh, ja, ik denk dat ik dat ook nog wel heb, zo het idee van hoe dat nou, hoe dat nou is, en dat God daar, dat God voor ons zorgt op de één of andere manier.' Met het oog op de kinderen worden er foto's van dhr. During genomen en wordt ook de mis opgenomen. Voor haar zoon schrijft ze een hele brief om haar schuldgevoel te uiten dat ze hem had willen ruilen voor haar man. Er zijn met name in verband met het overlijden hele gesprekken over God en geloven.

De schoonfamilie is voor mw. During belangrijk op een negatieve manier. Nadrukkelijk spreekt ze uit dat ze daar geen steun van heeft gehad. Het contact met zijn familie was altijd al slecht, volgens mw. During mede doordat er nogal wat haat en nijd is onderling. Mw. During hoopte dat na het overlijden het contact zou verbeteren, maar dat is niet het geval geweest. Nu is mw. During op het punt om het contact helemaal af te kappen. Alleen met twee broers is er nog enig contact.

De oom van mw. During is een opvallende figuur in het interview. Hij is broeder in een orde en psycholoog. Met hem heeft ze regelmatig gesprekken, en ze waardeert het vooral dat hij de zaken beter kan verwoorden dan zij. Hij brengt tenminste maandelijks nog een bezoek aan mw. During, en dan komen allerlei zaken ter sprake, zowel wat betreft het geloof als wat betreft de opvoeding. Hij heeft ook voor de kinderen een geschikte kinderbijbel gekocht en ook met de kinderen praat hij regelmatig.

De collega die bij het ongeval onmiddellijk overleed, speelt met name in het begin van het interview een rol. Zijn overlijden doet haar beseffen dat het met haar man ook niet best zal zijn. Samen met de moeder en zuster van deze collega gaat ze naar het ziekenhuis. Als ze hoort dat diens lichaam in beslag is genomen (waarschijnlijk voor het onderzoek) dringt ze er op aan dat dhr. During naar de Intensive Care wordt overgebracht zodat ze hem kan zien. Elders maakt ze de vergelijking als ze zegt dat ze graag had gehad dat hij ook meteen dood was geweest. Tegen dhr.

During is nooit verteld dat zijn collega al overleden was, omdat hij dat teveel op zichzelf betrokken zou hebben. Bij de mis voor de begrafenis tenslotte heeft de oom van mw. During ook een voorbede voor deze collega geschreven. Samenvattend valt het op dat deze collega voor mw. During een voorbeeld is in deze tijd, in die zin dat ze ziet hoe het rond zijn overlijden gaat en daardoor inzichten opdoet die ze gebruikt bij het overlijden van haar man.

De meeste vrienden van mw. During waarderen de mis, en met name dat niet de schuld aan God wordt gegeven. Ook gaan ze meer bewust in hun gezinnen investeren. Later vervaagt het contact, voor sommigen omdat de man van een stel 'die weet niet waar die over moet praten sinds hij dood is.' Het goede contact met de burens ging verloren bij hun verhuizing. Met één vriendin is het contact sterk verbeterd.

De pater van de parochie waar mw. During is opgegroeid is voor haar ook belangrijk. Hij heeft hun huwelijk bevestigd, en daarbij was ook de gelegenheid om de formulering op bepaalde punten bij te stellen: 'van 'tot de dood ons scheidt' was iets wat wij gezegd hadden van eh, hadden we een beetje problemen mee, nou ja, je ziet wel, nou is het toch zo, maar wij wilden geen dingen beloven die we niet waar konden maken.' Ook heeft hij hun kinderen gedoopt. Na het overlijden mag dhr. During opgebaard worden in de kerk, en de pastor leeft voor mw. Durings gevoel echt mee. Een wandkleed dat hij bij zijn vijfentwintig-jarig huwelijk kreeg met een ster als centraal teken geeft hij aan mw. During: 'Mijn man was het middelpunt van het gezin en hij wilde een beetje voor doen dat hij dus nu die ster is, dat hij toch nog bij ons in huis is, ja, door middel van die ster, dus een soort uitstraling. Dus die is daar meteen opgehangen en die is niet meer van z'n plaats geweest.' De ideeën van mw. During met betrekking tot het hiernamaals spreekt hij niet tegen; er is ruimte voor alternatieve invullingen.

Samenvattend: De context is hecht en open

Crisis en crisisverwerking

Dat mw. During een crisis heeft doorgemaakt blijkt op verschillende punten. Vlak na het overlijden begint ze bijna weer te roken, en ze wil haar baby even ruilen voor haar man. Een tijdje later heeft ze de ervaring van intense koude, is haar stem kwijt en begint te hyperventileren. Wanneer ze soortgelijke situaties tegen komt kan ze weer van streek raken. Ze ervaart de plotselinge mededeling van zijn dood als 'in een film.' Wat ze als heel erg heeft ervaren is het feit dat ze hem niet meer heeft gesproken; ze heeft in haar werk veel mensen begeleid, maar kon haar eigen man niet bijstaan. Ze beschrijft de plotselinge breuk, de ontkenning, verlatenheid, reddeloosheid, onmacht. Met name de feestdagen en het met het gezin in de auto rijden vindt mw. During moeilijk door de herinnering aan de sterke gezinsband. Pijnlijke ervaringen zijn ook die momenten dat ze behoefte heeft aan een arm om haar schouders, of als blijkt dat bepaalde vragen aan haar man nog niet beantwoord waren. Verder was ze een tijd bang dat haar zoon ook zou sterven.

In de verwerking is voor mw. During een aantal elementen van belang. In de eerste plaats schrijft ze in deze tijd net als in voorgaande moeilijke perioden veel in haar dagboek. Dat verwoorden van gevoelens doet ze ook in gesprekken met haar oom. Belangrijk is ook de informatie die ze opdoet aan de gang van zaken rond het overlijden van de collega. Ze weet daardoor beter hoe ze verschillende zaken wil en moet doen. Een ander voorbeeld van vergelijking is met andere overlijdens; ze meent dat het moeilijker is om je partner op hoge leeftijd te verliezen. Ze vergelijkt zich ook met mensen die verbitterd zijn, en kiest bewust een andere weg.

Een ander aspect is de steun die ze ervaart van haar man, ook na zijn dood. Haar gevoel dat hij zorgt voor een rustig slapende baby en dat hij haar hoort. De liefde voor haar man kon ze voor een deel kwijt aan haar kinderen. Met het oog op de kinderen wordt de mis op cassette opgenomen en worden er foto's van dhr. During gemaakt. Die praktische aanpak, ook wat betreft het opbaren en begraven hoort bij haar verwerking. Wat betreft het schuldgevoel ten opzichte van haar zoon zien we hetzelfde proces dat ze door aan hem te schrijven een en ander kan verwerken. Bij het verwerken hoort verder de wekelijkse gang naar het kerkhof en een aantal missen die zijn opgedragen. Al met al zegt ze dat de enige manier om verder te komen is om de zaak weer op te pakken.

Voorzover uit het interview blijkt is mw. During redelijk gevorderd met de verwerking. Het is niet zo dat ze zich er helemaal mee kan verzoenen, maar ze komt wel verder. Zo spreekt ze nu niet meer van 'onze' maar van 'mijn' kinderen. Ook zegt ze dat zij verder is met haar verwerking dan haar schoonfamilie. Mw. During ziet ook een aantal positieve gevolgen: ze relativiseert meer en is zich ook meer bewust van haar eigen beperkingen. Bovendien zijn een aantal contacten geïntensiveerd. Ze wil en kan ook anderen tot steun zijn door wat ze heeft meegemaakt.

Mw. During meent dat ze nog een langere tijd nodig heeft om het helemaal te verwerken: 'Ik heb verwerkt dat ie overleden is en ik heb een aantal dingen verwerkt, maar er zijn nog dingen die denk ik gewoon veel langer duren. Maar dat geeft niet, ik bedoel het is een proces en ik denk niet dat daar een tijd voor staat.' Wat voor mw. During nog niet verwerkt is is het gemis en het feit dat haar man haar niet meer gezien heeft, 'maar verder ben ik toch wel een behoorlijk end ja.'

Geloof

De geloofshouding en -inhoud van mw. During is als traditioneel katholiek te beschrijven, al geeft ze er wel een eigen invulling aan. Haar opvoeding omvatte duidelijke geloofs-gedragingen, tot en met een aparte meisjesschool ('dat is ook nog iets ouds wat ook nog gedeeltelijk uit het geloof komt hoor'. Zij heeft jaren op een kerkkoor gezeten. Toch is de geloofsopvoeding niet gedwongen. De helft van haar broers en zusters heeft voor een kerkelijke huwelijksbevestiging gekozen. In haar puberteit heeft ze zich nooit afgezet tegen het geloof, al had ze wel bepaalde vragen rond Bijbeluitleg en rond het gezag van de Paus. In het verpleeghuis waar ze werkte kwam ze met allerlei tradities in aanraking, en ze is daar zeer in geïnteresseerd.

Bij haar huwelijk wordt in overleg met de pater een afwijkende formulering gekozen, omdat ze niet iets wilde beloven wat ze niet waar kon maken. Ook de doopdiensten van de kinderen worden anders gevierd dan gebruikelijk:

'We hebben dus ook hele simpele dopen gehouden omdat het ons ontzettend dwars zat dat er vaak gedoopt werd om het feest en niet om het doopsel. Dus wij hebben gezegd wij maken geen feest, iemand die wil komen binnen de familie is welkom, verder, het kind wordt gedoopt en daar draait het om. Geen gebak en slaatjes en toestanden, dat hebben we nooit gedaan. We hebben het toen in het begin willen doen met alleen de peettante en de peetoom, maar ja, dat stuitte toch een beetje op verzet van oma en opa en zo want die willen daar toch bij zijn.'

Een ander voorbeeld van haar eigen invulling vinden op het punt van vergeving. 'biechten hè, dat is iets wat ik dus nooit gedaan heb, omdat ik vind -daar heb ik het met een pater ook wel eens over gehad- dat als ik de ander iets aan doe, dat ik dat ook zelf recht moet zetten en niet dat God tegen mij zegt, Ja, Hij kan wel zeggen: ik vergeef het je, maar ik moet ook naar die persoon toe.'

Bij het overlijden speelt het geloof weer een grote rol. Twee missen rond de begrafenis en maandelijkse missen daarna, de plaatselijke pater en het laatste sacrament in het ziekenhuis hebben alle een rol in mw. Durings verwerking. Door de vragen van en gesprekken met de kinderen is mw. During ook intensiever bezig met het geloof. Haar gebed wordt een spreken tot haar man. Haar gevoel hierbij formuleert ze als volgt: 'ik weet wel wat ik wil, maar dan zeg ik ook: die zit daarboven.'

Bij mw. Durings geloofsinhoud is het hiernamaals heel belangrijk. Dat was al zo toen in haar jeugd een oom jong overleed. Hoewel ze enerzijds terughoudend is met het uitspreken van ideeën daarover zijn anderzijds enkele hoofdlijnen wel duidelijk:

'ik heb het idee dat ie daar boven zit en dat ie ons kan zien en ik hoop dat ie daar geen pijn heeft, met name pijn naar ons toe. Van dat hij kan zien hoe het met ons gaat. Ik zeg wel eens: je maakt mij niet wijs dat als jij daar boven zit en jij zit hier beneden dat hij dat niet èrg vindt, dat wij hier nog zo rondlopen. En mijn oom zegt dan: hij gelooft dat daar boven geen pijn is en dat misschien die beleving heel anders is dan dat wij 'm hier voelen. Nou, en daar heb ik dan wel eh, daar heb ik steun aan.'

Het blijkt uit dit citaat ook dat de gesprekken met anderen een belangrijke rol spelen in het formuleren van haar geloofsinhoud. Belangrijk zijn in dit verband de pater, haar oom en de kinderen. Zo vragen de kinderen hoe het gaat bij een overlijden, en mw. During zegt daarover:

'ik wéét niet precies hoe dat gaat, in het begin zei ik tegen hun: het hartje gaat naar boven toe en daar hadden ze dan vrede mee, maar nu worden ze ouder en nu gaan ze nog meer vragen en ja, 'geest' dat is voor hen gewoon heel moeilijk te begrijpen dus dan doe ik het eigenlijk op die manier, maar ja, ik geloof wel dat ie eh, zeker weten mag ik natuurlijk niet zeggen maar voor mijzelf wel ja, ja. En hoe dat is weet ik niet.'

Met de kinderen denkt ze uit hoe ze dhr. During zullen herkennen in de hemel. Opvallend bij haar geloofsinhoud is dan ook dat ze zichzelf beschrijft als net zo kinderlijk als haar kinderen. God is voor haar een 'Zorger', en met Jezus weet ze niet zo goed raad: 'Ja, een soort vaderfiguur. Ja, dat is eigenlijk heel vreemd, want toch eigenlijk ook weer als een kind, ja, dan ga je weer terug van de tijd dat ie geboren is.. Maar toch ook meer de vaderfiguur die zorgt.. voor, voor z'n mensen. Ja, dat is eigenlijk een hele moeilijke vraag hoe je dat ziet, daar sta je eigenlijk nooit bij stil.'

Mw. During heeft een traditionele religieuze beleving met op verschillende punten een zelfstandige (geëmancipeerde) beleving. Die zelfstandige invulling heeft misschien te maken met de oriëntatie op haar moeder.

Samenvattende interpretatie

Het overlijden van haar man is door Mw. During als een crisis beleefd omdat de hechte beschermende band daardoor wegviel. Wat overbleef is een brede onzekerheid. Door zich te vergelijken met anderen (zowel mensen die het minder goed verwerkten als mensen die zeer zelfstandig functioneren), door te praten met mensen die geloof en beleving goed kunnen integreren en door bezig te zijn met haar kinderen hanteert zij de vragen van deze crisis. De steun die haar geloof haar biedt hangt samen met een sociale context die ongefragmenteerd maar wel flexibel een zingevingsstructuur biedt waarin ruimte is voor het beleven van de betrokkenheid van haar man op haar, ook na zijn dood.

De invloed van het geloof op de crisis is duidelijk aan te wijzen. Rond het overlijden zijn verschillende vormen van geloofsgedrag te vinden die de verwerking bevorderen. Ook inhoudelijk bieden haar geloofsinhoud en -houding mogelijkheden om de veranderde situatie te kunnen aanvaarden, bijvoorbeeld door de ervaring dat ze nu nog steeds contact heeft met haar man en dat dat later weer zal worden hersteld. Haar gelovige sociale omgeving biedt haar daarbij een oriëntatie-punt.

De invloed van de crisis op haar geloof is niet zozeer inhoudelijk. Wel is er een verandering in betrokkenheid. Nu heeft ze er veel meer gedachten en gesprekken over dan voordien.

Het thema van dit interview is de combinatie van verbondenheid en geëmancipeerde eigenheid.

2.2.1.2. Het verhaal van mw. Burgwal

Mw. Burgwal is geboren net na de oorlog als jongste in een gezin van zes kinderen. De opvoeding heeft een rooms-katholieke kleur, maar die kleur werd meer gegeven door de school dan door de ouders. Wat mw. Burgwal zich daar vooral van herinnert is de angst die aangeleerd werd, de strenge regels rond biecht, communie en vasten, en de plotselinge verandering toen deze regels ineens minder streng werden. Zij heeft haar katholieke achtergrond niet als prettig ervaren. Mw. Burgwal is getrouwd en heeft 2 kinderen van rond de twintig en een nakomertje van acht jaar. Ze heeft een administratieve opleiding en is werkzaam geweest in verschillende banen in de middenstand en sociale instellingen.

Als mw. Burgwal bijna veertig is valt ze thuis van de trap af en breekt haar nek. Door allerlei complicaties (o.a. longontsteking) wordt haar toestand kritiek, maar na drie maanden op een Intensive Care-afdeling en een paar weken zaal mag ze verhuizen naar een revalidatie-centrum. Anderhalf jaar later mag ze naar huis. Sinds dat moment woont ze al twee jaar thuis, onderbroken door zes weken revalidatie-centrum in verband met een aanpassing van het huis.

Mw. Burgwal is verlamd tot boven de borst, en is dus volledig afhankelijk van de mensen om haar heen. Ze is in afwachting van de toewijzing van een elektrische rolstoel. De verlamming is volledig en onherroepelijk.

Belangrijke anderen

De verhouding met man en kinderen is er meer een van verbondenheid dan van steun. Over haar kinderen spreekt ze vaker en positiever. Het lijkt er op dat haar man in haar verwerking eerder een complicatie vormde dan een steun. Daarin speelt volgens haar mee dat zijn moeder ook gehandicapt was, zodat hij nu opnieuw dat leed moet verwerken. Door de crisis heen is hij echter wel sterker geworden, zodat ook hun relatie verbeterd is.

Wanneer mw. Burgwal in het revalidatie-centrum verblijft overlijdt haar moeder. Voor mw. Burgwal betekende dat een extra reden om in leven te blijven en de taak over te nemen. Door haar afhankelijkheid is dit moeilijk, maar het stimuleert haar wel.

De rest van de context is verdeeld; sommigen zijn belangrijk en behulpzaam, anderen kunnen er juist niet mee omgaan.

Samenvattend: Met de binnenste kring ervaart mw. Burgwal een sterke verbondenheid.

Crisis en crisisverwerking

Mw. Burgwal is zich snel bewust dat haar handicap volledig en blijvend is. Crisissignalen zijn huilen, onmacht, niet begrijpen, angst, moeite met zelf-waarde, gevoelens van leegheid en kwetsbaarheid, onzekerheid. Door de blijvende complicaties en crisisgevolgen blijven bepaalde vragen en ervaringen ook terugkomen. Vanaf het begin zijn er ook verwerkingsaspecten: aanvaarding, een bijna-dood-ervaring, de drang om te leven, de begeleiding van een therapeut, het werken met yoga, de vergelijking met andere revalidanten die verbitterden, het vragen hoe anderen er mee omgaan, en het afstand nemen van de wereld van de gehandicapten. Tijdens haar tweede opname valt haar op hoe veranderd ze is. Tekenen van de verwerking zijn een toename van rust, toekomstgerichtheid, besef van verandering. Als factoren noemt ze haar gezin, de begeleiding, en haar eigen karakter en wilskracht. De hele ervaring van crisis en verwerking staat voor mw. Burgwal in het teken van loslaten en opnieuw beginnen.

Geloof

Mw. Burgwal heeft een impliciet religieuze beleving van de werkelijkheid. Haar bijna-dood-ervaring beschrijft ze als positief en authentiek. Daardoor is de angst afgenomen. Haar geloofsbeleving is verder sterk privaat, en wordt niet vertaald in gedrag. Ze heeft afstand genomen van haar strenge katholieke school-opvoeding, zodat ook een kerkelijk gekleurd geloofsgedrag ontbreekt. Hoewel aarzelend gelooft ze toch dat die ervaringen direct met God te maken hebben. Het thema verantwoordelijkheid speelt hierin een belangrijke rol.

Samenvattende interpretatie

Voor mw. Burgwal is de verlamming aanleiding geweest tot een crisis, omdat ze daardoor in één klap vanaf nul opnieuw moest beginnen. Haar aanleg om zich daar niet bij neer te leggen, maar verder te kijken heeft haar daarbij geholpen, samen met de positieve invloed van ervaringen op geestelijk gebied en de naaste sociale omgeving. Zowel in de sociale als in de religieuze dimensie verschuift de nadruk van gezag en autoriteit naar gelijkwaardigheid en verbondenheid, terwijl de verantwoordelijkheid blijft.

Er is een duidelijke invloed aan te wijzen van de crisis op het geloof, wanneer we de bijna-dood-ervaring en de reactie op het overlijden van haar moeder opvatten als vormen van coping. In dat geval zijn ze onderdeel van de verwerking en heeft dit een geloofservaring betekend die haar nog steeds bezig houdt. Door haar afstand nemen van de kerkelijke achtergrond wordt dit niet omgezet in een met de sociale omgeving gedeeld geloofsgedrag, maar blijft het een private, maar niet te ontkennen krachtbron.

De invloed van het geloof op de crisis is aan te wijzen wanneer we de bovengenoemde ervaringen duiden als geloofsbeleving. In dat geval hebben deze geloofservaringen haar geholpen de crisis te verwerken.

Aangezien haar hele verhaal de tendens vertoont religieuze interpretaties op de tweede plaats te zetten en verklaringen vooral aan te wijzen in sociale en psychologische factoren ligt het in haar lijn te kiezen voor de eerstgenoemde duiding. Het zou echter niet verbazen wanneer de beide betekenissen voor de ervaring gelijktijdig van belang zijn geweest.

Het thema van dit interview is de ervaring van verbondenheid.

2.2.1.3. Het verhaal van dhr. Cardol

Dhr. Cardol is geboren aan het begin van de oorlog in een arbeidersgezin waar hij het eerste kind was. Zes jaar later wordt er nog een zoon geboren. Zijn vader is arbeider; zijn moeder verzorgt het huishouden. Door een beperkt inkomen en perioden van werkloosheid is het gezin niet rijk. De moeder van dhr. Cardol gaat trouw naar de hervormde kerk. Zijn vader doet dat niet, maar besteedt zijn vrije tijd aan zijn duiven. Dat levert tussen hen wel spanningen op, maar ze respecteren elkaars keuze. De opvoeding is niet erg streng. Al vrij jong krijgt dhr. Cardol de vrijheid om zelf keuzes te maken.

Dhr. Cardol volgt een middelbaar technische opleiding, en hij vindt vervolgens een werkring in een industriële setting. In de loop van een ruim vijftientig-jarige carrière vervult hij allerlei functies, waarbij hij uiteindelijk een organisatorische positie krijgt. In zijn vrije tijd is hij actief in muziekgezelschappen en sportverenigingen. Ook kerkelijk is hij enigszins meelevend. Als zijn kinderen nog jong zijn overlijdt zijn vrouw zeer onverwachts. Om de kinderen probeert hij zich te handhaven, en met huishoudelijke hulp lukt dat aardig. Enkele jaren later hertrouwt hij.

Aan het begin van de jaren '80 wordt de fabriek waar hij werkt gesloten. Dhr. Cardol zet zich met andere vakbondsleden in voor een zorgvuldige afhandeling en een sociaal plan, maar is teleurgesteld over de resultaten. In de periode daarna is hij druk bezig geweest met sollicitaties, maar door zijn leeftijd komt hij niet voor een andere baan in aanmerking. In dezelfde tijd krijgt hij een hartstilstand, waarvoor hij opgenomen wordt in het ziekenhuis. Twee weken later wordt hij opgeroepen door het arbeidsbureau voor een functie, die achteraf blijkt teveel spanning te veroorzaken. Via een vakbondslid komt hij in contact met een groepje mensen dat bezig is een plan uit te werken voor een ontmoetingscentrum. Daar gaat hij in meewerken, en na verloop van tijd wordt hij daar vrijwilliger. Enkele jaren later verlaat zijn vrouw het huis, en nog weer twee jaar later wordt er officieel een scheiding uitgesproken. Of de werkloosheid en ziekte van dhr. Cardol daar verband mee houden blijft voor hem een vraag, maar hij zegt die periode te hebben afgesloten. Sinds enige tijd heeft dhr. Cardol weer een vriendin. Hij besteedt veel tijd aan het vrijwilligerswerk, zozeer dat het huishouden er wel eens bij inschiet.

Belangrijke anderen

De ouders zijn positief ervaren ondanks onderlinge verschillen en spanningen. Hij herkent zich in de kerkelijke betrokkenheid van zijn moeder en in het verzet van zijn vader tegen een belerende houding. Overeenkomsten met zijn vader zijn er verder maatschappelijk en politiek. Het contact met zijn broer is problematisch, maar dat is niet bespreekbaar. Met andere familieleden is weinig positief contact.

Zijn eerste vrouw overlijdt heel plotseling als de kinderen nog klein zijn. Zijn tweede vrouw verlaat hem, maar dat zegt dhr. Cardol verwerkt te hebben. Toen hij werkloos werd was er in de relatie een aanpassing nodig, maar zijn vrouw heeft hem wel opgevangen. Nu heeft hij weer een vriendin. Voor dhr. Cardol is een gezin erg belangrijk. De kinderen zijn een stimulans om door te gaan.

Collega's zijn neutraal, maar de (christelijke) vakbond stelt hem teleur door het gebrek aan solidariteit. In het ontmoetingscentrum vindt hij vrienden, bezigheden, steun en een vorm voor zijn geloofsbeleving. gevonden.

Ambtsdragers spelen een geringe rol. De predikant van zijn wijk is in die tijd wel een goede vriend. Ook heeft hij goed contact met een katholieke industrie-pastor.

Samenvattend: De context wordt grotendeels als spanningsvol ervaren.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn agressie, leegte, onbegrip, een teruggetrokken opstelling en spanningen, uitlopend op een hartinfarct. Inhoudelijk is er de ervaring dat de verantwoordelijkheid die hij ervaart ten opzichte van gezin en maatschappij niet kan worden waar gemaakt. De spanningen speelden ook in zijn huwelijk. De praktische verwerking vindt plaats in sollicitaties en daarna vrijwilligerswerk. Inhoudelijk komt hij tot een nieuwe visie op betaald versus onbetaald werk, en een felle strijd tegen sociaal onrecht. Zijn verzet tegen statusverschillen wordt versterkt. In de zingeving staat het samen-doen centraal.

Andere crises zijn het overlijden van zijn eerste vrouw en de scheiding van zijn tweede vrouw. In het eerste geval verwerkt hij dit door zoveel mogelijk het leven doorgang te laten vinden, in het tweede geval klapt hij in, en kan hij maanden niet werken. Centraal in deze crises is de beleving dat het gezin voor hem erg belangrijk is.

Geloof

Het geloof van dhr. Cardol is praktisch en ethisch gericht. De leer is ondergeschikt, en hij protesteert tegen een te makkelijk gebruik van het adjectief 'christelijk'.

In zijn jeugd was dhr. Cardol betrokken bij de zondagsschool en kerkelijke clubs. Later speelt de kerk een ondergeschikte rol, mede door teleurstellende contacten. In de crisisperioden bidt hij wel. Nu ziet hij de kerken als bondgenoot voor de strijd tegen onrecht. In bepaalde opzichten fungeert het ontmoetingscentrum als een alternatief voor de kerk.

Samenvattende interpretatie

Voor dhr. Cardol leidde de werkloosheid tot een crisis door de spanningen en het onbegrip, gevolgd door de afwijzingen bij de sollicitaties. Hij heeft dit verwerkt door een nieuwe visie op werk en een taak als vrijwilliger.

De invloed van het geloof op de crisis is aan te geven bij een ruime definitie van het begrip geloof. Dhr. Cardol heeft steun gevonden in een interpretatiekader dat hem stimuleert om te strijden tegen onrecht. Contact met anderen die dit kader delen heeft hem ook geholpen.

De invloed van de crisis op het geloof is een versterking van dit kader, doordat hij zelf het onrecht en onbegrip ervaart.

Het thema van de crisis is de onuitvoerbare verantwoordelijkheid en het wegvallen van het gezin. Binnen het ontmoetingscentrum heeft hij voor beide vragen een antwoord gevonden.

2.2.1.4. Het verhaal van dhr. Dees

Dhr. Dees is geboren aan het eind van de jaren vijftig. Zijn vader heeft een goede positie in het bedrijfsleven, zijn moeder doet administratief werk. Het gezin verhuist tijdens dhr. Dees' jeugd een aantal malen. Het gezin waar hij uit komt omschrijft hij als stabiel, kerkelijk meelevend, maar over geloofszaken wordt weinig gesproken. Hij heeft weinig vrienden, mede doordat hij in een ander dorp woont. Hij haalt goede cijfers, en werkt serieus. Achteraf vraagt hij zich af of hij wel voldoende heeft genoten van het leven en niet teveel op zijn tenen heeft gelopen. Dhr. Dees volgt een technisch academische studie en heeft in die tijd (zeven jaar lang) verkering. Zijn latere vrouw heeft een medische functie en werkt tot kort voor hun trouwen. Na hun huwelijk komen ze in een stad te wonen waar ze veel optrokken met een kring van vier á vijf bevriende echtparen. Dhr. Dees krijgt een baan in een andere stad waardoor hij lange dagen maakt.

Een paar jaar na hun huwelijk raakt zijn vrouw zwanger. Dan wordt een laag HB-gehalte geconstateerd, en bij nader onderzoek blijkt Leukemie. In de volgende maanden volgen meer onderzoeken en een (mislukte) beenmergtransplantatie met haar zuster als donor. In de achtste maand wordt besloten tot een verlossing door middel van een keizersnede. Zij krijgt na de operatie problemen met haar ademhaling, en moet kunstmatig beademd worden. In die dagen is er geen communicatie meer mogelijk. Twee dagen later sterft ze.

Om de baby zoekt dhr. Dees een part-time baan. De verzorging wordt verder gedaan door een dan inwonende schoonzuster en door ouders en schoonouders. Een verpleegkundige in het ziekenhuis geeft veel aandacht aan de baby. Ze houdt een fotoboek bij en stuurt regelmatig bemoedigende kaarten naar dhr. Dees. Na verloop van tijd ontstaat er een relatie en uiteindelijk trouwen ze. Daarna zijn nog twee kinderen geboren. Afgezien van enkele problemen met de opvoeding, moeilijke reacties van de omgeving, en de gebruikelijke spanningen in een gezin is dhr. Dees gelukkig met de situatie. De verantwoordelijkheid voor zijn gezin ervaart hij als zin in zijn leven.

Belangrijke anderen

De ouders zijn niet de belangrijkste personen. Zijn vader is vriendelijk, introvert en kerkelijk actief. Zijn moeder was veel ziek en had een actiever geloofsleven. In de crisisperiode waren ze behulpzaam. Aan zijn eerste vrouw heeft hij alleen positieve herinneringen.

Het belang van de baby blijkt uit de blijdschap die al bij de begrafenis naast het verdriet staat, maar ook uit het belang van haar fotootje in die dagen. Dat draagt hij met een Bijbel bij zich. Haar aanwezigheid betekent een stimulans en verantwoordelijkheid om verder te gaan.

Zijn schoonzuster is in de crisisperiode een goede hulp en ze doorbreekt de eenzaamheid. Zijn tweede vrouw wordt als belangrijkste genoemd. Zij heeft een meer evangelische achtergrond. Eerst is ze beroepsmatig betrokken bij de baby, later groeit de relatie. Voor de crisis is er een intensieve en gelovige vriendenkring. Na het overlijden bieden zij afleiding. Daarna verwateren de meeste contacten.

De predikant kwam regelmatig langs, maar hij wordt niet ervaren als iemand die veel steun biedt.

Zijn eerste schoonouders waren behulpzaam, maar blijven teveel in het verleden hangen.

Samenvattend: De context is grotendeels open en behulpzaam.

Crisis en crisisverwerking

De crisis begint als hij hoort dat de kans van overleven minimaal is. De schok wordt versterkt door kleine bijkomstigheden. Crisisignalen zijn schok en schrik, vechten tegen een overmacht, overgeleverd zijn, huilen, rillen van ellende, een wegvallen van zijn toekomstperspectief, depressieve stemmingen, en emotionele instabiliteit. Het

afscheid is beperkt geweest, al hebben ze er wel naar toe geleefd, samen gepraat en gebeden. Na haar dood voert hij een kort afscheidsritueel uit met bloemen en gebed. In de verwerking van de crisis spelen mee de afleiding, rituelen, teleurstellende hulpbronnen, overgave aan God, het maken van een nieuwe start en de verantwoordelijkheid. Nu is er weer meer stabiliteit.

Geloof

De geloofsopvoeding is ouderwets calvinistisch: betrokkenheid bij kerkelijk werk, trouwe kerkgang, gemeenschapsgevoel, en kennis uit het hoofd leren, maar zonder dat er over de persoonlijke beleving gesproken werd. Zelf maakt hij dat bewuster en persoonlijker. Ook met anderen (vrouw en vrienden) wordt intensief gebeden. In alles ziet hij tekenen van Gods hulp, zodat hij direct en indirect kracht van God ervaart. Het geloofsgedrag wordt nog sterker in de crisisperiode, maar stabiliseert daarna weer.

Samenvattende interpretatie

Dhr. Dees heeft het overlijden van zijn vrouw als crisis beleefd vanaf het moment dat bleek dat de kansen erg klein waren dat ze dit zou overleven. Hij heeft de crisis verwerkt door steeds te proberen door te gaan, en tegelijk het oude resoluut achter zich te laten. Hij voelde zich daarbij gesteund door afleiding en vrienden, en door de verantwoordelijkheid, die hij ergens ziet als een geroepen zijn. Zijn geloof is voor hem de ruggesteun om toch door te gaan, terwijl hij de kracht van zijn geloof vooral ervaart via de mensen om hem heen. Hij ziet in alles een rode draad (en God) in zijn leven.

De invloed van het geloof op de crisis is aanwezig in de steun die hij ervaart en de kracht om verder te gaan. Aan de andere kant is geloven voor hem verbonden met verantwoordelijkheid: de roeping om verder te gaan en te zorgen voor je gezin. Voor dhr. Dees hebben mensen, ervaringen, en zingevingen vooral ook een geestelijke kant. Vandaar dat zijn vragen en toekomstverwachtingen ook in het kader van het geloof worden gesteld. Deze elementen van zijn geloofsbeleving zijn van groot belang geweest om zijn crisis te verwerken.

De invloed van de crisis op het geloof is tijdelijk sterk geweest in de zin van een actievere beleving. Wat gebleven is is de ervaring van betrekkelijkheid, die waarschijnlijk verbonden moet worden gezien aan de overgave. Ook ervaart dhr. Dees nu sterker dan voordien de verdieping in zegen en avondmaal.

Het thema van dit interview is de roeping om door te gaan.

2.2.1.5. Het verhaal van mw. Eestermans

Mw. Eestermans is geboren als derde van zeven kinderen aan het eind van de vijftiger jaren in een besloten dorp in het midden van het land. Hier is het hele (hechte) gezin blijven wonen. Door spanningen thuis en de drukte van het werk gaat haar vader drinken. Naarmate de kinderen het huis uit gaan, gaat het beter. Het gezin is meelevend vrijgemaakt.

Mw. Eestermans volgt na de huishoudschool een verzorgende opleiding. Daarna werkt ze in een winkel in het dorp. Als zij 19 jaar is, trouwt ze en kort na elkaar worden vijf kinderen geboren. Bij het derde kind zijn enkele zwangerschapsproblemen, het vierde heeft een ernstige heupafwijking. Steeds loopt alles goed af. Na de vijfde bevalling knapt ze niet op. Na ruim 4 maanden gaat ze na haar huisarts. Eerst vreest ze een postnatale depressie, maar dan krijgt ze vloeiingen. Na curettage hoort ze dat het gevonden weefsel kwaadaardig is. Dat het kind gezond geboren is, is al een wonder. Er zijn nog geen uitzaaiingen. Aanvankelijk wordt gekozen voor een chemo-kuur; later volgt verwijdering van haar baarmoeder.

Na haar ziekte vervult mw. Eestermans vaak een bemiddelende rol bij kleine familie-onenigheden. Tijdens de kuren ervaart ze veel steun en ontstaan nieuwe vriendschappen. Na haar ziekte ervaart mw. Eestermans dat haar leven is veranderd. Zo is ze veel minder bezorgd geworden om de kinderen. In de kerk neemt ze nieuwe taken op zich.

Belangrijke anderen

Haar vader wordt positief beschreven, ondanks zijn problemen. Als kind heeft ze felle weerstand tegen hem, maar voor de kleinkinderen blijkt hij een goede opa te zijn. Hij is een voorbeeld voor de geloofsopvoeding. Ook in de

kerk is hij later geaccepteerd. Haar moeder bleef hem trouw en beschermde hem. Ze begeleidt de geloofsopvoeding, en is tijdens haar ziekte erg bij haar betrokken. Er zijn geen open gesprekken.

De band met broers en zusters valt helemaal binnen het kader van de sterke sociale binding in een besloten dorp. Tijdens de ziekte speelt de familie geen directe rol.

Haar man leert ze kennen in de kerk. Hij is zeer belangrijk tijdens haar ziekte. In eerste instantie heeft hij echter weinig hoop. Als besloten wordt de baarmoeder te verwijderen krijgt hij weer moed. Tijdens haar ziekte neemt hij de zorg voor de kinderen op zich, en hij staat ook mw. Eestermans bij.

Kinderen zijn erg belangrijk. Ze worden kort na elkaar geboren, en er zijn verschillende gezondheidsproblemen. Ze had meer kinderen willen krijgen. Als ze ziek wordt betreft ze de kinderen er nadrukkelijk bij, zodat het minder bedreigend voor ze is. Ze probeert de kinderen godsdienstig op te voeden in kerkgang en gebed.

Zeer belangrijk is de bredere sociale omgeving van dorp, familie en kerk. Men bezoekt haar vaak en graag. Haar geloof en visie op wat haar overkomt deelt ze met de omgeving. Buitenstaanders worden slechts moeitoe toegelaten.

De predikant kwam trouw op bezoek en ondersteunt haar in haar overtuiging en duiding. De wijkouderling biedt meer ruimte voor vragen en opstandigheid, maar wordt door mw. Eestermans terecht gewezen. In haar jeugd maakten de ouderlingen bezwaar tegen de vader van mw. Eestermans die met de kinderen op zondag ging varen.

Over artsen is ze zeer positief, maar ze benadrukt dat genezing en sterven in de hand van God liggen.

Samenvattend: De context is op het eerste gezicht hecht. Onderhuids zijn er wel spanningen.

Crisis en Crisisverwerking

Crisis-signalen zijn een gevoel van onherroepelijkheid, doodsverwachting, ambivalente gevoelens rond de baby, en twijfel aan Gods zorg voor een goede afloop. Tijdens de na-kuren is ze erg emotioneel. In de verwerking speelt mee de grote genezingskans, vechtlust en een religieuze interpretatie van Gods wil en leiding. De genezing en gezondheid van de kinderen ervaart ze als een wonder. Ook speelt de religieuze en sociale context een rol: de bezoeken van de predikant, en de overeenstemming over allerlei geloofszaken. Na haar ziekte is mw. Eestermans meer vertrouwend, zelfstandiger, actiever en meer open voor de zorg van anderen. Tegelijk durft ze de kinderen meer vrij te laten, en leeft ze meer ontspannen.

Samenvattend: er is bij mw. Eestermans sprake van een crisis door het bedreigende karakter. In een vorige crisis (rond haar vaders drankprobleem) leerde ze van haar moeder te vertrouwen, te bidden, en de harmonie te bewaren. Dat is voor mw. Eestermans nog steeds het belangrijkste streven, en een centraal aspect in de verwerking.

Geloof

De geloofsopvoeding was duidelijk en kerkelijk bepaald. Een belangrijk aspect van het geloof was eerlijkheid. Gods wil en leiding zijn bepalend en worden sterk ervaren in het opgroeien, herstel van de relatie tussen haar ouders, en haar eigen ziekte en genezing. Ze heeft veel kracht en rust ervaren, al was er verdriet om het dreigende afscheid van haar gezin. Er is sprake van twijfel, maar niet van opstandigheid. De ervaren afhankelijkheid in het geloof heeft een positief effect. Haar vertrouwen op God wordt versterkt. Na de crisis is haar geloof geactiveerd. Ze getuigt van het wonder van genezing en er is een verdieping van het gebedsleven, en een levenshouding die het haar mogelijk maakt te genieten van alles om haar heen.

In haar levenshouding is belangrijk het zoeken naar harmonie. Dat gebeurt vooral narratief en in de vorm van het bemiddelen bij conflicten.

Samenvattende interpretatie

Mw. Eestermans heeft haar ziekte als een crisis ervaren omdat haar leven bedreigd werd. Ze heeft dit geduid als Gods leiding en daarin antwoord en rust gevonden. Door de harmonie in stand te houden blijft de context functioneren en de interpretatie plausibel.

De invloed van de crisis op het geloof is klein. Wel is ze door de crisis zelfstandiger geworden.

De invloed van het geloof op de crisis is groot. Door de hechte sociale omgeving en het verlangen naar harmonie kan mw. Eestermans niet elke denkbare interpretatie aannemen. Ze blijft bij de daar gangbare interpretaties, en kan daarmee leven. Door deze geloofs-interpretaties kan ze ook de crisis verwerken.

Het thema van het verhaal is het in stand houden van de harmonie.

2.2.1.6. Het verhaal van mw. Effing

Mw. Effing is geboren in de oorlogsjaren in een stad in het Westen van het land als één van een tweeling in een gezin met 7 kinderen. Drie kinderen waren (veel) ouder. Mw. Effing beschrijft haar ouderlijk huis als gezellig, open en gelovig. Na de lagere school gaat mw. Effing naar de huishoudschool. Ze stopt na 2 jaar met deze opleiding om haar zieke moeder thuis te helpen. Daarna werkt ze anderhalf jaar bij een huisarts. Vervolgens wordt ze net als haar zusters gezinshulp. Na een half jaar krijgt mw. Effing TBC en verblijft lang in een sanatorium. Ze is dan 18 jaar. Als ze genezen is werkt ze nog 4 jaar in de gezinsverzorging. Na 5 jaar op een kantoor gaat ze in de kraamzorg werken. Als ze er nog maar kort werkt wordt ze aan haar schildklier geopereerd. Dan overlijdt haar vader aan kanker. Later zou ook een zus aan kanker sterven. Mw. Effing werkt nog steeds met veel plezier als kraamhulp.

Na enkele jaren van klachten en behandeling blijkt na een curettage dat de gynaecoloog een riskante en zeldzame tumor in de baarmoeder heeft ontdekt. Er wordt besloten dat baarmoeder en eierstokken verwijderd zullen worden. Mw. Effing wordt naar huis gestuurd met het advies dingen te gaan doen die ze nog graag wilde doen. Zij stelt aan de gynaecoloog voor om de Moerman-therapie te gaan doen. De gynaecoloog is van mening dat dit geen enkele zin heeft, maar ze begint er toch aan. Elke maand moet mw. Effing komen voor controle. Het blijft goed gaan met haar. Na 3 maanden gaat mw. Effing weer part time werken. De gynaecoloog blijft negatief over de ziekte van mw. Effing. Na een half jaar stelt mw. Effing een nader onderzoek voor en ze blijkt genezen.

Na de als wonderlijk ervaren genezing staat mw. Effing in de verwerking alleen. Het intensieve contact met de huisarts is terug gebracht. Ze zoekt dan hulp van verschillende kanten. Het contact met diverse gespreksgroepen verloopt teleurstellend. Ook bij het RIAGG ervaart ze onbegrip. Er is één gespreksgroep waar ze enigszins een plaats vindt. Een psychologe die daar een keer aanwezig is (de partner van de Moerman-arts) wil haar begeleiden met de Simonton-therapie (zie § 3.2.8). Ondanks de hoge kosten kiest mw. Effing daar voor. Drie jaar lang gaat mw. Effing naar de psychologe. Ze ondersteunt mw. Effing in de interpretatie van het gebeuren en de reacties van mensen om haar heen.

Belangrijke anderen

De vader was fabrieksarbeider, stil, zorgzaam, en enigszins doof. Hij las altijd voor uit de bijbel en hij bad. Ruim 20 jaar geleden is hij aan kanker overleden. De moeder is rustig, zorgzaam, gezellig en optimistisch. Ook sprak ze met de kinderen over het geloof. Bij problemen van de kinderen wil ze steeds helpen. Met broers en zusters is redelijk contact, maar tijdens haar ziekte ervaart mw. Effing weinig steun. Met haar tweelingzus is wel intensief en steunend contact. De zus die eerder aan kanker overlijdt is voor mw. Effing een voorbeeld van rust en overgave geweest.

Hulpverleners en de predikant worden als teleurstellend ervaren door gebrek aan aandacht en begrip. Alleen de psychologe wordt positief ervaren. Zij lijkt mw. Effing woorden in de mond te leggen, maar mw. Effing wantrouwt dit niet. De als succesvol ervaren Moerman-therapie wordt door de artsen afgewezen.

Samenvattend: De context is grotendeels getekend door onbegrip.

Crisis en Crisisverwerking

Na de diagnose kanker volgen als crisissignalen behoefte aan stilte, veel roken, huilen, een gevoel van onwezenlijkheid, en het besef van de naderende dood. Toch is er slechts sprake van een emotionele, en niet van een zingevingscrisis. De genezing leidt tot een veel ingrijpender crisis. Na aanvankelijke blijdschap wordt de verwondering problematisch, en het contact met anderen verloopt moeizaam. Hier zijn minder emotionele crisissignalen, maar een duidelijker zingevingscrisis.

In de verwerking is de psychologe van grote invloed geweest voor een nieuwe interpretatie van het gebeuren aange-reikt. Ook de gynaecoloog en de huisarts waren van belang. De gynaecoloog prikkelt mw. Effing door zijn negatieve houding tot optimisme. De huisarts geeft in de beginfase veel aandacht, maar later wordt dat minder. Haar zus is de enige niet- professionele persoon die mw. Effing heeft begrepen en ondersteund. Ondanks alle hulpverleners stelt mw. Effing zich actief en autonoom op.

Geloof

De opvoeding is traditioneel Hervormd. Er is herkenbaar geloofsgedrag en open gesprekken. Het voorbeeld van haar zus, die in alle rust en geloofsvertrouwen stierf, heeft grote indruk gemaakt. De rust die ze in haar ziekte vindt ervaart ze als rust van God. Diens leiding ziet ze ook in concrete voorvallen. Ze ervaart haar genezing als een wonder, maar kan daar toch niet mee overweg. In haar geloofsinhoud is de keus tussen goed en kwaad belangrijk. Daarbij wil ze niet God de schuld wil geven van de dingen die gebeuren. Problemen zijn het gevolg van de zondeval en onze verkeerde keuzen. Haar Godsbeeld is zeer positief. Kenmerkend in haar geloof zijn vertrouwen, een positieve houding en onafhankelijkheid. Ze stelt haar vertrouwen op God maar dit maakt haar niet passief.

Samenvattende interpretatie

De dreiging van haar ziekte heeft mw. Effing verwerkt door zich over te geven aan God en te doen wat ze kon om te genezen. De verwondering over haar genezing kan ze bij niemand kwijt. Door de terugval in het isolement loopt ze vast. In de verwerking is het begrip van de psychologe belangrijk geweest. Tijdens de ziekte en de periode daarna vallen de onafhankelijkheid en het vertrouwen in God op. Haar positieve houding tegenover haar ziekte hangt hiermee samen.

De invloed van het geloof op de crisis is aanwezig in het vertrouwen dat het goed komt. Ook als ze zich volstrekt onbegrepen voelt ervaart ze nog Gods nabijheid.

De invloed van de crisis op het geloof is stimulerend. Het vertrouwen in God, wat sinds haar jeugd aanwezig was wordt verder versterkt. In deze vertrouwensrelatie met God neemt mw. Effing geen passieve houding aan.

Het thema van het verhaal is de strijd om te begrijpen en begrepen te worden in de verwondering.

2.2.1.7. Het verhaal van mw. Fels

Mw. Fels is geboren in Ierland net na de oorlog. Na een jaar verhuizen ze naar Zeeland; zeven jaar later wordt haar enige zus geboren. Haar vader is in de oorlog gehandicapt geraakt. De zorg voor hem tekent het gezinsleven. Haar moeder is vrolijk, en het is gezellig. Verder zijn er steeds familieleden in huis. Zelf heeft mw. Fels een zwakke gezondheid. Na de lagere school en de huishoudschool gaat ze opleidingen volgen die haar in de verpleging brengen. In die tijd gaat ze anders denken over geloof en leven, juist ook in contrast tot de gelaten houding van haar vader. Na enkele jaren in de verpleging gaat ze werken in de wijkverpleging. Dat is voor haar ontwikkeling een belangrijke periode, door de gesprekken met ernstig zieken. Deze mensen blijken veel meer te kunnen relativiseren.

Tijdens een stage leert ze haar man kennen (die buiten de verpleging werkzaam is). Hij komt (van uit een niet-kerkelijk gezin) tot geloof, maar blijft kritisch ten opzichte van de kerk. In tegenstelling tot mw. Fels voelt hij zich thuis bij het Leger des Heils. Er worden drie kinderen geboren. De eerste sterft al heel snel. De tweede blijkt een 'minimal brain dysfunction' te hebben. Een tijd lang gaat het gezin naar het Leger des Heils, mede omdat de oudste zoon daar beter wordt opgevangen.

Mw. Fels voelt zich dan geestelijk sterk genoeg om in de B-verpleging te kunnen werken. In groepen van gemiddeld 25 dubbel-gehandicapten moet ze soms door een slechte organisatie de nachtdiensten alleen draaien. Het kost veel kracht om staande te blijven. Dan krijgt ze een peesontsteking, die haar schouder blokkeert. Ondanks de pijn wil zij verder werken. Bovendien krijgt zij binnen anderhalf jaar tijd haar ouders en twee broers te logeren om te herstellen van operaties. Als ze een week lang alleen voor de afdeling moet zorgen wordt ze ziek. Het virus blijkt ook een deel van haar hersenen beschadigd te hebben. Na de herstel- en revalidatie-periode is ze in de WAO gekomen. De meeste moeite heeft ze steeds gehad met afhankelijkheid. Nu is ze weer meer in staat zich te ontplooien.

Belangrijke anderen

Haar moeder is vrolijk en gezellig, maar er zijn taalproblemen door haar Ierse afkomst. Haar vader had een dwarslaesie door oorlogsverwondingen, en is vaak ziek, een moe gestreden man. Hun geloof is traditie en gewoonte, maar ook houvast. Het Godsbeeld was afstandelijk, en haar vader kent een bepaalde (bevindelijke?) twijfel.

Haar man is na een onkerkelijke opvoeding tot geloof gekomen. Hij geeft steun, en er zijn open gesprekken. De kinderen zijn belangrijk, al leiden hun problemen tot crises. De band met kinderen is nu heel hecht, ook met hun vriendinnen. Ze zijn actief en kritisch bezig met het geloof.

De beste vriendin van mw. Fels sterft na een lang ziekbed. Met een toenemend aantal vriendinnen ervaart ze steun en openheid. Over hulpverleners, collega's, superieuren en ambtsdragers wordt weinig gesproken.
Samenvattend: De context is relatief positief, maar wel zorgbehoevend.

Crisis en Crisisverwerking

Signalen van een crisis zijn kwaadheid, een gevoel van afgebroken worden, terug gegooid worden op niks, doodswens, en huilen. De moeheid zal waarschijnlijk met haar ziekte te maken hebben. Inhoudelijk gaat het om vernedering, afhankelijkheid en overbelasting. De crisis groeit geleidelijk als haar gebruikelijke verwerking van gebed en Bijbel-lezen onvoldoende zijn.

De plotselinge vroege dood van haar eerste kind leidt tot een crisis-ervaring, waarin ze ervaart gedragen te worden door Gods kracht. De moeilijke opvoeding van haar tweede kind is een langdurige belasting en bedreiging. De WAO-crisis heeft de intensiteit van de eerste en de langdurigheid van de tweede en is daardoor de meest ingrijpende. In de verwerking zoekt ze steeds kracht in Bijbel-lezen en gebed. Bij alle drie de crises vindt ze uiteindelijk rust. Vooral nu heeft ze geleerd los te laten, afscheid te nemen en het over te geven. Daarvoor heeft ze in haar patiëntenkring voorbeelden. Belangrijk zijn verder haar man, kinderen en vriendinnen.

Geloof

De geloofsinhoud komt is meer nabij, lijdend en steunend dan in haar geloofsopvoeding. Centraal is dat God haar vast houdt en draagt. Naast respect voor andersdenkenden houdt ze vast aan de centrale betekenis van Jezus Christus. In haar geloofshouding is meer verschuiving zichtbaar in de richting van openheid, betrokkenheid en ervaring van steun. Praten over geloof is voor haar belangrijk. Ze beschrijft haar geloofsbeleving als wandelen aan Gods hand. Kerkelijk zijn er verschuivingen door het verschil tussen haar en haar man, maar ze vinden uiteindelijk samen één gemeente. Kerk en ambtsdragers spelen geen grote rol in haar geloofsleven. Belangrijker zijn gesprekken en de ervaring van de band met God.

Samenvattende interpretatie

Mw. Fels heeft de periode van ziek en arbeidsongeschikt verklaard worden ervaren als een crisis omdat ze de langdurige druk, vernedering en afhankelijkheid niet kon inpassen in haar interpretatiekader. In de verwerking zijn een nieuwe visie op zichzelf en haar afhankelijkheid en overgave van belang.

De crisis heeft invloed gehad op het geloof, in die zin dat ze er door is gedwongen meer los te laten en over te geven. Haar vertrouwen groeit en ze vindt meer tijd om zich bezig te houden met geloofsuitingen.

Het geloof heeft ook invloed gehad op de crisis. In eerste instantie kon ze er niet voldoende rust en steun in vinden om de bedreiging zonder meer te verwerken, maar door de crisis heen kan ze weer meer verband leggen tussen de geloofsafhankelijkheid en de concrete afhankelijkheid.

Het thema van dit interview is de afhankelijkheid in de spanning tussen vernedering en overgave.

2.2.1.8. Het verhaal van dhr. Fortuin

Dhr. Fortuin is ruim veertig. Hij is de middelste van vijf in een traditioneel katholiek, harmonieus en welvarend gezin in een grote stad in het westen van het land, dat volop deelneemt aan sociale en kerkelijke gebeurtenissen. Al jong helpt hij zijn vader in de zaak, en de spanningen van de zaak beïnvloeden ook het gezinsleven. Later krijgt hij een soortgelijk bedrijf als zijn vader. Het werk betekent lange dagen, en is overheersend aanwezig in de zingeving.

Halverwege de jaren tachtig verhuist het gezin met drie jonge kinderen naar een nieuw huis met aangebouwd kantoor. Kort na de verhuizing wordt hij staande voor een stoplicht van achteren aangereden. Hij handelt zelf de schade af en rijdt naar huis, maar van de maanden daarop herinnert hij niets. In het weekend krijgt hij meer pijn, maar de ingeschakelde artsen doen weinig. Het eerste jaar ligt hij op bed in het donker. Hij probeert weer te gaan werken, maar dat blijkt te zwaar te zijn. Vier jaar later wordt hij afgekeurd. Nu heeft hij de hele dag hoofdpijn, ziet wazig en dubbel, heeft geheugenproblemen, een lichte vorm van afasie, en aangezichtspijn. Het onbegrip van de omgeving ervaart hij als moeilijker. Alleen bij de kerk, de school van de kinderen en één stel burens vindt hij begrip.

Hij verwacht een normale gezinssituatie te krijgen en een leven waarin hij ook weer aan andere dingen toekomt, als binnenkort de schaderegeling met de tegenpartij afgewikkeld is.

Belangrijke anderen

Het ouderlijk huis is positief en warm, druk en traditioneel. Dhr. Fortuin identificeert zich sterk met zijn vader in liefhebberijen en werk. Zijn vader (die vlak voor hij tot priester gewijd zou worden besloot te trouwen) was zeer actief in de kerk, en gesteld op klassieke vormen. Zijn moeder was minder bepalend. Met alle broers en zusters heeft hij goed contact. Zijn broers verdienen veel, maar hebben weinig tijd voor hun gezinnen. Van zijn vrouw ontvangt dhr. Fortuin veel begrip. De relatie is na zijn ongeval nog hechter geworden. Samen waren ze zeer actief in en betrokken bij de kerk. Voor de kinderen heeft dhr. Fortuin nu meer tijd en interesse, en de verantwoordelijkheid voor hen neemt hij graag op zich. Zijn gezin staat bovenaan als het gaat om zaken die zijn leven zinvol maken.

Over artsen is hij negatief. Dat hangt samen met de onbekendheid met het whiplash-syndroom. De schade had meer beperkt kunnen zijn gebleven. Deze onkunde ziet dhr. Fortuin ook bij een deel van de advocaten die zich voor zijn zaak inspanden. Naast onkunde is er ook oneerlijkheid. Positief is hij alleen over een advocaat die gespecialiseerd is op whiplash-klachten.

Er zijn weinig vrienden. Na zijn ongeluk vermindert dit als het herstel uitblijft. Eén gezin vormt een uitzondering; zij zijn ook kerkelijk, en zeer begripvol.

Samenvattend: De kleine context is positief, daarbuiten minder.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn de ingrijpende verandering, teleurstelling en machteloosheid, onbegrip. Door de lange duur wordt het moeilijker te verwerken. Het feit dat hij onschuldig is aan die aanrijding geeft hem het gevoel dubbel gestraft te zijn. Doordat de financiële afwikkeling nog niet rond is, heeft hij nog geen afstand kunnen nemen. Inhoudelijk was vooral het gebrek aan erkenning een probleem. Eerdere (beroepsmatige) crises werden verwerkt door hard te werken. Daarin volgde dhr. Fortuin het voorbeeld van zijn vader. In de huidige crisis kan deze strategie echter niet gehanteerd kon worden.

Dhr. Fortuin denkt dat hij zijn nieuwe situatie 5 jaar na het ongeluk geaccepteerd heeft. Lange tijd heeft hij geprobeerd om toch te blijven werken, wat onmogelijk bleek. Emotioneel viel hij terug op zijn vrouw, kinderen, ouders en goede vrienden. Het begrip dat hij vanuit de lagere school, de kerk en één stel burens kreeg, hebben bij alle onbegrip dat er verder was heel veel voor hem betekend. Nieuwe zingeving en tijdsinvulling vindt dhr. Fortuin in het gezinsleven, boodschappen doen, wandelen met de hond, films opnemen voor de school, omgaan met mensen die wél begrip hebben. Dhr. Fortuin heeft van huis uit een positieve instelling geleerd, en daarbij een dosis humor. In de verwerking noemt hij als belangrijke strategie er veel over te praten.

Geloof

De geloofshouding komt vooral aan de orde op de achtergrond van het gedrag. De betrokkenheid bleek uit intensieve kerkgang, inzet als misdienaar, optochten met eerste communie, de kruisweg lopen, biechten. Er hing in de huiskamer een wijwaterbakje en in elke kamer een kruisbeeld. Vaste momenten waren het gebedje voor het slapen gaan, bij ontbijt en lunch, tussen door op school. In de tijd na het ongeluk is het bidden niet toegenomen, maar wel verdiept. Het Godsbeeld is niet veranderd, wel zijn de vragen verscherpt. Ook in zijn eigen huis heeft dhr. Fortuin een wijwaterbakje, kruisbeeld en een schilderij van Madonna met Kind hangen. De kinderen krijgen een actieve geloofsopvoeding mee. Dhr. Fortuin heeft al van jongs af de overtuiging meegekregen dat God altijd en overal aanwezig is en dat zijn gebed gehoord wordt. In de interpretatie speelt het hiernamaals een steunende rol. Met de ambtsdragers is steeds een goede band geweest. Hoewel dhr. Fortuin nog maar kort in zijn huidige woonplaats woonde, zijn er toch vanuit de kerk steeds mensen geweest die met hem mee leefden.

Samenvattende interpretatie

Dhr. Fortuin heeft het oplopen van een whiplash en de daar op volgende arbeidsongeschiktheidsverklaring als crisis beleefd, voornamelijk door de ingrijpende verandering en het gebrek aan erkenning. In deze crisis kan hij het

voorbeeld van zijn vader niet volgen. De erkenning van enkelen en zijn positieve levenshouding hebben hem geholpen verder te gaan.

De invloed van de crisis op het geloof is niet inhoudelijk aan te wijzen. Wel zijn de vragen over het lijden en het gebed intensiever geworden.

De invloed van het geloof op de crisis is te vinden in het feit dat de erkenning vooral ook in kerkelijke kring gevonden wordt en in de interpretatieve steun van zijn overtuigingen.

Het thema van het interview is de strijd om erkenning en waardering.

2.2.1.9. Het verhaal van mw. Gaasbeek

Mw. Gaasbeek is geboren rond 1918 in een dorp in het zuiden als middelste van vijf. Als ze vijf is, overlijdt haar moeder en drie jaar later hertrouwt haar vader met een Duitse. Er wordt daarna nog een tweeling geboren. Als ze 22 is wordt ze kloosterlinge en wordt gevraagd verpleegkundige te worden. Daarna volgt nog een stafcursus. Na de oorlog doet mw. Gaasbeek haar eeuwige gelofte. Ruim 30 jaar blijft mw. Gaasbeek met veel plezier in het klooster. De laatste tijd is ze overste geweest. Na de vernieuwingen van de jaren zestig verandert er veel. De gemeenschap wordt opgedeeld, en voor haar wordt een nieuwe functie gevonden in de derde wereld. Ze gaat met tegenzin, en wordt ziek door het klimaat. Door een arts wordt ze terug gestuurd. Terug in Nederland stuit ze op onbegrip. Daarna wordt ze directrice van een klein bejaardenhuis. Gedwongen door de drukte van het werk blijft mw. Gaasbeek vaak weg uit de gemeenschap waar ze na de reorganisatie bij hoorde. Ze wordt door de oversten berispt. Overstuur meldt ze zich bij haar huisarts die haar adviseert te breken met de congregatie. Haar functie kan ze behouden. Ook komt ze nadien nog regelmatig in een klooster op retraite.

Na haar pensionering leert ze haar man kennen die dan al boven de tachtig is. Ze trouwen, maar onmiddellijk wordt hij ziek, zodat de huwelijksreis moet worden uitgesteld. Haar familie en de kinderen van haar man maken bezwaren tegen het huwelijk. Haar familie trekt later wel bij; zijn kinderen eisen dat ze op huwelijkse voorwaarden trouwen.

Vijf jaar na het huwelijk begint haar man te dementeren. Na drie jaar volgt dagbehandeling en een jaar daarna wordt hij opgenomen. Tijdens zijn ziekte komen de kinderen slechts af en toe. Wanneer hij aan het einde van zijn leven zeer ziek is, vragen de kinderen om euthanasie. Mw. Gaasbeek verzet zich. In de laatste dagen leidt de aanwezigheid van zijn kinderen tot ongemakkelijke situaties. Na zijn overlijden is er geen contact meer.

Belangrijke anderen

Haar vader was vrolijk en geestig, en probeerde het grote gezin op te voeden, ook toen haar moeder stierf. Mw. Gaasbeek betreurt zijn neiging om negatief over anderen te spreken. Haar eigen moeder stierf al jong. Haar stiefmoeder zorgde voor de kinderen en de gezelligheid. Door het taalprobleem was het contact gebrekkig. Haar besluit de congregatie te verlaten en haar huwelijk stuiten op bezwaren. Later trekt dit wat bij, en ervaart ze veel steun.

In de eerste periode is de relatie met oversten en medezusters zeer positief. Later ligt de nadruk op isolement, onbegrip en verlies van geborgenheid.

Haar man noemt ze edel, goed, wijs, begripvol, en intelligent, maar ze moest wennen aan zijn autoritaire houding. Door haar achtergrond is zij het die het godsdienstig element inbrengt. Als hij begint te dementeren, zijn er eerst zorgen en ergernis. Ze overweegt zelfs een scheiding. Later wordt het eenvoudiger, als ze meer overzicht krijgt.

De relatie met zijn kinderen is problematisch. Mw. Gaasbeek voelt zich niet geaccepteerd. De laatste dagen zijn zeer gespannen. Na zijn dood is er nauwelijks contact met hen.

Hulpverleners zijn behulpzaam en ondersteunend. Ze delen haar mening en ze mag in de verzorging meewerken. Toch geeft ze aan dat ze niet tevreden is over het personeel, zonder dat duidelijk wordt waarin die ontevredenheid ligt.

Samenvattend: De context is steeds ambivalent gekleurd.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn de herhaaldelijk ontroering, emotionele labiliteit, en het gebruik van zware emotionele termen. Inhoudelijke crisissignalen zien we onder meer in de vraag of ze niet meer had kunnen doen. Religieus speelt de

schuldvraag bij haar uittreden, en de ziekte van haar man direct na hun huwelijk. Later komt de schuldvraag niet terug. Eerdere crisismomenten zijn het negatieve spreken over anderen, de omgang met Duitsers in het ziekenhuis, de spanning tussen de druk die het werk op haar legt en de nadruk op een contemplatief leven, het verlies van geborgenheid in het klooster en na haar uittreden, weerstand rond haar uittreden en huwelijk. Steeds gaat het om een loyaliteitsconflict. In het langdurige ziekte-proces zijn verschillende crisismomenten. De ontdekkingsfase levert ergernis en zorg, maar tijdens dagbehandeling wordt het makkelijker (ook door de rolveranderingen). De opname in het verpleeghuis wordt gevolgd door positieve ervaringen. De stervensfase is getekend door strijd met zijn kinderen. In de verwerking is belangrijk de afleiding, de verandering in hun relatie, en rond zijn sterven een actieve rol. Ze kijkt positief terug op wat ze tijdens het huwelijk voor hem heeft mogen doen. Na het overlijden van haar man zoekt ze haar steun in het geloof en de verbondenheid die ze ervaart met God. Daarnaast zoekt ze het contact met medemensen. Belangrijk voor haar instelling is de zorg en liefde voor anderen.

Geloof

Mw. Gaasbeek heeft een traditioneel rooms-katholieke geloofsbeleving, waarbij de praktijk meer op de voorgrond treedt dan de contemplatie. Toch probeert ze die twee te integreren. Haar Godsbeeld is eenvoudig en positief. Haar uittreden geeft schuldgevoel vanwege haar eeuwige gelofte, maar door zich op God te blijven richten neemt het schuldgevoel af. In grote en kleine zaken betreft ze Hem. In de zorg voor haar man en de mogelijkheid hem actiever bij het geloof te betrekken ziet ze een nieuwe opdracht van God. Bij haar aandacht voor anderen speelt de wil om te getuigen een rol. Vaak ervaart ze Gods leiding. Nu ze alleen is, richt ze zich nog meer op de innige band met God. De verschillende loyaliteitsconflicten worden in geloofsbeleving en narratieve harmonisatie opgelost.

Naast de oversten in haar orde komen slechts enkele ambtsdragers ter sprake. Van belang is de pastor van het verpleeghuis, die rond het sterven van haar man veel bij haar was. In het verpleeghuis was ook een gewijde priester die de sacramenten bediende. Mw. Gaasbeek vond dit een belangrijk positief gebeuren. Ze is onder de indruk van de wijze waarop hij met de demente bewoners omgaat.

Samenvattende interpretatie

Mw. Gaasbeek heeft de dementering van haar man als een crisis beleefd, omdat in die situatie het isolement sterk naar boven kwam. Ze heeft de crisis verwerkt door zich te richten op de verbondenheid met God.

De invloed van de crises op het geloof zijn met name in eerdere crises aan te duiden bij de schuldvraag; bij de huidige crisisperiode is deze invloed aan te wijzen in een sterkere toespitsing op de verbondenheid met God.

De invloed van het geloof op de crisis is te vinden in de ervaring van deze verbondenheid. De basis van deze ervaring heeft ze zowel positief als negatief kunnen leggen in haar jeugd en in haar leven binnen de congregatie.

Het thema van het interview is het zoeken naar harmonisatie in een situatie van verloren geborgenheid en loyaliteit.

2.2.1.10. Het verhaal van mw. Haanstra

Mw. Haanstra is geboren rond 1958 als oudste kind in een dorp buiten de randstad. Ze is veel bij haar grootouders, door ziekte van haar ouders. Het gezin was open en gemakkelijk. Als ze zeventien is overlijdt een tante.

Ze gaat studeren en verdient bij als stewardess. Later doet ze dit full-time. Als ze twee-en-twintig is, trouwt ze; haar man is dan bezig met de KMA-opleiding. Hij moet twintig maanden naar Canada. Om zijn concentratie mag zij niet mee. Hij wil niet praten over de dood. Een goede vriendin sterft aan leukemie.

Na vijf jaar kopen ze een huis, en ze raakt in verwachting. Drie maanden later gaat haar man vliegen op een vrije dag. Dan hoort ze dat hij is neergestort. Die avond krijgt ze een miskraam. Door de schok van die dag doet dit haar weinig, al duurt het lichamelijk herstel lang. Die dagen is ze druk met praktische zaken (ongedaan maken van verhuizing en regelen van begravenis). Elke avond leest ze een kwartier condoléance-brieven, en 's morgens neemt ze een kwartier om droevig te zijn. De luchtmaachtpredikant komt regelmatig en bemiddelt over de begravenis met militaire eer. Haar schoonouders regelen een arts met een valium-injectie, maar zij verzet zich daartegen.

Mw. Haanstra heeft weinig contact met andere militairen. Ze is zelf anderhalf jaar later gestopt met haar werk als stewardess om praktische redenen. Sindsdien volgt ze cursussen (bloemschikken).

Belangrijke anderen

Haar moeder is hartelijk, maar veel ziek; haar vader is kalm en gezellig. Beiden zijn academisch gevormd. Ze hebben grote invloed op haar. Na het ongeluk komt haar moeder logeren, maar ze is zo in de war dat ze mw. Haanstra's emoties niet kan hanteren. Haar moeders ouders nemen regelmatig de verzorging over. Met hen is een goede band. Haar vaders ouders zijn minder belangrijk, en ze zijn negatief ervaren. De band met haar zus is beperkt. Ze leert haar man jong kennen, en voor zijn vertrek naar Canada trouwen ze om de financiële zekerheid. Hij is handig, ambitieus, militair in hart en nieren en een levenskunstenaar. Het vliegen is belangrijker dan zijn relatie. In de laatste weken zijn er spanningen rond de verhuizing. Opvallend groot is haar vertrouwen in hem. Haar schoonouders zijn invloedrijk geweest, maar na het ongeval op een negatieve wijze.

Er zijn veel vriendinnen. Eén sterft aan leukemie. Haar beste vriendin nu is ook weduwe. Met haar kan ze veel ervaringen uitwisselen.

De luchtmachtpredikant komt onmiddellijk langs, en hoewel mw. Haanstra dat eerst niet wil is ze achteraf blij met de gesprekken. Haar verwachting was, dat hij zou zeggen dat het Gods wil is, maar het geloof staat in de gesprekken niet voorop. Hij zorgt voor bemiddeling met de basis over de begrafenis.

Samenvattend: De context is zeer positief, met de schoonouders als uitzondering.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn krampachtig vasthouden aan voorwerpen die hij gebruikte, ervaren onbegrip, misbruik, isolement, dofheid, desoriëntatie, en extreme stemmingswisselingen. Ze voelt zich schuldig over haar voortleven en over de ruzies. Het leven daarna lijkt zo anders dat er een breuk in de tijdsbeleving ontstaat. Inhoudelijk groeit ze van oppervlakkigheid naar bewogenheid.

Eerdere crisisgebeurtenissen hebben te maken met gemis (de ziekte van haar moeder, de dood van haar tante en vriendin). Het trieste is dat haar man nu zoveel mist. Haar wens ook dood te zijn relativeert ze met het besef dat ze dan ook zelf zoveel moet missen.

In de verwerking speelt mee dat ze al eerder met de dood bezig was, snel zekerheid had, actief regelt, rituelen zoekt, verdriet doseert en intens doorleeft, en langzamerhand afstand neemt. Inhoudelijk is er noodlotsdenken en troost in het geloof in reïncarnatie. Bij een eenmalige seance zoekt ze antwoorden op bepaalde vragen. Belangrijk waren goede vrienden en familie, en dat ze nog veel mogelijkheden heeft. Nu is ze weerbaarder. Het sterven is niet positief, maar wel leerzaam. In haar herinnering blijven alleen de goede dingen.

Geloof

Mw. Haanstra is opgevoed in een meelevend hervormd gezin. Vooral de zondagsschool sprak haar erg aan. Verder leerde ze vooral van haar grootouders om 's avonds te bidden. Ze bezoekt alleen nog de kerstnachtdienst. Ze beschouwt zich als gelovig, maar de kerk staat haar tegen. Daarom heeft ze zich uit laten schrijven. Haar Godsbeeld is zeer vaag, maar ze blijft wel bidden. Inhoudelijk is reïncarnatie belangrijk. Ook geesten en de mogelijkheid van contact met de overledenen boeien haar, maar ze zoekt dat niet. Belangrijke ervaringen zijn de voorvoelde gebeurtenissen. God is niet leidend, maar wel troostend aanwezig.

Haar instelling is fundamenteel open van aard, nieuwsgierig, en positief afwachtend wat er op haar weg komt, met het gevoel dat alles goed komt. Soms is dat bijna fatalistisch, maar ze benadrukt dat je geen speelbal van het lot bent. Voor mw. Haanstra is er een diepere zin in alles, maar zonder dat alles positief is. Ze heeft een hekel aan verhalen met een open eind of slechte afloop, en vindt steeds een interpretatie of herinnering die het mooie bewaart. Deze instelling werkt uit in volgzzaamheid. Ze laat zich makkelijk beïnvloeden.

Samenvattende interpretatie

Mw. Haanstra heeft het overlijden van haar man als een crisis beleefd om het plotselinge en ingrijpende karakter. Ze heeft dit verwerkt door taken aan te pakken, verdriet te kanaliseren en er afstand van te nemen, en door een religieuze interpretatie. Haar levenshouding van openheid voor het contingente blijkt in de crisis bruikbaar en wordt versterkt.

De invloed van het geloof op de crisis ligt in de duiding die mogelijk wordt, de rituelen en de seance, waar ze antwoord op vragen vindt.

De invloed van de crisis op het geloof is een versterking van het interpretatiekader.
Het thema van het verhaal is openheid voor het lot.

2.2.1.11. Het verhaal van mw. Iburg

Mw. Iburg is geboren in 1941 op het platteland als jongste van vier in een harmonieus boerengezin. Kerkelijk leeft het gezin mee in de Nederlands Hervormde Kerk. Als mw. Iburg 15 is, krijgt haar oudere zus een doodgeboren kindje; het tweede kind krijgt een ernstige longontsteking.

Na verschillende afgebroken opleidingen wordt ze laborante op een melkfabriek. Haar latere man komt bij haar vader als stagiair. Na dienstplicht begint hij aan de opleiding theologie. Halverwege de studie trouwen ze in bij haar ouders. Na haar huwelijk werkt ze nog een tijd, maar door studie van haar man en onregelmatige diensten bevalt dat niet. Als zijn moeder overlijdt gaan ze bij zijn vader wonen. Na het derde kind wordt dhr. Iburg predikant. Het vijfde kind lijkt mongoloïde te zijn, maar dat wordt ontkend door artsen. Langzamerhand groeit zijn achterstand, en op zevenjarige leeftijd verhuist hij naar een gezinsvervangend tehuis. Mw. Iburg legt zich er langzamerhand bij neer dat zijn ontwikkeling en het contact met hem zeer beperkt zullen blijven. Hij blijft ook vatbaar voor ziekten, en dat leidde enkele maanden voor het interview tot een levensbedreigende situatie.

Daarnaast waren er de overspannenheid van dhr. Iburg, psychische problemen bij een dochter en met een spierziekte bij mw. Iburg. Dat laatste brengt veel pijn en vermoeidheid mee. Mw. Iburg is actief in een oudervereniging.

Belangrijke anderen

Met haar vader heeft ze een betere band dan met haar moeder. Haar moeder is overbezorgd en heeft veel aandacht nodig. Ze kan niet accepteren dat haar kleinzoon zo'n zware achterstand heeft. Haar oudste zus vervult lang de moederrol en later is er wederzijds veel betrokkenheid bij gezinsproblemen. Met de anderen is het contact minder intensief.

Haar man is op geloofsgebied stimulerend. Ook zijn ouders zijn zeer gelovig. Zijn ambt betekent dat zij weinig vriendinnen heeft, en nauwelijks pastorale zorg krijgt. Eerst deelt ze haar zorgen rond de geboorte niet met hem, later heeft ze meer steun.

Kinderen zijn een belangrijke zingeving. Voor mw. Iburg is de psychische stoornis van haar dochter moeilijker te verwerken dan de handicap van haar zoon. Deze dochter vindt wel houvast in haar geloof en zoekt ook christelijke hulpverlening.

Hulpverleners worden als positief ervaren, ondanks verkeerde inschattingen en het geven van gebrekkige informatie. Met geloofsgenoten is veel contact, maar weinig diepgaand. Dat komt door haar positie als predikantsvrouw en de gezinsdrukke. Ook uit haar jeugd heeft ze geen vriendinnen over. Door haar positie spelen ambtsdragers geen rol. De predikant van de gezinsvervangende tehuizen gaat niet in op gevoelens en vragen van de ouders. Ook gemeenteleden bieden geen pastorale zorg.

Samenvattend: De kleine context is grotendeels harmonieus en hecht. Daarbuiten is de diepgang beperkt, maar er zijn veel contacten.

Crisis en Crisisverwerking

Crisismomenten zijn de ontdekking van de handicap van haar zoon, de ontdekking(en) dat zijn ontwikkeling beperkt blijft, en de levensbedreigende ziekte. Crisissignalen zijn een ongunstig voorgevoel, vrees, zwijgen, een breuk-ervaring, teleurstelling, (ambivalente) opluchting bij de uithuisplaatsing. Als haar zoon dreigt te sterven beseft ze dat ze hem nog niet kan missen. Bij de drie gebeurtenissen geeft ze aan dit nooit meer te zullen vergeten.

In de verwerking is de eerste stap steeds het zwijgen om anderen niet te verontrusten. Daarna benadrukt mw. Iburg steeds de positieve kant tegenover anderen. Vervolgens zoekt ze praktische oplossingen voor de concrete problemen. De crisis bij de recente ziekte neemt af als hij geneest. Mw. Iburg heeft de verschillende crises goed verwerkt. De verschillende gebeurtenissen en ontwikkelingen leidden steeds tot een reactie-patroon dat in een volgende periode problematisch bleek, maar telkens vindt ze daarin een nieuw antwoord en evenwicht.

Geloof

De geloofsopvoeding is kerkelijk actief (Gereformeerde Bond), maar verder beperkt. Haar moeder was trouwer dan haar vader. De beleving is bevindelijk. De geloofsopvoeding krijgt gestalte in de kerkgang en de christelijke school; thuis wordt weinig uit de Bijbel gelezen, en het is mw. Iburg die de ouders daar op aanspreekt. Ze zegt dat het bewuste geloof pas kwam toen ze verkering kreeg. Verder noemt ze de positieve invloed van een hoofdonderwijzer en haar schoonmoeder. Haar man is lid van een ander, maar wel verwant kerkgenootschap, waarnaar zij overgaat.

In de geloofshouding is overgave aan God (in gebed) belangrijk, vooral in crisisperiodes. Ze ervaart houvast, troost, steun en kracht, maar ook strijd. Door de beperkte steun van geloofsgenoten is de geloofsbeleving en crisisverwerking een sterk persoonlijk gebeuren.

Inhoudelijk heeft ze vragen bij het eeuwig behoud van de kinderen als bij haar zoon geen bewust geloof kan worden geconstateerd. Ze gelooft niet dat deze kinderen enkel om hun handicap zalig worden gesproken. Als hij ziek is, verandert ze en accepteert ze deze uitleg met als argument dat er geen bewuste zonden zijn. Deze geloofsvraag is de kern van de derde crisisperiode en wordt in de vierde opgelost. De waarom-vraag speelt geen rol.

Samenvattende interpretatie

De verschillende gebeurtenissen zijn als crisis beleefd, omdat ze steeds de lijn van haar verwachtingen doorbraken. Het zwaarst was het beperkte contact met haar zoon en het ontbreken van bewust geloof. In de verwerking is telkens sprake van een praktische en cognitieve herstructurering, waarin het geloof steunend en richting gevend is. Er is weinig sociale steun, maar ze heeft als kind geleerd zaken zelf op te lossen.

De invloed van de crisis op het geloof ligt in de vragen, met name rond het eeuwig behoud. Daardoor is het geloofsleven een strijd, die ook tot verdieping leidt. Twijfel en verandering zijn er bij de vraag naar het behoud van verstandelijk gehandicapten.

De invloed van het geloof op de crisis ligt in de antwoorden en de verwerking die daardoor mogelijk wordt. De ervaren steun komt niet door concrete steun van geloofsgenoten. Haar positie betekent wel een belangrijke religieuze en sociale verankering.

Het thema van het verhaal van mw. Iburg is de herhaalde bedreiging van verworven antwoorden en rust.

2.2.2. Respondenten van de subtypen

Na deze respondenten van het hoofdtype gaan we over tot de respondenten van de subtypen. Er zijn twee mogelijke redenen waarom respondenten tot de subtypen gerekend worden. De eerste is dat er geen sprake is van een ernstige crisis; de tweede dat hetzij de invloed van de crisis op het geloof, hetzij de invloed van het geloof op de crisis minder duidelijk aantoonbaar is. Omdat er toch structurele overeenkomsten zijn met het hoofdtype zijn ze bij dit type opgenomen. In de latere vergelijking van de typen zal op bepaalde momenten onderscheid worden gemaakt tussen de hoofd- en de subtypen, wanneer de gegevens daar aanleiding toe geven.

2.2.2.1. Het verhaal van dhr. Beekstra

Dhr. Beekstra is geboren in de jaren dertig in Suriname als oudste in een gezin van tien kinderen en een aantal pleegkinderen. Dhr. Beekstra's vader is opzichter en actief Jehova's getuige. Zijn moeder is lid van de Evangelische Broeder Gemeente, waar ze met name op de feestdagen de diensten bijwoont. De twee geloofsovertuigingen conflicteren niet. De lagere en middelbare schoolopleiding worden gevolgd op EBG-scholen, en bijeenkomsten van de Jehova's-getuigen worden ook door de kinderen bezocht. De opvoeding wordt door dhr. Beekstra als streng en positief beschreven. Na de MULO heeft dhr. Beekstra onder invloed van zijn leraren zijn onderwijsbevoegdheid gehaald. Als hij vijftientig is verhuist hij naar Nederland en wordt leraar handvaardigheid. Zijn vrouw heeft dhr. Beekstra in Suriname leren kennen. Samen zijn ze ook in Nederland kerkelijk actief. Ze krijgen vier kinderen; de vierde sterft twee dagen na de geboorte. Dhr. Beekstra's moeder is overleden aan het eind van de jaren zestig; zijn vader na een tweede huwelijk aan het begin van de jaren tachtig. Als dhr. Beekstra halverwege de vijftig is, wordt hij op school getroffen door een hersenbloeding. Na vijf weken ziekenhuis en tien weken revalidatie woont dhr. Beekstra weer thuis. Hij brengt zijn tijd door met hobby's en vrijwilligerswerk in bestuursfuncties voor kerk en samenleving.

Belangrijke anderen

Zijn vader is een voorbeeld van geloof, toewijding en overtuiging. Zijn houding is minder strak en dogmatisch dan dhr. Beekstra in Nederland bij Jehova's getuigen ziet. Zijn moeder was minder actief door de gezinsdrukke. Er was een goede band. De broers en zusters van dhr. Beekstra spelen een minder opvallende rol. Ingrijpend was alleen dat zijn lievelingszus op zestienjarige leeftijd in verwachting raakt van de vriend van één van zijn broers. Ondanks gevoelens van schaamte werd het binnen het gezin wel goed opgevangen.

Kinderen zijn belangrijk. Met alle drie heeft hij een goed contact. Zijn jongste zoon is ook kerkelijk zeer actief. Zijn oudste zoon was als medicus een steun bij de revalidatie.

Zijn vrouw was enig kind, en groeide ook op in een EBG-gezin in Suriname. Zij vervult een kritische functie in zijn leven. Ze spreekt hem aan op zijn gedrag en uitspraken.

Belangrijk zijn verder een aantal vrienden die predikant zijn. Het contact met hen wordt beschreven als diepgaand en opbouwend, als is er ook ruimte voor ontspanning.

Samenvattend: De context is warm en intensief.

Crisis en crisisverwerking

Eerdere crisisgebeurtenissen zijn de zwangerschap van zijn zus, het overlijden van zijn moeder en het sterven van zijn dochtertje. De hersenbloeding beseft hij eerst niet. Het doordringend besef dat hij zijn werk moet opgeven levert geen negatieve schok op.

Dhr. Beekstra beschrijft zijn handicap als een defect. Door zijn beperking heeft hij echter meer tijd om de mooie dingen te zien. Hij wil niet berusten in die situatie en zoekt een nieuwe invulling. De activiteiten passen in het kader van de vechtlust. Dat heeft voor dhr. Beekstra ook een religieuze kant; hij vraagt kracht om te kunnen vechten. Een ander element is het meeleven van geloofsgenoten.

Dhr. Beekstra beschrijft een duidelijke crisis bij het plotselinge sterven van zijn dochtertje. Een uur nadat de doktoren weg waren was er in die kamer niets meer dat eraan herinnerde dat er ooit nog een kind geboren was. Nadat dhr. Beekstra eerst doorgaat met zijn werk stort hij na een paar dagen in en heeft enkele weken nodig voor hij weer buiten komt.

Geloof

Dhr. Beekstra beschrijft zijn geloofshouding als rotsvast, overtuigd en een simpel, kinderlijk vertrouwen. Zijn geloof is in de loop van de tijd niet zozeer veranderd als wel gerijpt. Hij gelooft dat alles in een plan past, waarvan mensen de inhoud niet begrijpen. Voor dhr. Beekstra zijn er diverse ervaringen van Gods kracht en zorg. Plotselinge giften die voorkwamen dat het gezin een dag niet te eten had worden beslist geduid als Gods hand. Ook gedichten, meeleven van gemeenteleden en de kracht om te kunnen oefenen en revalideren worden verbonden met een geestelijke interpretatie. Veel activiteiten staan in een religieus kader. Dat geldt niet alleen voor persoonlijk geloofsgedrag als bidden, Bijbellezen en dergelijke, maar ook voor bestuurlijke functies. Met betrekking tot zijn voorzitterschap van een koor en verantwoordelijkheid voor de muziekkruis heeft hij het over een heel ingrijpend stuk van je geloofsbeleving. Een aantal malen stelt dhr. Beekstra dat het verband tussen zijn manier van verwerken en zijn geloof voor hemzelf niet duidelijk is.

Samenvattende interpretatie

De periode van het gehandicapt raken is voor dhr. Beekstra geen duidelijk emotionele crisis. De bedreigende situatie wordt door hem als een uitdaging aanvaard en voornamelijk gedragsmatig verwerkt. Daarbij speelt de gelovige sociale omgeving en het vertrouwen in Gods kracht een steunende rol. Dhr. Beekstra's actieve en intense karakter helpt hem om strijdbaar zijn weg te gaan, waarbij hij zijn geloof duidt als bron van kracht en zingeving.

Er is geen directe invloed van de crisis op het geloof. Dit is verklaarbaar uit het feit dat de handicap geen crisis teweeg bracht. Dat ook bij de dood van zijn kind geen geloofsverandering bleek kan komen doordat hier niet nadrukkelijk naar gevraagd is, of doordat zijn geloof voldoende interpretatie-ruimte liet voor deze ervaringen.

De invloed van het geloof op de crisis is iets duidelijker te herkennen, al geldt ook hier het feit van het ontbreken van een zware emotionele crisis. Langs gedragsmatige weg wordt de crisis verwerkt, waarbij het geloof en de geloofscontext een bron van steun zijn.

Het thema van dit interview is de ervaring van vertrouwen.

2.2.2.2. Het verhaal van mw. Cevaal

Mw. Cevaal is geboren halverwege de jaren zestig als derde van zes kinderen. Beide ouders werken in een grote fabriek in een middelgrote stad in het westen. Haar vader was Rooms-Katholiek, maar sluit zich bij de Nederlands Hervormde kerk van zijn vrouw aan. Er zijn veel gezondheidsproblemen van de kinderen. Mw. Cevaal blijft gezond en moet daarom zorgen voor de anderen. Na de middelbare school krijgt zij een administratieve functie bij de overheid. Er is met collega's en superieuren een plezierige relatie.

Ze leert haar man kennen als ze zestien is. Na een aantal jaren gaan ze samenwonen. Een half jaar later openbaart zich een ziekte in het afweer-systeem. Na een behandeling van enkele maanden, waaronder de verwijdering van haar milt, probeert ze halve dagen te werken. Uiteindelijk is ze zo lang thuis, dat ze volledig arbeidsongeschikt verklaard wordt.

Ze krijgt contact met een para-kerkelijk ontmoetingscentrum, en de theoloog daar leidt haar huwelijksdienst. Ze blijven lid van de hervormde kerk.

Haar kinderwens kan door haar ziekte niet in vervulling gaan. Ze blijft hopen dat het zo lang goed gaat dat ze nog in verwachting zal raken. Door de verschillende medicijn-kuren is ze volgens de gynaecoloog echter inmiddels onvruchtbaar geworden. Mw. Cevaal heeft zich hier nog niet bij neer gelegd. Ze moet blijvend medicijnen en een dieet gebruiken.

Belangrijke anderen

Haar ouders hadden een druk leven met wisseldiensten. Haar vader (heel rustig) probeerde ook tijd aan de kinderen te besteden, maar moeder (Indonesische) was dominant en veel drukker. De gezagsverhoudingen zijn strak, maar verzet wordt getolereerd. Haar moeder is zeer gelovig, maar de kerkgang is minder geworden na een onplezierige ervaring. Er waren thuis weinig diepgaande gesprekken. Ook als ze ziek wordt kan ze daar eerst niet over praten. Haar moeder reageert zo geschokt, dat mw. Cevaal in evenwicht moet blijven.

Het contact met de broers en zusters is goed, maar niet diepgaand. Broers en zusters zien er mede op toe dat mw. Cevaal haar dieet houdt.

Het contact met haar man is gekenmerkt door openheid en vertrouwen in alle perioden. Hij heeft veel moeite met haar ziekte, omdat hij heel pessimistisch is. Ze doen sinds zij thuis is veel meer samen, al laat ze hem wel vrij om ook zelf activiteiten te ontplooiën.

De predikant wordt negatief ervaren. Tegen samenwonen wordt door de kerkeraad bezwaar gemaakt. Ze willen trouwen, maar vragen de predikant niet voor de dienst. Als ze in het ziekenhuis ligt, komt hij op bezoek bij de vrouw die naast haar ligt, maar niet bij haar.

De theoloog in het para-kerkelijk ontmoetingscentrum is belangrijk door zijn aandacht tijdens haar ziekte. Mw. Cevaal en haar man gaan deelnemen aan gespreksgroepen. Ondanks een gebrek aan herkenning in de geloofsbeleving voelt ze zich thuis in de gemeenschap. De kerk als instituut hoeft voor haar niet, al blijft ze wel lid.

Met haar vriend(inn)en heeft ze een gezellig, warm, maar niet erg diepgaand contact. De relatie is wel verdiept tijdens de ziekte-periode.

Samenvattend: De context is grotendeels warm, maar niet diepgaand.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn gevoel van nutteloosheid, isolement, paniek, enge dromen en doodsgedachten. Het stoppen met werken en de onvervulde kinderwens doorbreken haar verwachtingen. Verstandelijk legt ze zich er bij neer, maar gevoelsmatig kan ze het niet accepteren.

In de verwerking probeert ze eerst te blijven werken, maar als dat niet kan probeert ze zich daarbij neer te leggen. Ze zegt dat ze het niet geheel verwerkt heeft. Wel is ze een stuk rustiger geworden. Ook heeft ze weer een gedeeltelijke

invulling, doordat ze bij het ontmoetingscentrum enig administratief werk doet. Voor haar psychische rust zoekt ze hulp bij een magnetiseur. Ook is ze inmiddels zo ver dat ze haar beperkingen kent en daar rekening mee houdt. Ze heeft het gevoel eerlijker te zijn geworden, en minder oppervlakkig. Wel blijft ze optimistisch hopen op genezing en kinderen, al zou dat een wonder zijn. Ze ervaart haar leven als zinvol, als ze voor anderen iets kan betekenen.

Geloof

Mw. Cevaal heeft de kinderlijke geloofsbeleving van haar jeugd steeds vast gehouden. Als ze ouder wordt komen er wel meer vragen, en zeker als ze ziek wordt gaat ze meer een eigen visie ontwikkelen, maar het vertrouwen is gebleven. Als ze nare gedachten en dromen heeft bidt ze, en daar wordt ze rustig van. Ze noemt zichzelf niet kerkelijk, en heeft daarom ook geen belijdenis gedaan. Ze stelt haar moeder echter gerust door haar eigen verantwoording tegenover God te benadrukken. Het valt op dat mw. Cevaal een bijna klassiek 'zondagsschoolgeloof' verwoordt, al geeft ze aan dat ze veranderd is in de omgang met anderen in het ontmoetingscentrum, dat meer op de lijn van een basisgemeente zit. Daar vindt ze heel duidelijk de warmte en het vertrouwen dat ze zoekt en dat ze mist in de kerk, maar ze gaat niet werkelijk anders denken, doen of ervaren in het geloof.

Samenvattende interpretatie

Mw. Cevaal heeft haar ziekte en arbeidsongeschiktheids-verklaring als een crisis ervaren, omdat ze daardoor haar contacten verloor en niet langer het gevoel had nuttig te zijn. Ze heeft dit grotendeels verwerkt in gesprekken met haar man en de voorganger van het ontmoetingscentrum. Daarbij is een beperkte nieuwe invulling gevonden. De invloed van de crisis op het geloof is minimaal. Wel is de band aan de kerk losser geworden, maar dat heeft meer te maken met de gebrekkige contacten met onder meer de predikant. In plaats daarvan heeft ze haar plaats gevonden in het ontmoetingscentrum, waar ze wel opgevangen werd. Inhoudelijk is er echter geen verandering op te merken. De invloed van het geloof op de crisis is wel duidelijk aanwezig in de ervaring van steun en troost. Het thema van de crisis is de dreiging van isolement en nutteloosheid.

2.2.2.3. Het verhaal van dhr. Cramer

Dhr. Cramer is vlak voor de oorlog geboren als oudste van drie in een middelgrote stad buiten de randstad. Zijn vader heeft een klein ambachtelijk bedrijfje, waarin hij op zaterdag moest helpen. Voor het gezinsleven is weinig tijd. Zijn moeder is veel ziek, en tussen de ouders zijn vaak spanningen en felle ruzies. De kinderen slapen op één slaapkamer. Als hij twintig is zorgt zijn vader voor een baan in de kassen. Daar blijft hij vijf jaar wonen en werken. Het contact met zijn ouders is beperkt.

Zijn vrouw leert hij kennen tijdens een vakantie. Negen maanden later zijn ze getrouwd, en er worden 2 kinderen geboren. Door de korte kennismaking zijn er allerlei spanningen.

Via omscholing komt hij in een technisch industrieel beroep. Hij werkt op verschillende bedrijven en woont in verschillende steden. Met 35 komt hij in zijn huidige woonplaats. Als hij vijftig is gaat de firma failliet. Om gezondheidsredenen komt dat goed uit. Een aanbieding voor een andere baan neemt hij daarom niet aan. In dezelfde tijd overlijdt een broer. Omdat hij bezig was met een echtscheiding was dit voor de familie een ingrijpende periode. Dhr. Cramer is hier intensief bij betrokken, waardoor de arbeidsproblemen op de achtergrond raken. Bovendien verhuist in die tijd een gehandicapte vriend, en ook daar besteedt dhr. Cramer veel tijd aan om te helpen.

Dhr. Cramer is actief in de hervormde kerk, waar hij ook is opgegroeid. Gespreksgroepen zijn hem te intellectualistisch. Na zijn werkloosheid is hij een tijd drager geweest bij een begrafenis-ondernemer, tot het werk te zwaar werd.

De verwachtingen van dhr. Cramer waren en zijn niet vast omljnd. Hij wacht af wat er op zijn weg komt. Hij ervaart het als zinvol om samen met anderen bezig te zijn. Ook wil hij er zijn voor anderen en hen helpen waar dat kan. Door zijn situatie heeft hij nu meer tijd.

Belangrijke anderen

De ouders worden negatief ervaren, vooral zijn moeder, die altijd hoofdpijn had. Ze kon dagen zwijgen, tot haar man een driftbui kreeg. Zo was er vaak ruzie. Zijn vader was sterk sociaal bewogen. Hij was om zijn vrouw hervormd geworden, en langzamerhand meer meelevend. Na de dood van zijn moeder is het contact met zijn vader verbeterd. Het contact met zijn broers is problematisch door problemen tussen zijn ouders en met één broer.

De relatie met zijn vrouw is complementair, maar niet gemakkelijk. Hij probeert haar rustig tegemoet te komen. Qua geloof zitten ze op dezelfde lijn.

De kinderen spelen een beperkte, maar zingevende rol. Het gezin accepteert de situatie, en leeft mee. Een dochter is actief (charismatisch) kerkelijk.

In de vriendenkring wordt werkloosheid als gewoon ervaren. Hij vindt zijn vrienden vooral onder geloofsgenoten, door het ervaren verschil in levenshouding en meningen bij anderen.

Over de predikant is hij negatief. Het niveau van de preken is te hoog, en de betrokkenheid gering. De kerkelijke aandacht stelt teleur. Wel is er goed contact met andere kerkelijke vrijwilligers.

Samenvattend: De context is deels spanningsvol, deels meelevend.

Crisis en Crisisverwerking

Het werkloos worden heeft niet tot een crisis-ervaring geleid, omdat zijn gezondheid erbij gebaat was, dat hij niet meer hoefde te werken. De situatie thuis veranderde, en rond het sterven van zijn broer en het verhuizen van een vriend waren er andere taken voorhanden. Alleen de aanbidding van een andere baan veroorzaakt veel spanning, maar als hij dat aanbod afwijst keert de rust terug. Er zijn financiële gevolgen, maar die zijn niet problematisch. Verder reageert de omgeving niet negatief op zijn werkloosheid.

Geloof

In de geloofshouding van dhr. Cramer is weinig verandering op te merken. Ook het gedrag is stabiel aanwezig. Voor gesprekken en eigen invulling was door de omstandigheden thuis weinig ruimte. De kerkgang is voor hem altijd belangrijk gebleven, afgezien van een periode van een paar jaar. Daarnaast krijgt het geloof vooral vorm door de praktische hulp die hij aan anderen biedt. Op verschillende momenten, waar hij een grote spanning voelde, geeft het geloof hem rust en vertrouwen, als hij zich daar aan overgeeft.

Samenvattende interpretatie

Het werkloos worden is voor dhr. Cramer geen crisis geweest, omdat de dreiging beperkt bleef, en de voordelen groter waren. Door een nieuwe tijds-invulling en een positieve houding van de omgeving blijft de crisis uit. In deze periode speelt het geloof nauwelijks een rol, en het verandert ook niet.

De invloed van het werkloos worden op het geloof is alleen aanwezig in de extra tijd die hij kan besteden aan helpen, dat geïdentificeerd wordt als geloofsgedrag.

De invloed van het geloof op crisis-ervaringen is bij andere momenten aanwezig in de gevonden rust.

Het thema van de uitblijvende crisis is de opluchting dat hij niet meer hoeft te werken.

2.2.2.4. Het verhaal van dhr. Dieker

Dhr. Dieker is geboren in de jaren vijftig als derde van vier broers in een grote stad in het westen. Zijn vader heeft een commercieel artistiek beroep, zijn moeder een administratieve functie. Na toenemende spanningen komt het tot een echtscheiding als hij elf jaar is. Daarna is de sfeer minder gespannen. De twee oudere broers trouwen jong, maar beide huwelijken lopen op een scheiding uit.

Dhr. Dieker volgt HBS-B en een universitaire opleiding, waarna hij leraar wordt. In zijn studententijd komt hij tot geloof en leert zijn vrouw kennen. De relatie is gebaseerd op een geloofsband. Als hij 21 is trouwen ze, en ze sluiten zich aan bij een Vergadering van Gelovigen. Er worden vier kinderen geboren.

Halverwege de jaren tachtig overlijdt zijn vader. Het contact met hem is dan al verbeterd.

Bij de geboorte van het vierde kind houdt zijn vrouw pijn in de rug. De huisarts stelt een verkeerde diagnose, zodat behandeling uitblijft. Later blijkt een inwendige slagaderlijke bloeding. Dhr. Dieker is 35 als zijn vrouw overlijdt. De baby is dan 12 dagen oud.

Meteen na het overlijden is er veel meeleven van vrienden, geloofsgenoten en familie. Volgens dhr. Dieker was de steun wederzijds. Zijn vrouw wordt thuis opgebaard in een witte kist, en dagelijks leest en bidt hij bij de baar. Ook de kinderen worden er bij betrokken.

Na de begrafenis wordt een geloofsgenote inwonend hulp in huis; zij leeft van giften. Na een aantal maanden sterft de baby aan wiegedood. Na vier maanden hertrouwt hij.

Belangrijke anderen

Zijn vader is van oppervlakkig belang. Hij is nogal gesloten van aard. Bij zijn sterven is het contact (?) vlak daarvoor voor dhr. Dieker belangrijk in het verwerken. Zijn moeder is een warme persoonlijkheid, die in het omgaan met gevoelens een goed voorbeeld bood. Zijn broers zijn vooral vergelijkingspunt: zij verwerken de scheiding minder goed dan hijzelf.

Zijn eerste vrouw is de meest centrale figuur. In alle aspecten van de relatie speelt geloof een grote rol. Zijn tweede vrouw was al jaren een vriendin van dhr. en mw. Dieker, en hielp veel na het overlijden. Ook in deze relatie is geloof centraal. De kinderen spelen geen opvallende rol. Over het sterven van de baby zegt dhr. Dieker bijna niets.

De geloofsgenoten komen bij ieder deel van het levensverhaal als waardevol en steunbiedend naar voren (jeugd, studententijd, later, crisisperiode).

De ouders van zijn eerste vrouw zijn in verschillende perioden van belang. Zijn eerste schoonvader is voor hem een vaderfiguur. Na het overlijden is de relatie verder verdiept.

Samenvattend: De context is intensief en gelovig.

Crisis en crisisverwerking

Beperkte crisissignalen zijn verslagenheid, de vraag naar de toekomst, verdringing, en verdriet. Hij heeft de neiging gevoelens te verbaliseren en te rationaliseren, meer dan ze te doorleven. Dat kan de crisis beperkt hebben. Opvallend is dat ondanks medische fouten er geen sprake is van een zinvraag of woede.

In het hanteren van de crisissituatie zijn strategieën het opzoeken van de confrontatie, en het verbinden met geloof. Het patroon is bij het sterven van zijn vader en van zijn vrouw gelijk. Dat er rond het overlijden positieve zaken gebeuren wordt benadrukt. Mensen worden aan het denken gezet en één persoon komt tot geloof. Zelf kan hij nu beter anderen helpen.

Er was een zekere voorbereiding door eerdere overlijdens in de vriendenkring en gesprekken over hoe ze daar mee verder zouden moeten.

Geloof

Dhr. Diekers geloofsopvoeding is ongestructureerd. Het gezin is vrijzinnig, maar de eerste duidelijke invloed is van een confessionele predikant bij wie hij catechisatie volgt. Tijdens zijn studententijd komt hij meer in aanraking met christenen en komt hij tot bekering. Vanaf dat moment is het geloof een wezenlijk onderdeel van zijn leven. Hij gaat af en toe voor in de samenkomsten, leidt Bijbelstudie-kringen, is actief in evangelisatie, en gaat veel om met geloofsgenoten.

In de geloofsinhoud is sterven geen eindpunt, maar opgenomen worden in heerlijkheid. Er is nadruk op de voorzienigheid, waarin ook fouten van de arts passen. In crisisperiodes vindt hij veel steun in zijn geloof. Zingeving en toekomstverwachting worden ook binnen het geloof geformuleerd.

Samenvattende interpretatie

Dhr. Dieker heeft het overlijden van zijn vrouw niet als een diep-ingrijpende crisis beleefd, omdat hij in zijn geloofshouding en geloofsinhoud in staat was het gebeuren op zich zin te geven. Door actief geloofsgedrag, de steun van geloofsgenoten en dhr. Diekers geneigdheid de moeilijkheden niet te ontlopen maar tegemoet te treden kon dhr. Dieker een dreigende crisis bezweren. Geloof en leven zijn bij dhr. Dieker in zeer sterke mate geïntegreerd.

De invloed van de crisisgebeurtenis op het geloof is beperkt tot een bevestiging in blijvend actief geloofsgedrag, en de ervaring van steun.

De invloed van het geloof op de crisis is sterk aanwezig, in interpretaties, steun van geloofsgenoten, en direct ervaren kracht.

Het thema van dit interview is het houvast dat gevonden wordt in een duidelijk geloofssysteem en een overeenkomstige sociale context.

2.2.2.5. Het verhaal van mw. Ebbe

Mw. Ebbe is geboren als één van een drieling vlak voor de oorlog op het platteland. Daarna wordt nog een zusje geboren. In de oorlog wordt haar vader gefusilleerd, en de boerderij geconfisceerd. In het dorp is een strenge sociale controle. Na de middelbare school volgt de kweekschool. In het laatste jaar leert ze haar man kennen. Als ze werkt wordt TBC geconstateerd. Na behandeling werkt ze weer; een jaar later krijgt haar moeder maagkanker. De zusjes verzorgen hun moeder naast hun gewone werk.

Als ze 24 is trouwt ze en gaat over tot een vrij gesloten kerkgenootschap waar haar man lid van is. Hun eerste kind wordt daar nog gedoopt, maar dan worden ze hervormd. Het vierde kind (van de zes) is ernstig ziek, en sterft op drie-jarige leeftijd. Tien jaar later overlijdt de jongste op achtjarige leeftijd aan een verkeersongeluk.

Een paar jaar later scheurt ze haar enkelbanden. Door een medische fout ontstaat trombose en reflex-dystrofie. Er is blijvende pijn en gebrekkige beheersing van been en voet.

Een jaar later trouwt de enige dochter, maar na drie weken loopt ze weg van haar man. In dezelfde week ontdekt mw. Ebbe een knobbel in haar borst. Uiteindelijk moet ze geopereerd worden. Bestraling en chemotherapie blijken niet nodig. De complicaties zijn onder meer opnieuw trombose. Ze houdt last van armen en benen. In het ziekenhuis wil ze haar dochter niet zien. Alle aandacht richt ze op haar gezondheid en op haar man en zonen. Op aanraden van de ziekenhuispastor is er een gesprek met haar dochter, maar dat verloopt teleurstellend.

Mw. Ebbe is ouderlinge in haar gemeente. Ze kan niet meer werken. De half-jaarlijkse controle is een bron van angst. Een hersteloperatie wil ze niet. Specifieke toekomstverwachtingen heeft ze niet.

Belangrijke anderen

Haar moeder is gesloten, en probeert onder sterke sociale druk een goede opvoeding te bieden. Met de zusters is een sterke verbondenheid. Na de middelbare school wordt dat minder, maar samen verzorgen ze hun moeder. Eén zus vangt mw. Ebbe's dochter op.

Haar man is resoluut en optimistisch. Hij steunt haar, stuurt haar naar de huisarts, en neemt veel tijd om met haar te praten. Over kerk en geloof denken ze gelijk.

Met de kinderen is een zeer sterke verbondenheid. Het gezin is belangrijker dan de huwelijksrelatie. Problemen zijn de twee overlijdens en de scheiding van haar dochter. Ze wil de kinderen niet met problemen opzadelen, maar alles wordt wel openlijk besproken. De dochter wordt buiten gesloten in de periode van de ziekte.

Er zijn weinig vriendinnen. De relatie met ambtsdragers en geloofsgenoten is afstandelijk en wordt getoetst op echtheid en openheid. Bezoeken van predikanten waardeert ze op vriendschapsniveau en niet ambtshalve.

Sommige hulpverleners zijn behulpzaam en doortastend, anderen worden vooral om hun fouten genoemd, waarbij duidelijk wordt dat de klachten van mw. Ebbe niet serieus worden genomen. Ze is wantrouwend en assertief.

Tenslotte speelt de veroorzaker van het ongeval waarbij haar jongste zoon stierf een rol. Hij reed te hard en schepte de jongen van achteren; later liet hij niets van zich horen.

Samenvattend: De kleine context is hecht en open, daarbuiten heerst afstand.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen rond de ziekte van mw. Ebbe zijn beperkt door een veelvoud van eerdere crisis-ervaringen (dood van haar vader en moeder, twee kinderen, eigen handicaps en de scheiding van haar dochter). Bij de eerste twee gebeurtenissen heeft ze schuldgevoel, de handicaps en scheiding van haar dochter maken haar opstandig, en de overlijdens van haar kinderen zijn vooral tragisch. De ontdekking dat ze kanker heeft leidt tot weinig crisis-signalen. Er is wel het gevoel dat het teveel wordt, angst, afhankelijkheid, uitputting, en de ervaring dat het oneerlijk verdeeld is. Dat het niet tot een ingrijpende crisis leidt kan komen doordat het in vergelijking met andere ervaringen minder ingreep. Verder prijst ze zichzelf gelukkig dat ze geen bestralingen hoefde te ondergaan, en dat het ook op andere manieren erger had gekund.

De belangrijkste reactie is daadkrachtig reageren, afschermen en verzetten. Eerst laat ze alles over zich heen komen en spreekt ze er niet over. Ze beperkt de ernst door de overtuiging dat ze niet zal sterven. Ze schermt zich af voor haar dochter en buitenstaanders, en verzet zich tegen behandelingen die ze niet vertrouwt. Ook is er ontwijkend taalgebruik. In de verwerking is ze ver gekomen.

Geloof

Bij de geloofsinhoud gaat het vooral over 'lijden en almacht'. Ze ziet kwaad niet als straf van God komt, maar beklemtoont wel de almacht en de overmacht over de duivel.

De geloofshouding is getekend door een vergaand kinderlijk vertrouwen. Uitblijvende verhoring van gebeden geeft geen teleurstelling, maar leidt tot nadruk op de relatie met God. Tegenover de kerkgang vroeger onder sociale druk legt mw. Ebbe nadruk op een eigen keuze, ook bij de kinderen. Zelf gaat ze trouw, omdat anders het geweten knaagt. Verder is ze actief geweest in kerkelijke commissies en nu in de kerkeraad. Over geloof wordt veel en openlijk gesproken.

Samenvattende interpretatie

Mw. Ebbe heeft haar ziekte als een lichte crisis beleefd. De vele eerdere en samenvallende crisis-ervaringen leiden tot een marginalisering van de betekenis van de ontdekking dat ze kanker heeft. Tegelijk is de opeenhoping haar bijna teveel. Ze verwerkt dit door zich te verzetten en de ernst cognitief te beperken. Daarbij is een sociale inperking een belangrijk middel. Haar eigen mening en haar gezin zijn de belangrijkste bronnen voor de verwerking. Andere crises hebben meer invloed gehad.

De invloed van de crises op het geloof is een verdieping en een ontwikkeling naar authenticiteit. Inhoudelijk vindt er een verschuiving plaats: de oorzaak van het lijden zoekt ze steeds minder bij God.

De invloed van het geloof op de crisis is vooral te vinden in de ervaring van steun en zekerheid.

Het thema van dit interview is de nadruk op authenticiteit en de marginalisering van bedreigingen.

2.2.2.6. Het verhaal van mw. Eding

Mw. Eding is voor de oorlog geboren in een middenstandsgesin in een dorp in het midden van het land als derde in een gezin van vijf. Inwonend zijn drie grootouders en een ongetrouwde tante. Het geloofsleven is op een natuurlijke, maar niet strakke manier in het gezinsleven verweven in de vorm van kerkgang (NH), zondagsschool, Bijbellesing, catechisatie.

Haar voorgenomen huwelijk met een suiker-patiënt stuit op ouderlijke bezwaren. Na gesprekken met de predikant stemmen haar ouders toe. Mw. Eding neemt de verantwoordelijkheid voor de medicatie en het dieet van haar man op zich. Het eerste kind heeft een chronische ziekte en overlijdt na 2 jaar. Anderhalve maand na het overlijden wordt een gehandicapte zoon geboren. Een paar jaar later volgt een gezonde tweede zoon. Drie jaar later heeft ze een miskraam en daarbij een bijna-dood-ervaring.

Bij een opname (halverwege de jaren tachtig) om galstenen te verwijderen wordt een gezwel aan haar eierstokken ontdekt en verwijderd. Kort na de operatie ziet ze een geestelijke verschijning, die haar het gevoel geeft dat ze in de steek gelaten wordt. Samen met haar man, zoons en schoondochter besluit ze de chemo-kuur te ondergaan. Ze heeft nu nog last van de bijwerkingen.

Twee jaar later overlijdt haar man. Zij stopt met vrijwilligers-werk voor diabetici. Ze werkt nog één jaar op het kantoor en besluit dan te stoppen. Sinds kort woont ze in een senioren-woning. Al na twee dagen wordt er door andere bewoners van het complex een beroep op haar gedaan. Daarin ziet ze een nieuwe verantwoordelijkheid.

Belangrijke anderen

Haar moeder was een optimistische vrolijke vrouw, maar is bij het ouder worden ontevreden. Ze is weinig steunend. Met haar vader voelt ze zich meer verwant. Tijdens de laatste kuren is hij overleden in haar bijzijn. Het contact met broers en zusters is grotendeels beperkt. De inwonende familieleden spelen geen grote rol.

Haar man heeft zijn ziekte nooit aanvaard. Mw. Eding moet dan ook strak toezien. Tijdens haar ziekte en het kuren vangt hij haar op, ook als ze het hem moeilijk maakt.

De kinderen zijn belangrijk, maar stellen hoge eisen. Het contact met de zoons is zeer goed. Vrienden zijn meelevend en begrijpend. Ambtsdragers en geloofsgenoten zijn weinig steunend geweest. Samenvattend: De context is relatief positief, maar vaak getemperd door gezondheidsproblemen.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn beperkt tot de plotselinge ontdekking, en het gevoel dat het teveel wordt. Een eerder crisismoment is het sterven van haar dochtertje. Bij de geboorte van een gehandicapte zoon (een maand later) ziet ze Gods leiding in dit sterven, omdat ze daardoor alle aandacht kan geven aan haar zoon. De verwerking is bepaald door de wil van ieder dieptepunt iets goeds te maken. Bedreigingen worden steeds als taak gezien, waarin zorgen voor anderen centraal staat. Dat kan verklaren dat ze deze ziekte als het meest ingrijpende ervaart, aangezien ze nu niet meer kon zorgen. De crisis is licht.

Geloof

In de opvoeding speelt geloof een natuurlijke rol, met nadruk op blijdschap en moraal. Later blijft de blijdschap centraal naast vertrouwen op God in goede en kwade dagen en het zoeken naar een antwoord bij dingen die haar overkomen. Bij alles zoekt ze de positieve kant, al houdt ze rekening met het negatieve dat kan gebeuren. Ze wijst een verband tussen ziekte en schuld af. Zowel het positieve als het negatieve wordt verbonden met Gods leiding. Het lijden aanvaardt ze als een speling der natuur. Ze gaat ervan uit dat ze niet te dragen krijgt wat ze niet aan kan, en dat alles altijd een bedoeling heeft. Door overal een taak in te zien krijgt ook het negatieve een positieve interpretatie. Van belang zijn de twee verschijningen. De eerste was een bijna-dood-ervaring. Ze zag een stralend wit licht, en vond het jammer dat ze weer bijkwam. De tweede verschijning was in het ziekenhuis tijdens haar ziekte. Aanvankelijk zag ze de zwarte figuur als een teken dat ze in de steek gelaten werd maar later heeft ze de figuur geïnterpreteerd als iemand die vlucht omdat hij aanvoelt dat mw. Eding de ziekte aankan.

Samenvattende interpretatie

Voor mw. Eding is het ziekte-proces geen emotionele, maar wel een zingevingscrisis. Ze neemt het op als een taak, die ze moet vervullen, net zo als ze in vorige gevallen gedaan had. Door het zoeken naar positieve bijzaken en de nadruk op de opdracht is ze in staat de taak te vervullen. Door de genezing kan ze haar oude verzorgende rol herwinnen.

De invloed van het geloof op de crisis ligt vooral in de verwerking. Haar geloofshouding brengt haar ertoe ook deze situatie als taak op te vatten. De twee verschijningen worden religieus geïnterpreteerd, en passen in een steunbiedend interpretatiekader. De sociale steun is beperkt aanwezig.

De invloed van de crisis op het geloof is een versterking van de taak-opvatting. Ze beleeft dit op een afhankelijke en indirecte wijze.

Het thema van het verhaal is de taak die vervuld moet worden.

2.2.2.7. Het verhaal van dhr. Icke

Dhr. Icke is geboren rond 1950 aan de rand van een grote stad als een van de jongsten in een groot, druk en niet welvarend gezin. De heer Icke is het langst bij zijn ouders gebleven. De geloofsoepvoeding bestaat vooral uit het voorbeeld van de ouders binnen het kader van de kerkelijke gemeenschap (Vrijgemaakt), waar zijn vader ouderling is. Na de middelbare school gaat hij studeren. Daarna trouwt hij met zijn vrouw, die uit een gelijke achtergrond komt. Er worden negen kinderen geboren. Vlak voordat de vijfde geboren is, vindt dhr. Icke een baan in de zorg voor verstandelijk gehandicapten. Ook op bestuurlijk vlak heeft hij met deze groep te maken. Dit vijfde kind blijkt zelf verstandelijk gehandicapt te zijn.

Tijdens de zwangerschap van dit kind is mw. Icke veel vermoeider dan de vorige keren. Ze wordt opgenomen in het ziekenhuis, omdat haar kind een groei-achterstand heeft. Bij de geboorte blijkt een ernstige hart-afwijking. De prognose is eerst zeer slecht, maar na zes weken wordt besloten tot een operatie. De eerste jaren na de geboorte staan in het teken van de slechte lichamelijke conditie van de dochter. Daarom is ze al vroeg naar een dagverblijf gegaan,

zodat er ook voor de overige gezinsleden meer tijd en ruimte komt. Sinds twee jaar is ze voorgoed uit huis geplaatst. Ze heeft een verstandelijke leeftijd van ongeveer acht maanden. De relatie met haar is eenzijdig en niet-persoonlijk.

Belangrijke anderen

De ouders werkten hard, en waren kerkelijk zeer actief. De handicap van hun kleindochter kunnen ze moeilijk bevatten. Het contact met de ouders is redelijk, maar steun ervaren dhr. en mw. Icke niet. De relatie blijft afstandelijk. De broers zijn in een bepaalde fase belangrijk geweest.

Hij heeft zijn vrouw leren kennen via de kerk. In de relatie is hij dominant aanwezig; de zorg voor de kinderen wordt gedeeld. Er is een duidelijke overeenstemming en wederzijdse steun.

Een levensbedreigende ziekte van de oudste zoon maakt veel indruk, meer dan de handicap van de dochter die kort daarna geboren wordt. Voor de kinderen is de handicap geen probleem.

Sommige vrienden worden als zeer steunend ervaren in verschillende perioden, anderen kunnen niet begrijpen dat ze niet instorten. Het contact met een kinderloos echtpaar doet hen beseffen dat hun eigen kinderwens wel heel makkelijk vervuld is geweest.

Artsen zijn alleen in het begin belangrijk. Hun houding is soms positief, maar andere keren nemen ze de problemen onvoldoende serieus.

Geloofsgenoten spelen een belangrijke rol, maar vooral als kerkelijke gemeenschap. Ook de predikant heeft nauwelijks een bijzondere plaats. Door verhuizing is de band momenteel wat losser. Toch valt de kennissenkring grotendeels samen met het kerkelijk netwerk.

In de ontmoeting met lotgenoten treden veel irritaties op, omdat het gespreksonderwerp altijd het gehandicapte kind is, en omdat ouders altijd meer willen voor hun gehandicapte kind dan mogelijk is. De afwijkende opstelling van dhr. Icke en zijn vrouw hierin wordt door de anderen als ontrouw ervaren.

Samenvattend: de context is hecht, maar soms wordt er onbegrip ervaren.

Crisis en Crisisverwerking

Crisis-signalen zijn de vrees, en daarna bevestiging, isolement, en schrik. Aanvankelijk vragen de gezondheidsproblemen de aandacht, later is het de uit huis plaatsing die verwerkt moet worden. Door de zwaarte van de verzorging is dat echter ook een opluchting. Er is een spanning tussen zijn professioneel functioneren en zijn emoties als ouder. Het moeilijkst is voor hem geweest het gebrek aan wederkerigheid in de relatie. Voor zijn vrouw was de drukte het zwaarst.

De irritatie over lotgenoten wijst waarschijnlijk niet op een verdrongen crisis-ervaring, maar op de aanvaarding van de beperkingen van het gehandicapte kind, en dus op verwerking. Een argument is de voorgaande kennis van deze problemen.

De handicap van hun dochter leidt voor dhr. Icke niet tot een zware crisis. Het meest ingrijpend is de ziekte van deze dochter en van hun oudste zoon in dezelfde periode. In de verwerking is met name van belang dat ze er op voorbereid waren en mogelijkheden hadden om de situatie te hanteren. Daarnaast hebben ze een hecht netwerk, waarin enkelen zeer nabij stonden.

Geloof

Geloofshouding en -inhoud blijven in alle perioden ongewijzigd en vanzelfsprekend. Gesprekken over het geloof waren niet diepgaand, maar werden door de confrontatie met de menselijke beperktheid en kwetsbaarheid in zijn werk wel intensiever. Het geloof is aanwezig in alle facetten van het leven (werk, vrienden, verwerking). Die geloofsinhoud heeft vooral te maken met Gods leiding. Of deze voorzienigheid naast de hulp ook het lijden omvat wordt niet duidelijk. In het hiernamaals zal hun dochter volmaakt zijn. Dat bij haar geen bewust geloof kan worden geconstateerd is niet problematisch. Ze wordt gezien als zondig (als ieder mens), maar wordt behouden omdat ze kind blijft.

De geloofsbeleving komt enigszins rationalistisch en kerkelijk over. Er ligt minder nadruk op de persoonlijke beleving en ervaring. Een positieve ervaring is het wanneer hun dochter gedoopt wordt. Na weken van levensgevaar zien ze hierin perspectief en hoop. Verwachting en zingeving zijn een bij uitstek korte-termijn gebeuren, en dat hangt samen met de overtuiging dat God het leven leidt.

Samenvattende interpretatie

Voor dhr. Icke is de geboorte van een verstandelijk gehandicapte dochter niet tot een crisis geworden, omdat hij er op voorbereid was en de problemen aan kon. Daarbij is het geloof belangrijk als basis-vertrouwen in Gods leiding en niet op bijzondere momenten. Het kerkelijke netwerk speelt daarin een rol.

De invloed van de crisis op het geloof is alleen aan te wijzen als een moment waar de geloofservaring tijdelijk intensiever wordt.

De invloed van het geloof op de crisis is duidelijk aanwezig in de overtuigingen aangaande Gods leiding en zorg, en in het kerkelijk netwerk dat (op de achtergrond) aanwezig is. Ook de rationele geloofshouding maakt de verwerking makkelijker.

Het thema van het interview is de gelijkmatigheid van het leven. Het netwerk en het verhaal is hecht, en daardoor zijn dalen en pieken zeer beperkt, of ze worden niet toegelaten.

2.2.2.8. Het verhaal van mw. Idsinga

Mw. Idsinga is geboren vlak na de oorlog net buiten een grote stad in het oosten als op één na jongste van zes kinderen. Haar vader is fabrieksarbeider, en doet daarnaast klusjes thuis en voor anderen. Haar moeder heeft het altijd druk, omdat vier familieleden inwonen, en er altijd vrienden zijn. Haar zusters nemen de rol van moeder over. Het gezin is kerkelijk meelevend (Christelijk Gereformeerd). Verschillende broers en zusters werken in de zorg voor verstandelijk gehandicapten.

Na de huishoudschool volgt ze een verzorgende vakopleiding. Samen met een vriendin woont ze op een flat in de stad. Via een vereniging ontmoet ze haar achterneef. Na een jaar trouwen ze. De drie dochters worden kort na elkaar geboren en mw. Idsinga stopt met werken. In de achtste maand van de derde zwangerschap wordt de bevalling in geleid omdat haar bloeddruk te hoog is. Er zijn verder geen complicaties. Na enkele maanden blijkt de baby blind te zijn. Daarom verhuizen ze naar een laagbouw-huis. Later vermoeden ze dat er meer aan de hand is, omdat er nauwelijks ontwikkeling is. Tenslotte blijkt een lichamelijke en verstandelijke handicap. Met hulp en subsidie wordt een aangepaste kamer aangebouwd, en een rolstoel aangeschaft. Na veel onderzoeken in de eerste jaren besluiten dhr. en mw. Idsinga daarmee te stoppen, mede door teleurstelling in de onderzoeker.

Na vier jaar gaat hun dochter vijf dagen per week naar een kinderdagverblijf. Dan wordt al gesproken over een eventuele totale uithuisplaatsing, zodat ze een bepaalde instelling kunnen kiezen. Als ze negen is wordt de verzorging te zwaar en wordt ze uit huis geplaatst. Ze woont inmiddels vijf jaar in het internaat, en dat gaat goed. Het gezin gaat regelmatig op bezoek en ze komt af en toe een weekend thuis. De andere kinderen krijgen een taak in het bezoeken en deels verzorgen van hun zusje.

Mw. Idsinga is na de uithuisplaatsing begonnen aan een cursus beeldende kunst. Nu geeft ze zelf cursussen aan huis.

Belangrijke anderen

De ouders worden positief gewaardeerd, al is er weinig aandacht, gelegenheid om te praten en zijn de regels aanvankelijk strak. Wel is het gezellig. Mw. Idsinga verbergt teleurstellingen om hen geen verdriet te doen. Broers, zusters en andere familieleden zijn steunend aanwezig. Bijna allen zijn kerkelijk meelevend.

Haar man is vooral praktisch ingesteld, maar minder geduldig. Dat levert spanningen op. Hij gaat wekelijks ook alleen op bezoek bij zijn dochter. Het huwelijk is gelukkig en begripvol.

De kinderen hebben de eerste periode met hun zusje niet bewust meegemaakt. Daarna leven ze meer mee. Beide dochters zijn kerkelijk meelevend.

Vriendinnen zorgen er in de adolescentie ongewild voor dat mw. Idsinga zich eenzaam voelt. Verder zijn ze steunend. Geloofsgenoten en cursisten worden tot vrienden gerekend. Hun houding ten opzichte van de uithuisplaatsing varieert van onbegrip tot meeleven.

Over hulpverleners is mw. Idsinga grotendeels positief; sommigen worden om fouten en denigrerende opmerkingen genoemd. Met name de huisarts, en de specialistische begeleiders hebben steun en ruimte geboden.

De gemeente leeft mee met het kind en de ouders. Met de predikant zijn goede gesprekken.

Samenvattend: de kleine context is hecht en steunbiedend; de grotere context is dat overwegend ook, maar met iets meer ambivalentie.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn het vermoeden dat er iets mis is, wakker liggen, verdoving, verdriet, de schok van de blindheid, nachtmerries over het leven met een blind kind op een flat, confrontaties met het leed, instanties en onderzoekers. De uithuisplaatsing leidt tot nieuwe crisis-ervaringen: rouwen, schuldgevoel, en een gevoel van onwerkelijkheid, instorten. Ook nu zijn er pijnlijke confrontaties en onbegrip. Complicaties zijn de werkloosheid van haar man en de daardoor ontstane financiële problemen.

In de verwerking is van belang de bekendheid met verstandelijk gehandicapten bij haar zelf en haar familieleden. Daardoor neemt ze tijdig initiatieven. De cursussen die ze geeft bieden afleiding, contacten en financiële armsgang. De omgeving speelt een belangrijke rol. Van familieleden ontvangt ze vooral praktische hulp en raad; van gemeenteleden steun en gebed. De aanvaarding van haar dochter is aanwezig, maar tegelijk beperkt. Er lijkt sprake te zijn van verborgen angsten in het idee dat wanneer getroffen regelingen en gevonden interpretaties zouden wegvallen haar hele zekerheid instort.

Geloof

De christelijke opvoeding is sterk kerkelijk gekleurd. Belangrijk is het gevoel kind van God te zijn. Intensieve geloofservaringen zijn er bij haar belijdenis, na het sterven van haar vader, en bij massale kerkgang. Ze ervaart steun en gebed uit de kerk. De fundamentele houding van vertrouwen is niet gewijzigd.

De geloofsinhoud is traditioneel reformatorisch. Ze gaat er van uit dat haar dochter een kind van God is. Deze overtuiging wil ze niet loslaten uit angst voor een alomvattend verlies van geloofsvertrouwen. Die angst is er ook als het gaat om de tijd dat mw. Idsinga er niet meer zal zijn om voor haar te bidden. Ze is van mening dat haar dochter wel deelt in de erfzonde, maar dat er geen andere zonden zijn. Ze ziet de oorzaak in zondeval en gebrokenheid. Wel ziet ze een taak en een kans om te groeien.

Het gedrag is vooral kerkelijk meelevend. Daar ervaren ze ook dat ze erbij horen. Tijdens de zwangerschap en daarna draagt ze de kinderen op in het gebed, en ze leest hen voor uit de Bijbel. Er zijn regelmatig gesprekken over geloof en kerk.

Samenvattende interpretatie

De handicaps van haar dochter leiden bij mw. Idsinga tot een crisis, die ze verwerkt door initiatieven te ontplooiën en een positieve interpretatie van verantwoordelijkheid te vinden. De sociale context biedt praktische en interpretatieve steun. Het geloof is bron van troost.

De invloed van het geloof op de crisis is duidelijk aanwezig in de sociale en zingevende dimensie.

De invloed van de crisis op het geloof zou aanwezig kunnen zijn in de verborgen angsten.

Het thema van het interview is de positieve ervaring van liefde.

2.2.2.9. Het verhaal van mw. Iedema

Mw. Iedema is net na de oorlog geboren als oudste van acht in een dorp in het midden van het land. Haar vader is middenstander, haar moeder huisvrouw. Het gezin is Hervormd. Na de huishoudschool helpt ze in het huishouden, terwijl ze met het rondbrengen van weekbladen een kleine bijverdienste heeft. Na haar trouwen werkt mw. Iedema niet meer buitenshuis. Haar man is Gereformeerd, en zij sluit zich daar ook aan. De drie kinderen worden kort na elkaar geboren. Twee jaar na de jongste raakt dhr. Iedema in de WAO.

Het derde kind wordt zonder complicaties geboren. Na twee jaar vermoeden ze dat hij doof is, maar bij nadere langdurige onderzoeken na ernstige gedragsstoornissen blijkt hij autistisch en waarschijnlijk verstandelijk gehandicapt te zijn. Hij is heel druk en onrustig. Nu is hij 19 jaar, maar met het verstandelijk niveau van een kind van een jaar of 4/5. Uiterlijk is er niets aan hem te zien.

Van voor zijn vierde gaat hij naar een kinderdagverblijf. Daarna volgt een dagverblijf voor ouderen, maar daar loopt zijn gedrag weer uit de hand en wordt hij agressief. Na veel overleg, nadenken en voorbereiden van de jongen,

besluiten dhr. en mw. Iedema tot uithuisplaatsing. Elk weekend komt hij thuis en door de week bezoeken zijn ouders hem regelmatig.

Belangrijke anderen

Haar vader is gesloten, maar wel behulpzaam. Haar moeder is iets opener, maar kan problemen moeilijk hanteren. Verder was er een goede band. De handicap is voor haar ouders moeilijk te verwerken geweest. Ook haar schoonmoeder zag de ernst niet in. Haar schoonvader is een jaar na de geboorte van zijn kleinzoon overleden.

Met haar zusters en broers is een redelijk contact. Omdat er nauwelijks contact mogelijk is kunnen ze niet op haar zoon passen. Door deze handicap gaan de broers en zusters bewuster met zwangerschappen om. Een schoonzuster werkt in de zwakzinnigenzorg.

Door de arbeidsongeschiktheid van haar man kunnen ze de intensieve zorg delen. Zijn arbeidsongeschiktheid, het overlijden van zijn vader en de zorg voor zijn moeder was voor hem een zware belasting. De uithuisplaatsing valt hem zwaar. Omdat hij zich niet thuis voelt in zijn kerk, gaat hij nu regelmatig naar een evangelische gemeente.

De kinderen hebben een eigen taak in de omgang met hun broer. Er is een plezierige relatie.

De artsen worden positief gewaardeerd, maar het duurt erg lang voor ze weten wat er precies is. De vele onderzoeken zijn een zware belasting voor het gezin. Over de groepsleiding van het kinderdagverblijf is mw. Iedema erg positief. Ze verwacht van mensen die met hem werken, dat ze zich volledig voor hem inzetten.

Er zijn niet veel vrienden, vooral sinds de geboorte van dit kind. De buurt was op de hoogte van de problemen en bood ook hulp aan. De praktische, huishoudelijke hulp die aangeboden werd had mw. Iedema niet nodig. De hulp die nodig was konden zij niet geven.

In vergelijking met lotgenoten heeft mw. Iedema veel en goede begeleiding gehad en is ze ook meer dan anderen in de familie ondersteund.

Samenvattend: De kleine kring is hecht en behulpzaam. De rest wordt geweerd.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn de bange vermoedens, de schok van het ontdekken van de waarheid, het onbekende, de belasting van de onderzoeken en de agressie, verdriet, machteloosheid, angst, moedergevoelens. Complicerend is het gebrek aan aandacht voor gehandicapten in de kerk, het overlijden van haar schoonvader en het feit dat haar man in de WAO komt. Bij elkaar is dat een zware belasting geweest, al heeft de afkeuring ook positieve gevolgen gehad. Bij de ontdekking van zijn handicap en bij de uithuisplaatsing volgen emotionele reacties.

In de verwerking is van belang het nemen van initiatieven, het zoeken van informatie en het opkomen voor haar zoon en zijn lotgenoten, bijvoorbeeld in de kerk. In de omgang met hem kiezen ze voor een vaste structuur en veel regelmaat. De keuze voor de uithuisplaatsing wordt na veel overleg genomen. Bovendien besluiten ze niet meer kinderen te krijgen. De vergaande acceptatie is bepalend voor de relatie met anderen. Wie hem niet accepteert, wordt ook door hen niet geaccepteerd. De vergelijking met kinderen die verslaafd raken of in psychische problemen komen maakt de aanvaarding makkelijker. Daarnaast ziet ze ook positieve kanten van zijn handicap. Haar zoon is minder gefixeerd op regelmaat dan sommige lotgenoten. Verder is hij nu gelukkig.

Geloof

De geloofshouding van mw. Iedema is enigszins verdiept door de zorg voor haar zoon. Ook heeft ze steun ervaren aan het gebed, maar van de kerk heeft ze weinig steun ontvangen. Ook toen haar man in de WAO kwam bleef de aandacht beperkt tot de eerste periode. Inhoudelijk is de verantwoordelijkheid belangrijker dan de interpretatie. Voor haar man is de steun en de persoonlijke beleving sterker. In haar jeugd waren er strenge regels. De opvoeding van haar eigen kinderen is vrijer. Het gedrag is gematigd actief en kerkelijk. Ze probeert de kerken bewuster te maken van de pastorale verantwoordelijkheid voor (ouders van) gehandicapte kinderen. Door de zorg voor hun zoon zijn ze beperkt in de mogelijkheden kerkelijk mee te leven.

Samenvattende interpretatie:

Het leven van mw. Iedema draait om haar autistische zoon. Zij kiest altijd voor zijn geluk en offert daar eigen belangen aan op. De crisis wordt verwerkt door zich te isoleren van mensen die hem niet accepteren.

De invloed van de crisis op het geloof is aanwezig in het isolement dat groeit, en de verschuiving in geloofsgedrag, met name de pogingen om de kerken bewuster te maken.

De invloed van het geloof op de crisis is aanwezig in de interpretatie van verantwoordelijkheid. Beide invloeden zijn marginaal.

Het thema van het verhaal is kiezen voor je kind.

2.3. VERNIEUWING

Het tweede hoofdtype is dat van de vernieuwing. Bij deze respondenten is de invloed van het geloof op de crisis als problematiserend te benoemen, terwijl de crisis een stimulerende of transformerende invloed heeft op geloof. Bij dit type zijn alleen respondenten van het hoofdtype aanwezig in onze selectie.

2.3.1. Respondenten van het hoofdtype

2.3.1.1. Het verhaal van dhr. Adelaars (representant van het type)

Dhr. Adelaars (geboren eind jaren vijftig als oudste van drie) komt uit een klein stadje in het noorden van het land. Vanaf zijn vroege jeugd is zijn moeder herhaaldelijk opgenomen geweest in een psychiatrisch ziekenhuis. Tien jaar na de eerste opname werd zij definitief opgenomen, en volgde ook een echtscheiding. In die tussentijd werd ze zo'n vijftien keer opgenomen, zodat ze vrij vaak niet in huis was. Toch geeft dhr. Adelaars niet aan dat hij het daar moeilijk mee had; voor zijn gevoel was het een onschuldige periode: 'Ik was nog niet op de hoogte van ehm, de situatie van mijn ouders en wat er eigenlijk allemaal aan de hand was.' Samenvattend noemt hij het een 'ongebroken levensgevoel'. 'Misschien zou je achteraf zeggen: ja, natuurlijk was er een breuk, er was wel een gebroken situatie. Maar in mijn herinnering, zoals ik toen leefde, was het ongebroken, een goede.. misschien ook, noem het een onkritische fase. Ik had nog niet genoeg vergelijkingsmateriaal om te zeggen hoe het anders kon.' 'Ik had niet het gevoel van wat zonde dat mijn moeder nu weg is of zo. Dat was zo'n gewone situatie eigenlijk.'

Naast dhr. Adelaars waren er in het gezin zijn vader (werkzaam in een drukke bedrijfsmatige management-functie en daardoor vaak afwezig) en zijn broers. Ook waren er regelmatig meisjes werkzaam vanwege de gezinsverzorging. In andere perioden zijn er ook dames intern geweest om het huishouden te verzorgen. In zijn tiende levensjaar (rond de definitieve opname van zijn moeder en de scheiding) verhuisden ze naar een ander stadje, en hoewel hij ook daar goed kon wennen was dat in eerste instantie een 'traumatische' gebeurtenis. Daarin speelde de angst voor het onbekende een grote rol. Toen dhr. Adelaars' moeder definitief werd opgenomen was dat wel een schok voor hem. Hij voelde aan dat ze niet meer terug zou komen. Op dat moment was hij erg gedepimeerd. Toch blijft het voor hem een 'ongebroken periode' omdat de relatie met zijn vader dan nog goed is. Ook beseft hij nog niet dat hoe zijn ouders met elkaar omgingen en wat er eigenlijk aan de hand was.

Aan het eind van de middelbare school komen er meer conflicten in de relatie van dhr. Adelaars met zijn vader. Belangrijke oorzaken daarbij zijn de mindere schoolresultaten en later ook het besluit om zijn economische opleiding niet af te maken maar Theologie te gaan doen. Aan die keuze ging een jaar vooraf waarin hij via een organisatie waar zijn vader bij betrokken was de gelegenheid had om een jaar in Amerika te studeren. In Amerika kwam hij in contact met een groep actieve christenen, en ook zelf heeft dhr. Adelaars toen bewust voor het christelijk geloof gekozen.

Door de ervaring in Amerika dat het leven ook heel anders kan zijn dan hij thuis had leren kennen komt voor dhr. Adelaars het breukgevoel op gang. Hij ontdekt daar dat 'er ook op een andere manier met elkaar kon worden omgegaan.' 'Dat was niet alleen een breuk, dat was ook een breuk met thuis natuurlijk, maar het was ook een breuk, een hele verandering ten opzichte van het verleden.' Daardoor kreeg hij een paar jaar later steeds meer moeite met studeren. Hij kwam met zichzelf in de knoop, en wist niet hoe hij om moest gaan met verantwoordelijkheid en afhankelijkheid. Hij is teleurgesteld in zijn vader die minder geïnteresseerd was dan hij dacht, en heeft het gevoel dat hij nu zijn uitgestelde puberteit doormaakt.

In deze fase zit dhr. Adelaars nog steeds. Hij heeft weinig zicht op hoe hij de toekomst zou willen invullen. Om constructief bezig te zijn ervaart hij de blokkade eerst te moeten overwinnen om vrij te worden. Gesprekken met maatschappelijk werkers hebben hem wel geholpen tot verheldering en inzichten te komen, maar nog niet tot oplossingen. Ook in zijn verwachtingen ten opzichte van God is hij teleurgesteld. De relatie met zijn ouders is niet verbeterd, misschien zelfs nog wel slechter geworden.

Belangrijke anderen

Dhr. Adelaars' vader speelt een grotere rol in zijn levensverhaal dan zijn moeder, omdat de laatste vaak niet thuis was. Toch wordt ook zijn vader 'gekenmerkt door een grote.. afwezigheid.' In zijn jeugd bestond het contact vooral uit het doen van spelletjes op zondag. Naarmate dhr. Adelaars echter wat ouder werd hield dat op omdat vader niet tegen zijn verlies kon. Wel waren er de zondagmiddagen die gebruikt werden voor autoritjes, 'het toppunt van de week'. Toch is de relatie in deze tijd voor dhr. Adelaars nog niet problematisch; pas later ontdekt hij 'dat mijn vader zich nauwelijks voor ons interesseerde als kinderen en voor mijzelf. Dat prestaties belangrijk waren en dat hij met ons kon showen als het ware.' Wanneer dan ook dhr. Adelaars' schoolprestaties verslechteren, en wanneer hij besluit een andere studierichting te gaan volgen vertroebelt dat de relatie bijzonder. Dhr. Adelaars ervaart van zijn vader 'kritiek... Weinig waardering. Ik zeg wel dat het tussen mijn vader en mij goed was toen ik naar de middelbare school ging.. maar ehm.. dat hield niet in dat er nou zoiets als een duidelijk uitgesproken waardering was of zo. Misschien wel voor mijn werk, of waardering, ja, dat ging goed. Maar dat was eigenlijk vanzelfsprekend, dat was niet een waardering, maar dat hoort zo en dat is goed.'

Naar Dhr. Adelaars' mening is niet alleen zijn moeder psychisch labiel, ook zijn vader is 'een keer helemaal doorgedraaid, net als mijn moeder helemaal doorgedraaid is. En ook kan hij bepaalde dingen blijkbaar niet accepteren.' Bovendien vergeet niet dat zelfs door de huisarts van mijn ouders ook eens is gezegd: ik weet niet of ik nu de goede naar de psychiatrische inrichting heb gestuurd. Mijn vader was in feite psychisch net zo labiel, of op een andere manier, als mijn moeder. Hij heeft natuurlijk ook zwaar gedronken, bijna net zolang als mijn moeder ziek was. En hij is ook een keer in een delirium geweest.'

Dhr. Adelaars' vader is van oorsprong lid geweest van een orthodox gereformeerde kerk, maar bij zijn huwelijk is hij over gegaan naar een meer vrijzinnige kerk. 'Misschien wel om zichzelf hoor, maar het was een mooie gelegenheid.' Als hij in een sentimentele bui was, bijvoorbeeld als hij aangeschoten was, wilde hij nog wel eens zeggen dat het geloof 'best wel veel voor hem betekende. En dat hij serieus naar de kerk ging en dat dat heilig was...' Toch zijn de verschillen tussen hen groot. Wanneer dhr. Adelaars dan ook in Amerika tot geloof komt en een orthodoxe visie uitdraagt leidt dat ook weer tot conflicten. Een andere bron van conflicten is de kritiek die dhr. Adelaars heeft op zijn vaders gedrag ten aanzien van zijn moeder: Dhr. Adelaars vindt dat zijn vader haar teveel de schuld geeft. Wel heeft zijn vader nog invloed op hem, bijvoorbeeld in de keuze voor een hogere theologische opleiding in plaats van een Bijbelschool.

Dhr. Adelaars' moeder is in zijn herinneringen nauwelijks aanwezig. Zijn visie op zijn moeder is dan ook in nog sterkere mate retrospectief bepaald dan anders al het geval zou zijn. Bovendien is deze visie in grote mate beïnvloed door de gesprekken met en maatschappelijk werker: 'Achteraf bezien, en daar ben ik eigenlijk via het maatschappelijk werk dan achter gekomen, is de relatie met mijn moeder eigenlijk al bijna, nou, afgebroken is wat grof gezegd, maar is toch op een heel laag pitje gezet.' Dhr. Adelaars beschrijft zijn moeder als overvleugeld, in de schaduw gezet en apathisch:

'De invloed van mijn moeder is minimaal geweest, denk ik. Minimaal, ja, toch klein, omdat zij zich in de schaduw door mijn vader ook wel overvleugeld voelde. Eh, of aan de kant gezet, niet dat ze.. in ieder geval zo dat ze niet tot haar recht kon komen. En ze heeft zich.. blijkbaar ook eigenlijk zelf op laten sluiten. In letterlijk en figuurlijke zin, denk ik ook.' 'En er gebeurde gewoon wat mijn vader wilde en dat er van overleg toch maar weinig sprake was.' 'Ten aanzien van mijn moeder heb ik meer een apathisch gevoel van eh.. ja, het.. Mijn moeder is zelf ook erg apathisch van: wat ik ook doe, het werkt ook allemaal niks uit. Ja, dat gevoel heb ik ook wel wat. Dat merk ik ook allemaal wat in mijzelf.'

Ten diepste heeft het volgens dhr. Adelaars te maken met 'het weglopen voor de werkelijkheid'. Dhr. Adelaars ziet geen concrete erfelijke factoren in de psychiatrische ziektegeschiedenis, al zijn er bij zijn moeders vader en broers wel vergelijkbare problemen te herkennen.

Op het punt van geloven is haar houding voor dhr. Adelaars onduidelijk. Hij vermoedt wel dat zijn moeder vroeger voorlas uit de kinderbijbel, maar herinnert zich dat niet concreet. Wel is ze geïnteresseerd in bepaalde onderwerpen (bv Sölle), maar zonder zich ergens aan te binden. Ook hierin wil of kan ze niet tot een keuze komen.

Dhr. Adelaars geeft aan dat het gemis van zijn moeder in de gezinssituatie 'gewoon' was. Toch wil dat niet zeggen dat hij daar neutraal of positief op terug kijkt. Met name na de tijd in Amerika ontdekt hij dat de problemen waar hij dan mee zit mede terug te voeren zijn op zijn verhouding tot zijn moeder: 'Ik wil ... geheel beschermd zijn. Nou ja, moedergevoel spreekt daarin mee, zeg maar, en daarin een stuk verlangen uitend dat gewoon in mijn vroege jeugd blijkbaar niet tot zijn recht is gekomen. En het voelt ook wrok aan, er zit ook een stuk wrok bij van eh.. naar, en dat zal naar mijn moeder geweest zijn.' 'anderzijds is er ook het gevoel dat als iemand mij benadert, dat ik heel sterk de neiging heb van: blijf van me af, ik bepaal zelf wel wat ik doe'. Dit soort uitspraken wijzen er op dat voor dhr. Adelaars de relatie met zijn moeder mede bron van conflicten is geweest.

In later tijd -tot nu toe- is de relatie met zijn moeder een 'afstandelijke verhouding'. Er ontstaat bij dhr. Adelaars irritatie wanneer zijn moeder haar bezorgdheid uit over hem. Hij heeft het gevoel dat ze daarmee wil goed maken waar ze vroeger tekort is geschoten. Toch noemt hij de relatie met zijn moeder goed.

Bij de belangrijke anderen moeten we ook zijn broers noemen, hoewel dhr. Adelaars daarover zegt dat het contact weinig en oppervlakkig was. Zijn broers hadden weinig invloed op hem, ook omdat dhr. Adelaars de oudste was en zijn broers hun eigen vrienden en interesses hadden. Hierin speelt ook mee dat de mogelijke samenbindende werking van de crisisgebeurtenissen waarschijnlijk niet opgaat omdat de situatie als gewoon werd ervaren.

Verder vermelden we hier dhr. Adelaars' vrouw. Hoewel dit uiteraard in een latere periode pas gaat spelen levert dit punt wel belangrijke informatie op. Wat voor dhr. Adelaars namelijk heel belangrijk was in zijn relatie is dat zij hem niet primair zag als iemand die achter was met zijn studie maar gewoon als een goede vriend. Hij vond daarin de onvoorwaardelijke aanvaarding die hij zocht. Bovendien is zij niet zoals hij perfectionistisch ingesteld, ze 'doet het gewoon en het gaat goed'. Over geloofszaken praten ze wel, maar wat dhr. Adelaars betreft vaak op het verstandelijke vlak. Volgens dhr. Adelaars komt dat omdat hij veel nog niet verwerkt heeft en dus ook nog niet geïntegreerd in zijn geloof. Bovendien durft hij niet zo goed met haar over gevoelens te praten omdat hij bang is dat dat een afhankelijkheid creëert die voor hem wel past bij een moeder-zoon-relatie, maar niet in een huwelijk.

Familieleden spelen in dhr. Adelaars' verhaal een zijdelingse rol. Zijn oma van vaders kant was wel een belangrijk persoon in zijn jeugd. In die tijd zorgde zij vooral voor wat gezelligheid in het gezin, en ze liet merken dat ze het niet prettig vond als de kinderen wel eens vloekten. Toen dhr. Adelaars in Amerika tot geloof gekomen was liet ze wel merken dat ze dat heel fijn vond, maar echte gesprekken ontstonden er niet over. De andere oma was voor dhr. Adelaars veel minder een positief oriëntatiepunt: ze gaf vaak cadeautjes, maar dhr. Adelaars had het gevoel: 'ze praat graag en ze vraagt wel naar je, maar ze is niet echt geïnteresseerd'.

Andere belangrijke personen zijn onder meer de gezinsverzorgsters die het huishouden vaak voor hun rekening namen. Met sommigen was heel weinig contact, maar anderen waren echt geïnteresseerd.

De maatschappelijk werker is ook van belang in dhr. Adelaars' situatie. Het is opvallend dat dhr. Adelaars tot vijf maal toe bij een fundamentele interpretatie in zijn levensverhaal aangeeft dat hij tot die interpretatie is gekomen mede onder invloed van de maatschappelijk werker. De interpretaties betreffen de problemen thuis, de relatie met zijn moeder en zijn eigen identiteit vroeger en later. Deze afhankelijkheid in zijn opstelling onderkent hij overigens zelf ook, al bemerkt hij daarin een sterke ambivalentie: 'Ik merkte enerzijds een neiging naar afhankelijkheid, van: ik wil niet zelf beslissen.' Anderzijds 'is er ook het gevoel dat als iemand mij benadert, dat ik heel sterk de neiging heb van: blijf van me af, ik bepaal zelf wel wat ik doe.' Op het moment heeft hij de ervaring dat hij niets meer te zeggen heeft, parallel aan de leegte die hij ervaart in zijn gebedsleven.

Samenvattend: De context is slechts matig geïnteresseerd of aanvaardend.

Crisis en crisisverwerking

In dhr. Adelaars' verhaal wordt regelmatig en duidelijk gezegd dat het vertrek van zijn moeder en de later volgende officiële echtscheiding voor hem zo gewoon was dat het moeilijk lijkt om van een crisis te spreken. Toch zijn er verschillende signalen die wel wijzen op een crisis-achtige situatie en verschillende crisis-momenten en -factoren. Zo is het moment van de definitieve uithuisplaatsing voor hem een moment dat hij een overweldigend gevoel had dat dat ook inderdaad definitief zou zijn. Hij was toen erg gedeprimeerd en heeft bij een vriend geslapen en 'Ik heb zitten

huilen daar en zo. Dat heb ik bijna nooit gedaan.' Toch karakteriseert hij deze tijd als ongebroken, want de breuk ontdekt hij pas als hij in Amerika is geweest. Dan verslechtert namelijk de relatie met zijn vader en dat ervaart dhr. Adelaars als traumatisch.

Crisis-factoren in dhr. Adelaars' leven zoals die blijken uit het interview zijn de plaats van zijn moeder in zijn jeugd ('Aanwezig afwezig'), de toenemend gebleken desinteresse en prestatiegerichtheid van zijn vader, de confrontatie met een volstrekt andere levenssituatie in Amerika en de conflicten met zijn vader over diens houding ten opzichte van zijn moeder en over het geloof. Door deze factoren wordt de ervaring van gebrokenheid gewekt en versterkt, uitlopend op een desintegratie die dhr. Adelaars zelf beschrijft als 'blokkade'.

Dhr. Adelaars is nog niet gekomen tot een verwerking van zijn crisis. Dat geeft hij aan als hij zegt dat hij het nog niet verwerkt en geïntegreerd heeft. We kunnen wel een aantal factoren noemen die in de richting van een verwerking wijzen, maar tot op het moment van het interview leiden deze factoren eerder tot een verheldering en daarmee aanscherping van de crisiservaring dan tot een nieuwe integratie. Als belangrijke factoren wijzen we op de ervaringen en contacten in Amerika, waar met name de meisjes die hij daar leerde kennen voor hem een voorbeeld werden van 'vaderlijke zorg'. Daardoor ontdekte hij echter ook het breukgevoel thuis. Een tweede factor is de maatschappelijke hulpverlening waar hij zijn situatie leert interpreteren. Ook daardoor wordt de ervaring van desintegratie duidelijker. Inhoudelijk heeft het geloof dat hij in Amerika aannam ook betekenis gehad voor de ervaring van 'God die voor je zorgt en luistert naar je gebed.' Verwachtingen op grond hiervan leiden echter tot een teleurstelling in later tijd, als zijn problemen thuis en in zichzelf niet worden opgelost. Ook de relatie met zijn vrouw zou een verwerkingsfactor kunnen zijn, maar wederom kan het daar nog niet tot een integratie komen.

Geloof

In dhr. Adelaars' geloofshouding zijn vrij scherpe verschuivingen te ontdekken. In zijn jeugd had dhr. Adelaars een 'mild ironische' houding ten opzichte van God; hij bewaarde een zekere afstand. In de tijd in Amerika verandert dit echter drastisch. Hij heeft daar in vrij korte tijd een bewuste eigen keuze gemaakt. Hierbij speelde ook weer de invloed van de omgeving een grote rol: 'je was alleen wedergeboren als je Jezus Christus in je hart had gevraagd. Dat was eh.., zo gaat dat. Nou, dat heb ik dus toen ook gedaan. Ook letterlijk. Gewoon: Jezus wilt u in mijn hart komen wonen. En ik heb het ook daar, op die avond zelf, gewoon op dat moment zelf, een hele sterke gevoelswarmte in mijzelf gevoeld. Van vervulling, van eh.. 'peak-experience'.' Later ervaart hij echter dat hij niet oneindig op deze ervaring kan drijven. 'Die ervaring in Amerika die zo intens is geweest, die heb ik als herinnering in me. En dat is iets waarvan ik de echtheid ook niet betwijfel.. Maar het is een herinnering en ehm.. het gevoel te leven bij een herinnering aan een goede ervaring.. is frustrerend merk ik. Je kunt je niet oneindig daarop blijven oriënteren.' Dat leidt mede tot de latere en huidige teleurstelling in zijn geloof.

Opvallend genoeg is zo'n verschuiving in dhr. Adelaars' geloofsinhoud niet op te merken. Hoewel een en ander in zijn jeugd niet zo nadrukkelijk was, blijkt uit het interview niet dat hij wezenlijk verandert in geloofsvisies (wel in zijn Godsbeeld, maar dat lijkt meer met zijn geloofshouding dan met -inhoud te maken te hebben). Ook na de tijd in Amerika is wel sprake van verdieping, maar niet van wezenlijke verschuiving. 'Niet dat ik mijn christelijk geloof of Gods waarachtigheid eh.. eh.. betwijfel of zo. Ik bedoel wat dat betreft zit het bij mij ook wel zo dat ik het verstandelijk alles wel zeer goed kan meemaken, maar emotioneel helemaal niet.' 'Ik zou graag goed willen dienen, maar het lukt me gewoon niet.'

Het beeld dat dhr. Adelaars heeft van God verschuift dus wel. In zijn jeugd stelde hij zich God voor als een afstandelijke toeschouwer, die niet werkelijk geïnteresseerd is. Daarin herkent hij een parallel met zijn ouders. De omgang met de meisjes in Amerika doet hem een nieuw beeld van vaderlijke zorg ontwikkelen. Ook hier geldt een parallel met de omgang met mensen. Deze verwachting van afhankelijkheid wordt in de fase van de teleurstelling weer onder vragen gesteld. Deze ervaring loopt opnieuw parallel aan de intermenselijke ontmoetingen, in dit geval ten aanzien van de maatschappelijk werker.

De kerk speelt in dhr. Adelaars' leven een relatief kleine rol wat betreft de invloed op zijn leven. In zijn jeugd houdt hij enige afstand, die door de periode in Amerika versterkt wordt, omdat dhr. Adelaars daar een wijze van geloven aanneemt die botst op de meer vrijzinnige gemeente waar hij lid was. Hij gaat dan een periode naar een evangelische gemeente, wil Bijbelschool gaan doen, maar komt op aanraden van zijn vader tot de keuze voor een hogere

theologische opleiding. Daarbij komt hij ook weer terug bij de gereformeerde kerk, omdat hij daar de nood ziet en de onwetendheid ten aanzien van het geloof. Zijn verantwoordelijkheidsgevoel brengt hem tot die toewijding.

Opvallende themata

We hebben bij de bespreking van het maatschappelijk werk al gewezen op de sterke afhankelijkheid met betrekking tot interpretaties. Deze afhankelijkheid geldt echter ook ten aanzien van anderen. Zo is zijn vaders prestatiedwang voor hem een belangrijke drijfveer, als falen betekent dat hij met de nek wordt aangekeken. Ook de reis naar Amerika en het overstappen naar het seminarie daar, het zoeken naar een Bijbelschool en de keuze voor een theologische opleiding, enzovoorts worden steeds verteld met de uitdrukkelijke vermelding van de personen die hem op die weg wezen. Dat wijst op de afhankelijkheid die dhr. Adelaars zelf ook aangeeft. Dit maakt ons opmerkzaam op het feit dat dhr. Adelaars ook in zijn geloofsleven duidelijke voorbeeldfiguren heeft (bijvoorbeeld de meisjes op het seminarie in Amerika). Wat zij hem voorleven zoekt hij ook.

Het tweede opvallende punt is de spanning tussen gevoel en verstand. Deze spanning komt op verschillende punten terug. Vrij nadrukkelijk beschrijft dhr. Adelaars deze spanning op het punt van geloven. Na een periode van afstand en verstandelijkheid komt hij in Amerika tot een zeer emotionele ervaring, die echter niet gevolgd wordt door andere ervaringen; het wordt voor dhr. Adelaars later daardoor weer een meer verstandelijke zaak, waar hij met zijn gevoel niet echt bij kan komen. Zijn keuze voor theologie ten koste van economie is voor dhr. Adelaars een overwinning van zijn gevoel. Toch overweegt tot op het moment van het interviews de verstandelijkheid, en dhr. Adelaars betreurt dat. Ook in zijn relatie met zijn vrouw speelt het punt van gevoel en verstand, waarbij het verstand vaak overheerst.

Dhr. Adelaars' zelfbeeld is het laatste punt dat we bij de opvallende themata willen noemen omdat het nog niet uitputtend behandeld is. Dhr. Adelaars beschrijft zichzelf (naar aanleiding van een opmerking van een vriend) als een gigantische relativist in zijn jeugd. Deze afstand heeft alles te maken met zijn relatie met zijn ouders. Later wordt deze afstandelijkheid in die zin anders dat de apathie en perfectionisme van respectievelijk zijn moeder en vader voor hem tot gevolg hebben dat hij zich niet gewaardeerd en geaccepteerd voelt. Dit thema speelt ook later in zijn relatie met zijn vrouw. Wat hij ook opmerkt is dat hij zich sterk aan zichzelf overgelaten voelt, en dat dat terug te voeren is op zijn jeugd.

Samenvattende interpretatie

Wanneer we de diverse elementen uit de analyse verbinden komen we tot de hypothese dat dhr. Adelaars zijn situatie als crisis beleefd heeft vanwege de apathisch-afwezige plaats van zijn moeder en de min of meer eisende en gedesinteresseerde houding van zijn vader. Daardoor komt dhr. Adelaars tot een polariteit in zijn levenshouding van afhankelijkheid en afstandelijkheid. Deze polen zijn niet geïntegreerd, waardoor dhr. Adelaars zijn crisis nog niet verwerkt heeft.

De invloed van de crisis op het geloof is aan te wijzen in de voorbeeldfuncties. In zijn jeugd vormt de houding van zijn ouders een voorbeeld voor de ervaring van afstand van God. Tegelijk groeit daardoor de openheid voor de geloofshouding die hij in Amerika opbouwt. De kritische factoren hebben dus mede bijgedragen aan dhr. Adelaars' geloofshouding.

De invloed van het geloof op de crisis is ook duidelijk. In eerste instantie betekent het geloof na zijn bekering een nieuwe oriëntatie op de rol van vader en moeder, en daarmee een nieuw baken voor zijn zelfbeeld. Toch is dat geen oplossing, omdat hij door die ervaring juist sterker bepaald wordt bij het breukgevoel, zodat de echte crisis een feit wordt. Later wordt hij weer teleurgesteld in het geloof, waardoor de oplossing wordt tegengehouden. Zo is het geloof een versterking van zijn crisiservaring.

Het is moeilijk te zeggen of de invloed vooral de ene of de andere kant opgaat. De meest plausibele verklaring is dat interpretatiekader en geloof zozeer samenhangen dat van een eenzijdige invloed geen sprake is. De huidige desintegratie omvat zowel dhr. Adelaars' geloof als zijn relatie met zijn ouders, zichzelf en anderen. Een belangrijke factor daarbij kan zijn dat de positieve geloofservaring in Amerika geen vervolg kende, wellicht omdat de (voor hem zo belangrijke) voorbeeldfiguren ontbraken.

Het thema van dit interview is de spanning tussen afhankelijkheid en afstandelijkheid.

2.3.1.2. Het verhaal van mw. Baars

Mw. Baars is geboren als derde kind (een nakomertje) in het midden van de jaren zestig in een gezellig gezin. Kerkgang (midden-orthodox, eenmaal per zondag), bidden en Bijbellezen bij het eten horen er bij. Ze heeft als kind geen positief zelfbeeld. In de puberteit vindt ze weinig herkenning bij leeftijdsgenoten. Onzeker is of dit versterkt wordt door latente lesbische gevoelens.

Als ze zestien is, wordt bij haar een waterhoofd geconstateerd. Er wordt een drain van haar hersenen naar haar hart gelegd. Na verschillende maanden krijgt ze koorts en raakt in coma. Na geruime tijd wordt besloten alle medicatie te stoppen. Wel proberen de ouders nog met natuurgenezers en gebedsgenezers verbetering te brengen. Als mw. Baars weer bij komt, is ze helemaal verlamd. Op aandringen van haar moeder wordt er een logopedist bij gehaald, en gaat ze naar een revalidatiecentrum. Ze leert na twee maanden weer lopen, maar houdt enkele kleinere stoornissen. Daarna volgen nog vijf maanden poliklinische (psychologische) behandeling. Daarna gaat mw. Baars psychologie studeren. Ze doet vrijwilligerswerk en woont zelfstandig.

Na de ziekte-periode heeft mw. Baars een sterk en concreet verlangen naar de dood. Langdurige hulpverlening heeft niet geholpen tegen de angst en het wantrouwen. Ze beschrijft zichzelf bij tijden depressief of bijna psychotisch. Haar wantrouwen richt zich tegen zichzelf en haar eigen lichaam, anderen en God.

In dezelfde periode was er een scheiding en drankprobleem bij haar broer. Het gezin verandert in die tijd van een hechte eenheid in een chaotisch, turbulent gezin. Bovendien komt mw. Baars na haar ziekte tot de vaststelling dat ze lesbisch is. Dat feit wordt niet door iedereen aanvaard; wel door de pastores van de gemeente waar ze vaak komt, en moeizaam door haar moeder. Zelf is mw. Baars nog ambivalent over haar gevoelens, en ze kan nog geen verbinding vinden tussen haar geloof en haar geaardheid. Haar toekomstverwachting is niet duidelijk. Ze verwacht eenzaamheid, hoewel ze het liefst een traditioneel gezin zou stichten.

Belangrijke anderen

De ouders zijn meelevend kerkelijk, en zeer betrokken bij mw. Baars. Zij stemt achteraf in met hun beslissing alle medicatie te stoppen. Door de betrokkenheid stuiten haar geaardheid en keuze voor een in hun ogen te vrijzinnige gemeente op bezwaren.

Haar broers schijnen geen grote rol te spelen, door de problemen die gelijktijdig spelen.

De predikant wordt ervaren als de belangrijkste persoon. Hij vangt haar op, zonder dat meteen op het geloof te betrekken. Later blijft hij haar begeleiden.

De overige hulpverleners komen niet positief naar voren. Het ziekenhuis leek haar weinig betrokken. Ook van psychiaters en psychologen verwacht mw. Baars weinig.

Samenvattend: de context is ambivalent. Alleen de predikant is geheel positief.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn wanhoop, eindeloze waarom-vragen, schok-ervaring en zinloosheid, verlangen naar de dood, een negatief zelfbeeld, en angst voor anderen. Dit zou te maken kunnen hebben met door hersenletsel veroorzaakte persoonlijkheidsveranderingen, maar volgens een geconsulteerd psychiater gaat het hier toch om crisissignalen.

In de crisisverwerking zijn de waarom-vragen verminderd, en heeft ze het gevoel de essentie van het leven te hebben ontmoet. Ze ziet in kleine dingen iets waardevols en wil iets van het leven maken. Ook het doodsverlangen is minder geworden. Het zelfbeeld is nog niet tot een positief evenwicht gekomen. Het verwerkingsproces is niet afgerond. Belangrijk zijn de gesprekken geweest.

Met name het zelfbeeld blijft problematisch. Dat kan samenhangen met een verkrachting in haar jeugd, het in de steek gelaten voelen door het eigen lichaam, de moeizame aanvaarding van haar geaardheid en de ervaring van de fundamentele contingentie. Omdat zowel het ouderlijk gezin als het gehoopte eigen gezin in de toekomst wegvalt blijft er eenzaamheid over.

Geloof

In de geloofsinhoud valt een vervaging op na een opvoeding in de degelijke en duidelijke leer. Achteraf omschrijft ze haar geloof als kind als naïef en rustig. Haar geloofsinhoud nu heeft te maken met de categorieën rust, liefde en zingeving. Ze omschrijft God vaag en niet persoonlijk. De nadruk ligt op de intentie.

De geloofshouding vervaagt en verdiept zich in de richting van meer authenticiteit. In de ervaring van afstand en leegte is het bidden gestagneerd. In de crisis heeft ze opstandigheid en verwijten ten aanzien van haar handicap en geaardheid. Zingeving is voor haar per definitie een persoonlijke zaak. De vervaging ervaart ze als gemis. Het wantrouwen ten aanzien van God is later minder geworden.

De predikant respecteert haar twijfels en ongelof. In de tijd van de crisis doen haar ouders dat ook. Ontmoeting en gebed met andere gelovigen is voor haar een steun.

Samenvattende interpretatie

In mw. Baars' leven trad een crisis op omdat haar vertrouwen in zichzelf en anderen te zeer geschaad werd door de gebeurtenissen. Door haar Godsbeeld ingrijpend te veranderen kon ze God vasthouden en af en toe steun vinden in een religieuze oriëntatie. Belangrijk daarbij was het wegvallen van het symbolische gezin en de positieve rol van de predikant. Tot een nieuw evenwicht is het echter nog niet gekomen.

De invloed van de crisis op het geloof is aanwezig in het verzet en het loslaten, later in een ingrijpende verandering in de richting van een in haar beleving meer zingevend geheel. Dat zij hiernaar is blijven zoeken hangt waarschijnlijk vooral samen met de betrokkenheid en ruimte die ze bij de predikant ervoer.

De invloed van het geloof op de crisis is complicerend in de beleving van eigen geaardheid. Expliciete verwijzingen naar het belang van het geloven voor het verwerken van de crisis zijn niet te vinden; het feit dat ze geloven belangrijk blijft vinden en elementen daaruit als steunend ervaart vormt een impliciete aanwijzing voor deze invloed. Deze invloed is echter minder sterk dan de invloed van haar crisiservaring op haar geloof.

Het thema van dit interview is de strijd om het vertrouwen.

2.3.1.3. Het verhaal van mw. Dols

Mw. Dols is geboren eind jaren vijftig als oudste van zeven in een middenstandsgesin in het westen. Ze behoren tot de Gereformeerde Gemeente, waarin haar vader ook ambten bekleedt. De opvoeding was gesloten, streng en binnenkerkelijk. Ze heeft al jong vragen bij de kerkelijke situatie.

Als ze acht is wordt een jonger zusje met MBD uit huis geplaatst. Haar moeder wordt overspannen. Bij het sterven van haar grootvader heeft ze moeite met de zware preek en wordt bang voor de dood. Ze krijgt veel vragen rond andersgelovigen.

Als ze in de vijfde klas van het VWO zit wordt haar moeder langdurig ziek. Mw. Dols stopt met haar opleiding en doet het huishouden. Ze gaat de verpleging in om tijd te hebben voor bezinning. Haar geloof wordt zwakker, maar ze ervaart haar werk (o.a. stervensbegeleiding) als zinvol.

Begin twintig trouwt ze een drie jaar oudere niet-meelevend Rooms-Katholieke man. Hij wil mee naar de kerk, maar wordt niet geaccepteerd om zijn niet-Nederlandse afkomst. Hierdoor breekt ze met de kerk. Enkele jaren later overlijdt haar vader. Zij verzorgt hem de laatste week. Ontmoetingen met en verwijten door de kerkeraad versterken haar verzet. Haar visie op het leven na de dood wordt agnostisch.

Complicaties bij de tweede zwangerschap leiden tot een langdurige ziekenhuisopname. Om het vele reizen verhuist het gezin naar waar het ziekenhuis staat. Zes weken na de bevalling krijgt haar man kiespijn, kaakontsteking en bloedvergiftiging. Hij overlijdt binnen twee dagen.

Verschillen tussen de families leiden tot spanningen rond de begrafenis. Er wordt geen kerkdienst gehouden. Door de verhuizing, stoppen met werken en spanningen is ze eenzaam. Een collega die veel voor haar betekende sterft kort daarna aan een hersenbloeding.

Mw. Dols is begonnen met een sociale studie. Ze heeft een korte relatie gehad. Een broer en zus worden psychiatrisch verpleegd. Met haar moeder heeft ze goed contact, maar over geloof wordt niet gepraat. Mw. Dols heeft zich niet aangesloten bij een kerk.

Belangrijke anderen

Haar ouders geven een zeer strenge opvoeding, maar ook ouderlijke liefde. Haar vader is een belangrijk voorbeeld. Haar moeder is snel overspannen, star en dogmatisch, maar komt rond het overlijden op zondag oppassen. Met broers en zusters is een hechte band en veel onderlinge steun. Dat ontbreekt als haar man sterft.

Haar man is zachtaardig, maar fel in zijn woorden. Ze waren op elkaar aangewezen door de verhuizing. Om hem komt het tot een breuk met de kerk.

Bij artsen noemt ze medische fouten en goede begeleiding. Ze wordt serieus genomen vanwege haar opleiding.

De kinderen zijn in het begin vervreemdend, later een stimulans om door te gaan en duidelijkheid te krijgen over het hiernamaals.

De predikant van haar jeugd is als relatief open ervaren. Er is een veelheid van oppervlakkige relaties, maar rond het overlijden staat ze alleen.

Samenvattend: De context is hecht en relatief open.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn de schok-ervaring, marchanderen, veel verdriet, vragen, chaos. Eerdere crises zijn de uithuisplaatsing van een zusje (licht), het overlijden van haar grootvader en de prediking daarbij, de reactie van de kerk op haar man en de breuk (zwaarst), en het overlijden van haar vader. De crisisgevolgen zijn ingrijpend (gezinssituatie, baan, verantwoordelijkheden).

In de verwerking is de verantwoordelijkheid voor de kinderen belangrijk naast gesprekken met de huisarts en een psychologe, een nieuwe opleiding, enkele vrienden, veel lezen (o.a. Augustinus en Calvijn) en praten om nieuwe interpretaties te vinden. Haar visie op de dood verandert, en steeds in tegenstelling tot de belangrijkste personen uit haar leven. Als haar vader sterft concludeert ze dat er niets is na de dood. Als haar man sterft ziet ze dat er juist wel iets is na de dood. De verwerking leidt tot meer rust. Kenmerkend is verandering van interpretatie en niet de sociale steun. Van jongs af is ze vaak eenling tegenover de groep.

Geloof

Tegen de hechte en duidelijke geloofsopvoeding komt mw. Dols tot een houding van onzekerheid. Ondanks afstand blijft ze bezig met de vragen. Zelf heeft ze geen steun ervaren. De geloofsinhoud is veranderd, vooral op het punt van het leven na de dood. Bij verschillende onderwerpen is de verandering beperkt. Zo is er een zeker fatalisme, studeert ze geen theologie omdat ze geen roeping voelt, en blijft het Godsbeeld door macht bepaald. De zingeving van haar jeugd is bepaald door het leven na de dood. Nu is er meer nadruk op het leven hier en nu, maar concrete plannen blijven ontbreken.

Samenvattende interpretatie

Mw. Dols heeft het overlijden als een crisis beleefd, hoewel het loslaten van de kerk een grotere crisis was. De verwerking bestaat uit het zoeken naar nieuwe interpretaties, en niet in het ontvangen van sociale steun. Daarbij is haar geloofsachtergrond nog steeds van invloed, al zoekt ze wel naar een andere invulling.

De invloed van de crisis op het geloof ligt in een andere visie op het leven na de dood en waarschijnlijk ook op God, zoals ze ook bij voorgaande crises tot een wijziging was gekomen. Het gemis aan sociale steun van onder meer geloofsgenoten is er misschien de oorzaak van dat de inhoudelijke verwerking zo sterk op de voorgrond staat.

De invloed van het geloof op de crisis is tweeledig. Aan de ene kant wordt de crisis versterkt door haar oplossing van vroegere crises, waarbij ze de kerk had losgelaten en zeker wist dat er niets was na dit leven. Ook de reactie van gelovige familieleden is een complicatie in de crisis. Een positieve uitwerking zijn de nieuwe zingevingen in klassiek-reformatorische oriëntaties. Ondanks eigen onzekerheid is er een sterke invloed van haar geloofsopvoeding en achtergrond.

Het thema van dit interview is de breuk met de hechte achtergrond.

2.3.1.4. Het verhaal van dhr. Finke

Dhr. Finke is geboren begin jaren dertig als op één na jongste in een groot en druk gereformeerd gezin in een grote stad in het westen. Daar blijft hij wonen totdat hij op dertigjarige leeftijd trouwt. Het gezin is vrij en openhartig. In de hongerwinter verblijft hij in het oosten en krijgt epilepsie.

In de loop van de tijd worden er negen kinderen geboren. Dhr. Finke wordt na een carrière in de levensmiddelenhandel bedrijfsleider. Het is een drukke baan, en op een dag krijgt hij onderweg naar huis een hart-infarct. Na drie weken ziekenhuis volgt thuis verdere therapie. Na tien maanden gaat hij part-time werken, maar acht weken volgt volledige afkeuring. De afwikkeling is moeizaam en lukt pas na gerechtelijke procedures. Door de financiële gevolgen moet hij zijn huis verkopen. Ze gaan dan dicht bij de kinderen wonen. Hij werkt nu part-time. Hij is nog een keer gecatheteriseerd, en is vrijwel geheel hersteld.

De kerkelijke ontwikkelingen spelen een belangrijke rol in het leven van dhr. Finke, met name de vrijmaking (in 1944) en de buitenverbandplaatsing (ongeveer 1968). De opstelling van het gezin levert telkens kerkelijke spanningen op. Wel is hij bij tijden ouderling. Hoewel hij zich liever zou aansluiten bij een evangelische gemeente, blijft hij Nederlands Gereformeerd om zijn vrouw en kinderen. Hij zet zich niet meer actief in.

Belangrijke anderen

Zijn moeder is vrij stil, zijn vader een ruimdenkend, actief man. Voor de kinderen was soms weinig tijd en aandacht. Door de ziekte en het overlijden van zijn zuster was er ook verdriet in het gezin. De relatie tussen zijn ouders was goed.

Zijn vrouw is veel milder dan hij ten opzichte van de kerk en het werk. Wat geloof betreft is er een redelijke afstand tussen hen, en die is gegroeid na zijn hart-infarct. In het praktische vlak (ook kerkelijk) zijn de verschillen kleiner, en ze doen veel samen.

Er is veel betrokkenheid bij de kinderen. Bij spanningen met de kerk kiest hij steeds hun zijde. De helft is onkerkelijk.

De predikanten zijn te onderscheiden in strengere en mildere. Bij de laatste voelt hij zich het meest thuis.

Superieuren zijn als teleurstellend en hard ervaren. Over problemen kon niet gepraat worden.

Vrienden zijn steeds belangrijk, ondanks kerkelijke verschillen. Rond zijn hart-infarct heeft hij echter geen steun.

Later is het contact weer verdiept.

Samenvattend: De context varieert van open tot gesloten.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn bidden en vloeken, angst voor herhaling, verminderde geestelijke weerstand. Inhoudelijk ligt het grootste probleem bij de ervaring dat er geen gesprek mogelijk is met zijn superieuren. Daarnaast is er een breuklijn in zijn zelfbeeld. Hij wordt harder en komt meer alleen te staan.

De verwerking is aanvankelijk groot, maar wanneer de afwijzing opnieuw ervaren wordt volgt een protesthouding, die door rationele argumenten aanvaardbaar wordt gemaakt. Dat lijkt te wijzen op een enigszins gestagneerde verwerking.

Geloof

In de geloofshouding is het persoonlijke en gemeenschappelijke aspect belangrijk, met nadruk op openheid en flexibiliteit. Na een periode van vanzelfsprekendheid in zijn jeugd komt er een tijd van twijfel en groei naar een persoonlijke God, waarbij na de scheuringen Jezus centraler komt te staan dan God. Er is een niet-wettische opstelling, afwijzing van beladen termen en een groei naar een meer innerlijke en geestelijke betekenis. Dat past bij zijn verlangen naar een evangelische gemeente. Negatieve invloeden zijn de kerkelijke strijd, de ervaren afwijzing, en het gebrek aan blijdschap. Positieve ervaringen zijn er bij verschillende gemeenten en predikanten. Zijn ontwikkeling naar een hardere opstelling enerzijds en een meer geestelijke, innerlijke inslag anderzijds leidt tot spanning.

In de crisis heeft dhr. Finke God geen verwijten gemaakt. De belangrijkste verandering is een vermindering in geloofsgedrag en betrokkenheid bij de kerk. Het geloofsgedrag wordt beperkt tot een persoonlijke activiteit. De kerkelijke betrokkenheid is gericht op het welzijn van zijn kinderen.

Samenvattende interpretatie

Dhr. Finke heeft het in de WAO raken als een crisis beleefd, vooral omdat een eerlijk contact met zijn superieuren onmogelijk bleek. De grondlijnen van deze crisis stammen uit zijn totale levensloop, vooral uit de kerkelijke strijd. Hij heeft de crisis gedeeltelijk verwerkt door het contact met bepaalde mensen om hem heen, maar vooral door nieuwe activiteiten en werk te zoeken en zich harder op te stellen tegenover de buitenwereld. Deze oppervlakkige verwerking is geslaagd, maar tegen een hoge prijs. De breuklijn in zijn levensverhaal tussen aanpassing en afwijzing is niet geheeld.

De invloed van het geloof op de crisis is slechts indirect aan te tonen. In de eerste plaats is de kerkelijke strijd als achtergrond te zien van de latente hardheid die nu tot uitdrukking komt. In de tweede plaats is de nadruk op eerlijkheid en openheid mede door het geloof in zijn opvoeding gevormd, en deze houding wordt in de crisis aangevallen. In het verwerken is voor hem het meeleven belangrijk.

De invloed van de crisis op het geloof is niet te benoemen in de geloofsinhoud. In de geloofshouding is een versterking te bemerken van de nadruk op een innerlijke, geestelijke en open houding. In het geloofsgedrag en de kerkelijke betrokkenheid zijn de grootste veranderingen op te merken die alle als een afname kunnen worden beschreven.

Het thema van dit interview is de strijd om de afwijzing van zijn bestaan door anderen.

2.4. AANVECHTING

In het derde type is de crisis een probleem voor het geloof, terwijl het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert. Naast de representant hebben we vijf respondenten van het hoofd- en twee van het subtype.

2.4.1. Respondenten van het hoofdtype

2.4.1.1. Het verhaal van dhr. Fuller (representant van het type)

Dhr. Fuller is aan het begin van de oorlog geboren als bijna de jongste in een gezin van totaal 8 kinderen. Het gezin woonde in 'een soort buurtschap met eenvoudige arbeidersmensen.' Hoewel hij zegt fijne ouders gehad te hebben, is hij achteraf gaan inzien dat er in het gezin weinig liefde en communicatie was. Ook werden de kinderen niet gestimuleerd om door te leren. Zelf kwam hij op zijn veertiende van de LTS, en moest toen meteen gaan werken: '12 ambachten en 13 ongelukken .. dat was van de een naar de andere, en waar je iets meer kon verdienen, ging je weer naar toe.' De laatste 14 jaar heeft hij als huismeester in een verzorgingshuis gewerkt, een baan waarvan hij zegt: 'ik had eindelijk 'ns in mijn leven een keer wat opgebouwd.' Hij deed dat werk dan ook met veel plezier.

De vader van dhr. Fuller was van huis uit niet kerkelijk, maar hij ging voor zijn gereformeerde vrouw mee naar de kerk. Over geloof werd thuis niet gesproken. Dhr. Fuller ging wel naar catechisatie, en deed samen met zijn vrouw belijdenis. Zijn vrouw die van afkomst hervormd was, moest voor zijn ouders gereformeerd worden, anders werd ze niet geaccepteerd. Dhr. en mw. Fuller trouwden jong, wat ook wel zijn moeilijkheden meebracht. Dhr. Fuller gaf daar God de schuld van en wilde op een gegeven moment niet meer naar de kerk, zodat zijn vrouw met de kinderen ging en hij thuis bleef.

Zelf raakte hij in het begin van zijn huwelijk aan de drank, een probleem dat bleef voortbestaan tot aan zijn bekering. Hij dronk gemiddeld per week een krat bier en 2 à 3 flessen cognac. Hoewel hij zegt dat hij er goed tegen kon, beschrijft dhr. Fuller zichzelf als 'een duivel in je eigen huis .. voor je vrouw en voor je kinderen.' Hij was niet echt agressief, maar wanneer het financieel spaak liep, was hij 'niet te genieten.' Hij had dan wel zorgen over de geldproblemen, maar vond dat die niet zijn schuld waren. Zijn vrouw moest rondkomen met het geld dat er was. Hij gebruikt de drank om vrijer te zijn in zijn contacten met mensen.

Als hij halverwege de dertig is, gaat dhr. Fuller op verzoek van zijn moeder (zij het met tegenzin) naar een evangelisatiebijeenkomst. Hij voelt zich aangesproken door een film, en door het feit dat er met mensen gebeden wordt. Dat had hij in de kerk gemist. Na gesprekken met mensen daar kwam hij tot geloof. Hij kreeg weer 'visie om te leven', werd door de gesprekken vrijer om naar mensen toe te gaan, en bovenal raakte hij van de drank af. Op

dezelfde wijze raakte hij korte tijd later van het roken af. Vanaf dat moment gaat dhr. Fuller met zijn vrouw en ook met de kinderen samen Bijbel lezen en bidden. De kinderen kwamen tot geloof. Zijn vrouw begon op woensdagmiddag met kinderevangelisatie, waar zo'n 40 à 50 kinderen kwamen en via de kinderen werden ook de ouders bereikt.

Het gezin Fuller bedankt voor de kerk en sluit zich aan bij een Evangelische gemeente van waaruit ze veel steun ontvingen. De vrienden uit de tijd dat dhr. Fuller dronk, bleven weg toen er geen drank meer op tafel kwam., dat geldt ook voor zijn broers en zusters die vonden dat hij schijnheilig was geworden. Pas sinds kort geleden de ouders overleden zijn, is er weer contact met een broer en een zus en hun partners mogelijk geworden.

Dhr. Fuller werkt sinds veertien jaar in een verzorgingshuis. Na zeven jaar waarin hij met veel plezier werkt, ontstaan er conflicten met de directeur. Dhr. Fuller blijft dan zeven maanden overspannen thuis, waarna hij zijn werk voortzet. Weer zeven jaar later wordt bij een bestuurswisseling en reorganisatie het personeel op onjuiste wijze afgevoerd. Hoewel dhr. Fuller de verzekering kreeg dat hij kon blijven, moest ook hij op korte termijn het veld ruimen. De kantonrechter bevestigde de zaak. Dhr. Fuller was inmiddels zo in de war dat anderen voor hem een advocaat inschakelden om deze beslissing aan te vechten. Daarop besliste de kantonrechter dat het bestuur hem in dienst moest nemen of een flink bedrag moest uitbetalen. Het laatste gebeurde.

Dhr. Fuller kon inmiddels niet meer thuis zijn, liep hele nachten buiten en reageerde ook niet op de zware slaaptabletten die de arts hem gaf nadat hij zo'n 6 dagen niet meer in bed geweest was. Ook zijn geloof was weg en zijn huwelijk werd weer problematisch. Op een gegeven moment voelde hij zich zo afgewezen dat hij een zelfmoordpoging ondernam. Daardoor werd hij korte tijd opgenomen in een ziekenhuis en daarna heeft hij samen met zijn vrouw gesprekken gehad met een psycholoog, met wie hij zijn leven doorsprak. In die tijd ontving dhr. Fuller erg veel steun van de oudsten van de gemeente. Deze depressie duurde ongeveer een jaar.

Zijn grootste probleem was dat God voor hem onbereikbaar bleef, ook al bad hij wel. Op een morgen 'zei God tegen hem' dat hij een bepaald stencil moest gaan lezen. Daarin herkende hij zijn eigen levensloop wat met veel emoties gepaard ging. Vanaf dat moment begon de genezing en kon hij God weer ervaren. Hij heeft in die tijd geleerd om ook zijn ouders te gaan vergeven. Wel bleef hij bang om weer in de maatschappij terug te moeten en wilde hij liever in de WAO terecht komen. Wat, nu anderhalf jaar geleden, ook gebeurde. 'Maar dat houdt niet in dat je ook zo blijven moet.' Hij is nu weer zo ver dat hij weer probeert om aan 't werk te komen.

Dhr. Fuller vindt achteraf dat hij door dit hele gebeuren verrijkt is. Hij is nu in staat om anderen te helpen met wat hij in zijn eigen leven geleerd heeft, ook doordat hij daar meer tijd voor heeft. Ook heeft hij de ervaring dat hij nu dichter bij God leeft dan voorheen. Dhr. Fuller hoopt nu dat zijn vrouw en hij samen als hulpverleners in een christelijke opvang-huis geplaatst zullen worden om daar full-time als vrijwilligers te werken. Dit is in een profetie over hen uitgesproken. Mede gezien zijn leeftijd lijkt hem dat ook waarschijnlijker dan een terugkeer in de maatschappij. Hij wacht het verdere verloop rustig af; 'We zien gewoon wel wat de toekomst brengt. Als het echt is, zullen we het krijgen, en anders maar niet. Zo denken we er in wezen over.'

Belangrijke anderen

In zijn jeugd heeft dhr. Fuller weinig liefde van zijn ouders ervaren. Er was geen communicatie, de kinderen werden niet gestimuleerd om door te leren, geen van hen heeft een diploma gehaald. Later werd dhr. Fuller zich dat pas bewust; hij had afwijzing ervaren, geen liefde, er werd nooit op hem gelet, er waren geen gesprekken. Toch haast hij zich om erbij te zeggen dat hij fijne ouders had: 'ik weet dat ze goed voor ons gezorgd hebben en ik denk dat het van hun ook gewoon vanuit een stukje verleden van hun gekomen is, zoals ze waren en dat weer naar ons toegespeeld hebben, hè, gewoon op ons geprojecteerd hebben.' Daardoor kon hij zijn ouders vergeven.

Zijn vader was niet van kerkelijke huize, zijn moeder was gereformeerd en vader ging voor haar mee naar de kerk. Zijn moeder las voor uit de Bijbel. Het 'Gereformeerd zijn' was voor zijn ouders zo belangrijk dat zijn vrouw die meelevend Hervormd was, gereformeerd moest worden om geaccepteerd te worden.

Toen dhr. Fuller op een gegeven moment de grote vaart op wilde, gaf dat thuis een drama, zodat hij daar terwille van zijn moeder vanaf zag. Dhr. Fuller heeft zijn ouders altijd trouw bezocht. Toen zijn moeder ziek werd, kwamen zijn ouders bij hem in huis en verzorgde zijn vrouw haar schoonmoeder gedurende 3 maanden.

Zijn moeder is het ook die hem stimuleert naar de evangelisatie-avond te gaan, al was het maar om zijn vrouw. Zij had er wel moeite mee dat dhr. Fuller zich liet overdopen, maar was daarbij wel aanwezig. Op haar tachtigste is zij

'ja, eigenlijk wederom geboren.' Zij liet zich daarna dopen. Zijn vader kwam op 81-jarige leeftijd tot geloof. Onlangs zijn beide ouders op hoge leeftijd overleden. Zijn moeder werd 94 jaar. Zijn vader schilderde graag en dhr. Fuller gelooft dat hij bij God nog mag schilderen.

Er is weinig band tussen de broers en zusters, iets wat dhr. Fuller verklaart uit het feit dat er thuis weinig liefde was. Na zijn bekering wilden de broers en zusters hem lange tijd niet ontmoeten, ook niet bij de ouders thuis. Eén van de redenen daarvoor is dat de familie zei: 'hij heeft de kerk verlaten en hij is schijnheilig, hij schenkt geen borrel meer. Er is ook niet echt ruzie geweest, ze zijn gewoon weg gebleven...' Dhr. Fuller zoekt het contact wel.

Eén broer en zus met hun partners hebben hem op de begrafenis van moeder onlangs gevraagd om weer eens langs te komen, wat ook gebeurd is, waarna een tegenbezoek aan de familie Fuller gevolgd is. Dhr. Fuller hoopt dat er nog weer een opening komt om uit te praten wat er in het verleden fout gegaan is.

Over zijn (hervormde) vrouw zegt dhr. Fuller: 'Zij was echt gelovig' en haar moeder zei: 'och het is allemaal eender als we die God maar dienen.' Haar vrouw volgde hem naar de gereformeerde kerk. Ze trouwden jong, maar het huwelijk is niet makkelijk, door strijd over de doop van de kinderen, de kerkgang, en zijn drankgebruik. Zijn vrouw hield de moeilijkheden binnenskamers als er vrienden kwamen, maar hun huwelijk dreigde wel stuk te lopen, er was ook veel ruzie. De kerk wist van zijn drankproblemen af via zijn vrouw.

Na de bekering van dhr. Fuller is mw. Fuller ook opnieuw gedoopt. Zij geloofde al wel maar zij leerde doordat haar man tot geloof kwam de Here Jezus beter kennen. Mw. Fuller begon toen met evangelisatiewerk.

Toen dhr. Fuller later overspannen raakte, kwamen er ook weer problemen in zijn huwelijk: 'op wat je het dierbaarste is, reageer je het eigenlijk af. Want je moet toch een klep hebben op zo'n moment. Ja die momenten zijn voor haar verschrikkelijk moeilijk geweest. Ze is altijd op het Woord van God blijven staan, ze hield van me en ze is bij me gebleven. Ze heeft me bemoedigd, ze heeft me geholpen.'

Toen zijn vrouw een keer weg was, deed dhr. Fuller een zelfmoordpoging, zijn vrouw vond hem op tijd. Dhr. Fuller kiest daarna voor therapie en andere hulp waar zijn vrouw bij is, zodat hij geen dingen voor haar kan verzwijgen. Als het moeilijk gaat, belt zijn vrouw altijd een oudste, ook al wil dhr. Fuller dit in eerste instantie niet. Ook bidden ze samen. Hij verwacht samen met zijn vrouw een pastorale taak te krijgen.

Dhr. Fuller heeft drie kinderen, de oudste is een dochter, daaronder komen twee zoons. Ze hebben allemaal een studie gevolgd, en zijn inmiddels getrouwd. De kinderen zijn toen ze klein waren, gedoopt omdat dat voor mw. Fuller belangrijk was. Na de bekering van hun vader, laten zij zich ook, vrijwillig, volwassen dopen. De dochter was erbij toen dhr. Fuller na zijn bekering alle drank weggooid, en ze zei toen: 'pa is gek geworden.' Dhr. Fuller vindt dat je wanneer je zoveel drinkt geen goede vader bent voor je kinderen en het goede voorbeeld niet geeft. Na zijn bekering wordt er, zolang de kinderen thuis wonen met hen veel over geloof gesproken, samen Bijbel gelezen en gebeden. De dochter is 2 jaar full time vrijwilligster geweest voor evangelisatie-werk. Eén van de zoons heeft veel moeite gehad met de zelfmoordpoging van zijn vader en heeft, zo zegt dhr. Fuller, daardoor een vorm van darmkanker gekregen. Dat vindt dhr. Fuller moeilijk te verwerken.

Als kind had dhr. Fuller vriendjes die in de buurt woonden, dat was 'meer los-vast dan echte vriendschap waar je later iets mee kon delen, dat heb ik nooit gehad.' Doordat er thuis weinig communicatie was, leerde dhr. Fuller niet om mensen voor een gesprek te benaderen, dat vindt hij nu nog wel eens moeilijk.

Toen dhr. Fuller getrouwd was, kwamen er wel kennissen over de vloer, hij zag ze nooit als echte vrienden. Het waren mensen die ook zelf gek waren op een borrel, en tegenover hen hing dhr. Fuller de mooie jongen uit die ook goed kon drinken. Over de problemen die daardoor ontstonden, sprak hij niet met hen. Toen hij geen drank meer had, waren deze 'vrienden' gauw verdwenen. Nu hebben dhr. en mw. Fuller een fijne vriendenkring in de gemeente, mensen die hen ook de laatste jaren gesteund hebben. 'Ze waren er om me te helpen. Niet te wijzen van wat ik wèl of wat ik níet verkeerd gedaan had.'

In het verhaal komen verschillende instanties en hulpverleners ter sprake. Het nieuwe bestuur van het huis waar dhr. Fuller werkte, begon een rechtszaak om het personeel te kunnen ontslaan. De kantonrechter besliste dat het personeel bij het huis hoorde, waar het bij op de loonlijst stond. Omdat dhr. Fuller inmiddels erg in de war was, hebben anderen toen een advocaat ingeschakeld, waardoor de kantonrechter tot de beslissing kwam dat dhr. Fuller ofwel onmiddellijk weer in dienst genomen moest worden of een flink bedrag uitbetaald moest krijgen.

Toen dhr. Fuller niet meer in bed kwam, kreeg hij van de huisarts zware slaaptabletten, waar hij niet op reageerde. Na zijn zelfmoordpoging raadpleegt hij op aanraden van de huisarts een psychologe van de inrichting waar hij op het

moment van zijn poging werd opgenomen. Daar gaat hij samen met zijn vrouw heen en ze hebben daar veel aan. Vooral omdat zij bij haar dingen kunnen bespreken, die ze in de gemeente, gezien de betrokkenheid van de mensen liever niet kwijt willen. Toch is er een zekere ambivalentie in dhr. Fuller' waardering van haar hulp. Aan de ene kant noemt hij de diepgang en de waarde, anderzijds noemt hij een gebrek aan vooruitgang en het verzwijgen van zijn jeugd. Pas nadat God hem gezegd heeft het stencil te gaan lezen, begint zijn genezing.

Als hij gekeurd moet worden, vertelt hij de arts van zijn angst om weer in de maatschappij terug te komen. Zijn gebed om afgekeurd te worden komt uit.

Naast de reguliere hulpverleners zijn ook religieuze personen van belang. De oudsten uit de gemeente kwamen altijd direct als zijn vrouw daarom vroeg om te praten en te bidden. Dhr. Fuller ervaart dat deze helpers op soms wonderlijke wijze wisten wat hij nodig had. Ook ervaart hij hier genezing en vergeving. Voor het verwerken van zijn depressie ervaart dhr. Fuller de hulp van gelovigen belangrijker dan van hulpverleners. In de netwerktekening plaatst hij naast zijn vrouw en kinderen de broeders en zusters uit de gemeente waar hij tot geloof kwam. In de tweede cirkel plaatst hij twee broeders en zusters uit de gemeente waar hij nu meeleeft en in de buitenste cirkel de psycholoog. De ambivalente beschrijving van de betekenis van de psycholoog kan de vraag oproepen of de latere religieuze interpretatie geleid heeft tot een mindere waardering.

Samenvattend: De context is positief, de jeugdperiode wordt als relatie-arm geduid.

Crisis en Crisisverwerking

Verschillende signalen wijzen op een crisis. Het ontslag wordt als een enorme klap ervaren. 'Alles in één keer zo ineens afgebroken.' Dhr. Fuller ervoer daarin een grote afwijzing van zijn persoon en raakte daardoor in een diepe depressie die een jaar zou duren. Anderen moesten voor hem een advocaat inschakelen om het ontslag aan te vechten. Zijn huwelijk raakte weer in de problemen en zijn geloof ook. In het dagritme wordt duidelijk dat dhr. Fuller vastgelopen is. Ook op de zware slaaptabletten van de dokter reageerde hij niet. Ook zijn gedachten waren negatief: 'ik maak er een eind aan. Ik zag het niet meer zitten. Ik denk: ik ben, ik ben ... ja, ik ben zó vertrapt en ze hebben me, ik voelde me zó ellendig gewoon, zo afgewezen.' Zijn vrouw vond hem en hij kwam gelukkig op tijd in het ziekenhuis. Zijn angst opgesloten te worden komt niet uit. Wel blijft hij depressief. Als zijn vrouw de oudsten belt, loopt hij iedere keer weg om na een tijdje weer terug te komen. Op het moment dat hij gekeurd moet worden, heeft dhr. Fuller nog zo'n angst om terug te keren in de maatschappij en misschien weer terug te vallen dat de arts hem afkeurt, iets waar hij zelf ook om gebeden heeft. Niet het arbeidsongeschikt verklaard worden op zich veroorzaakt bij dhr. Fuller een crisis, maar zijn ontslag en de daarin beleefde afwijzing.

Dhr. Fuller vertelt dat hij alles zó doorleefd heeft dat hij er nu heel vrij over kan praten. In de verwerking is sprake van een genezingsproces. Met de psycholoog heeft hij zijn leven vanaf zijn jeugd doorgesproken, de communicatie met zijn ouders die ontbrak en de afwijzing die hij daarin ervoer. Met name de steun van zijn vrouw, maar ook de gesprekken met de oudsten hielpen hem in zijn depressie. De doorbraak kwam bij het lezen van het stencil, waar hij inzicht kreeg in zijn eigen levensloop en zag dat hij zelf 'tot een stukje zondebesef moest komen, over wat er allemaal gebeurd was in dat leven.' Hij kan dan ook zijn ouders vergeven en hij ervaart God weer. Zijn angst om in de maatschappij terug te keren en weer terug te vallen, is ook verminderd, hij heeft onlangs weer een keer gesolliciteerd bij een christelijke instelling. Hij moet er wel voor waken niet weer een gevoel van afwijzing te krijgen.

De oplossing in de crisis wordt evenals bij eerdere crises gezocht in de directe hulp op geloofsgebied. Op de film die bij de evangelisatie-bijeenkomst gedraaid werd, zag dhr. Fuller dat er met mensen gebeden werd en dat zij genazen. Dat raakt hem; voor zijn problemen is er nog nooit gebeden. Na gesprekken met mensen komt hij dan tot geloof. Zijn leven veranderde 'radicaal, ik kreeg weer visie, eigenlijk, om te leven. Ik kreeg eh, ja, door de gesprekken, eh, wat meer vrijheid om naar mensen tot te stappen. Maar bovenal eh, God hielp me van het drankprobleem af.' Ten aanzien van zijn gevoelens van afwijzing zegt dhr. Fuller dat hij bij zijn bekering wel ervaren heeft dat er afwijzing was geweest. Die crisis, veroorzaakt door het drinken, werd dus wel voor een groot deel verwerkt, alleen het probleem van de afwijzing bleef bestaan en werd aanleiding tot de volgende crisis.

Geloof

De geloofsopvoeding bestond uit de kerkgang ('dat zie je later pas, dat was gewoon een soort traditie eigenlijk'), Bijbellezing, en ieder bad voor zich 'Here, zegen deze spijs, amen.' Dhr. Fuller kan zich niet herinneren dat er over geloof gesproken werd. Hij volgde met plezier catechisatie, en met zijn vrouw samen belijdeniscatechisatie. In die tijd ging hij meer nadenken en kreeg hij steeds meer vragen over het geloof. Wel sprak hij met de dominee over de zaken die hij tegen zijn zin aanhoorde, zoals bijvoorbeeld de kinderdoop. Het Godsbeeld van dhr. Fuller is in deze tijd afstandelijk en 'schrikbarend'.

Na zijn huwelijk gaat dit zo door: 'Bij mij thuis ging het eigenlijk precies zo zoals het bij ons thuis was.' Hij bad wel eens aan tafel, deed zijn werk goed en probeerde goed te zijn voor mensen, maar beleefde het geloof niet. De kinderen werden wèl gedoopt, omdat dat voor mw. Fuller belangrijk was, maar dhr. Fuller stond daar zelf niet achter.

Toen er in zijn huwelijk problemen waren, begon dhr. Fuller God daar de schuld van te geven en na een tijdje bleef hij thuis als zijn vrouw en kinderen naar de kerk gingen omdat hij het hypocriet vond als hij veel dronk om nog naar de kerk te gaan. Op het laatst wou hij niets meer met het geloof te maken hebben: 'ik ben gewoon helemaal afgehaakt.'

Naar de evangelisatiebijeenkomst gaat hij alleen omdat zijn moeder zo aandringt en hem vraagt het terwille van zijn vrouw te doen. De film die daar gedraaid wordt spreekt hem heel erg aan. 'God heeft me daar echt bij de kraag gepakt en eh, daar ben ik eigenlijk in gesprekken geraakt en tot geloof gekomen.' Voor dhr. Fuller wordt vooral Jezus een belangrijke en nabije figuur. Volgens dhr. Fuller is zijn geloofsbeleving vrij, niet wettisch. Wel komt hij gaandeweg tot meer zondebesef.

Dhr. Fuller ervaart door God gebruikt te worden om zijn ouders tot geloof te laten komen. Wanneer de broers en zusters het contact verbreken, probeert dhr. Fuller dat weer te herstellen. Het gezin laat zich opnieuw dopen, onderling wordt er veel gepraat over geloof, samen Bijbel gelezen en gebeden. Uit het kinderevangelisatiewerk waar mw. Fuller mee begint, ontstaat via contacten met de ouders een gemeente. Dhr. en mw. Fuller doen samen pastoraal werk in de gemeente en hij is huiskringlieder. God gebruikt zijn drankprobleem, en alles wat hij meegemaakt heeft, om anderen te helpen.

Dhr. Fuller ervaart dat God hem van zijn drankprobleem afhelpt. Hij wordt herhaaldelijk bepaald bij de tekst uit Corinthen waar staat dat zijn lichaam een tempel is van de Heilige Geest, 'en als je die bezoedelt, kan God daar niet zijn.' Als hij dan God vraagt hoe het met hem moet 'zegt God: 'ja doe het maar weg', heel simpel, gewoon in de geest. Korte tijd later gebeurt hetzelfde ten aanzien van roken. 'Ja, ik hoorde echt een stem, ik hoorde daarin echt een stem van God, van 'doe het nu maar weg.' Want ik liep daar en ik heb dat ook getuigd, van het was net of daar een hand op mijn schouder kwam en dat 'ie zei: 'doe het maar weg, Ik heb jou nodig.' En zowel het drinken als het roken kan dhr. Fuller zonder enige strijd laten. 'En ik eh, bij het eten, dan mag ik graag een glaasje wijn drinken, dus het is niet zo dat je weer verslaafd eraan raakt, dat vind ik juist zo lief van God.'

In de tijd van zijn depressie kwam dhr. Fuller weinig in de gemeente, soms was hij er, maar kon het niet volhouden. Het ergste in zijn depressie is voor dhr. Fuller dat hij God kwijt is: 'het lijkt wel of die hemel van koper is. Voordien verhoorde Hij me, Hij hoort niets meer, wat is dat toch?' God spreekt echter concreet tot hem en wijst hem de weg naar herstel: een stencil, de overtuiging dat hij iets moet doen, de openbaring van bepaalde struikelblokken. Diezelfde avond worden deze dingen met de oudsten 'doorgebeden en punt voor punt eigenlijk benoemd.' De afhankelijkheid van God blijkt ook in zijn opstelling bij het solliciteren.

Na die dag ervaart dhr. Fuller dat God zijn vrouw en hem gaat gebruiken naar de psycholoog, 'juist om weer van Hem te getuigen.' Uit angst om weer terug in de maatschappij te moeten, bidt hij dat hij afgekeurd zal worden en 'daar heeft de Heer voor gezorgd...dus ik ben helemaal afgekeurd en ik heb de Heer echt gedankt.' Toen later een hulpverlener met hem bad, ervoer dhr. Fuller een sterke aanwezigheid van Gods Geest, waardoor er een groot stuk genezing en vergeving naar zijn ouders kwam.

Dhr. Fuller ziet de noodzaak om heel dicht bij God te blijven om te beseffen dat die afwijzing is overwonnen in Christus, daar mag je tegen optreden.' Hij trekt zich niet meer terug wanneer hij dat ervaart maar: 'nee, nu zegt God: Ik heb je aanvaard zoals je bent. Je mag bij Me komen en Ik ga je weer gebruiken.' Hij kan nu anderen helpen met wat hij geleerd heeft: 'en ik denk dat God het gebruikt. Hij maakt het dal van Achor tot een hoop.'

Door deze depressie is God belangrijker en meer nabij geworden voor dhr. Fuller, hij kan dichterbij Hem komen, weet echt dat God nu een Vader voor hem is en dat hij met Jezus mag praten als met een vriend. Hij kan nu

probleempjes met Hem doorpraten, zonder dat met anderen te doen en krijgt daar dan ook antwoord op. Met alles leeft hij veel dichterbij God, hij durft meer dingen aan. Ook ervaart dhr. Fuller een nieuwe taak te hebben gekregen in pastoraat en Bijbelstudie. Hij is meer gaan Bijbel lezen en de dingen overwegen, vooral ook omdat hij één keer in de 14 dagen een kring leidt.

De evangelische geloofsinhoud van dhr. Fuller blijkt uit bepaalde standpunten: al heel jong heeft dhr. Fuller moeite met de kinderdoop, ook omdat de Here Jezus Zich volwassen liet dopen. Herhaaldelijk ligt de nadruk op de directe bemoeienis en leiding van God in het dagelijks leven.

Met de predikant bij wie dhr. Fuller belijdeniscatechisatie volgt, kan hij goed praten. Toen dhr. Fuller de eerste keer na zijn trouwen verhuisde, werd vanuit de kerk beloofd een keer langs te komen, hetgeen nooit gebeurd is. Er is dus ook vanuit de kerk nooit met hem voor zijn drankprobleem gebeden, hoewel men via zijn vrouw daarvan wist. Als hij dan op die film ziet dat er met mensen gebeden wordt, zegt hij daarover: 'En als ik dan zag wat ik in de kerk meegemaakt had, ja, en niets tegen zeggen van die kerk, ja, maar dat was voor mij was dat een openbaring. Na zijn bekering bedankt het gezin voor de kerk en sluit zich aan bij een evangelische gemeente waan ze ook aan een huiskring deelnamen. In de gemeente waar ze nu bij aangesloten zijn, heeft dhr. Fuller veel steun van de oudsten gehad.

Opvallende themata

Dhr. Fuller had voor zijn bekering een sterk negatieve kijk op zichzelf. Hij had moeite om anderen voor een gesprek te benaderen, iets wat nog niet helemaal over is. Dit was ook een reden om te drinken, dan durfde hij meer. Hij noemt zichzelf 'een duivel in huis', geen vader voor zijn kinderen of voorbeeld voor de wereld. Hij had het gevoel dat hij maatschappelijk mislukt was: wat zijn werk betreft, was het altijd 'niets betekenend' geweest, '12 ambachten, 13 ongelukken.' Daarom wilde hij als jongen ook de grote vaart op: '... toch niet gestudeerd en wat moet ik hier, dat speelde wel, van eh, nou ik ga gewoon weg... Die toekomstdromen had ik wel ja. Ik dacht, misschien kan het daar nog wat worden eigenlijk. Na zijn bekering wordt het heel belangrijk dat God hem gebruikt.

Samenvattende interpretatie

Dhr. Fuller heeft zijn ontslag als een crisis ervaren, omdat hij opnieuw en zeer plotseling met afwijzing geconfronteerd werd. Hij verwerkt dit uiteindelijk in gesprekken met zijn vrouw, een psycholoog, en geloofsgenoten. In een uiterst afhankelijke geloofs-opstelling vindt hij mogelijkheden om de vragen te hanteren.

De invloed van de crisis op het geloof is op verschillende momenten aan te wijzen, en telkens in de vorm van een bedreiging. Zijn ongelooft hangt nauw samen met de huwelijks- en drankproblemen en het gebrek aan kerkelijke steun. Ook de openheid voor geloof heeft te maken met het verlangen naar geborgenheid. Tijdens de depressie mist hij de geloofservaring.

De invloed van het geloof op de crisis ligt in de daar gevonden liefde en aanvaarding, waardoor hij de dreigende afwijzing kan dragen. Ook ervaart dhr. Fuller rechtstreeks door God geholpen te worden op een heel letterlijke manier.

Het thema van dit verhaal is de strijd om de afwijzing.

2.4.1.2. Het verhaal van mw. Achterveld

Mw. Achterveld is geboren eind jaren zestig in een boerengezin op de Veluwe. In haar herinnering valt de afwezigheid van haar vader op. Het geloof speelt een belangrijke rol in de opvoeding. Als tiener wordt ze zich bewust van de spanningen, mede door vergelijking met andere gezinnen. Ze ervaart thuis weinig steun en heeft last van gevoelens van minderwaardigheid. Na een paar jaar lopen de conflicten op. Gesprekken zijn problematisch en niet vruchtbaar. Op een bepaald moment worden moeder en kinderen uit huis gezet en volgt een scheiding als mw. Achterveld eindexamen doet. De directe aanleiding is de verkering van mw. Achterveld met een vriend die door haar vader niet wordt goedgekeurd. Na de middelbare school vindt ze een administratieve baan. Na een paar jaar levert dat veel spanning op, en stort ze in.

In die tijd raakt ze betrokken bij een evangelisatie-koffiebar van de kerk. Daar leert ze iemand kennen die luistert naar haar verhaal en haar verwijst naar een christen-psycholoog.

Met haar vader heeft ze sinds de scheiding geen enkel contact, hoewel ze dat soms wel zou willen. Met haar moeder heeft ze een goede band, waarbij ze vooral ook over geloofszaken goed kunnen praten. Mw. Achterveld heeft geen minderwaardigheidsgevoelens meer, is blijmoedig en heeft weer vertrouwen in God en in de mensen. Ze volgt nu een opleiding in de verpleging en heeft zich aangesloten bij een evangelie-gemeente.

Belangrijke anderen

Haar moeder is aanwezig, zelfbewust, sociaal voelend. De opvoeding was gematigd streng. Haar moeder kende een sterke geloofs-onzekerheid, al is dat door gesprekken veranderd. Er is een hechte relatie met wederzijdse steun en tijdelijke rolwisselingen. Haar vader is afwezig, maar juist daarom van invloed. Herinneringen lijken te zijn verdrongen. Hij is star, teruggetrokken en niet in staat gevoelens en conflicten te hanteren. Hij ontloopt de verantwoordelijkheden, en mw. Achterveld gaat in reactie de eigen verantwoordelijkheden sterker benadrukken.

Haar vriend vangt haar op in de koffiebar. Als er een relatie groeit gaan ze samen naar een evangelie-gemeente. De beide moeders stemmen na bezwaren in. Haar vriend heeft een actief geloofsleven en steunt haar daarin.

Samenvattend: De context is klein, maar grotendeels open en warm.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn minderwaardigheids- en schuldgevoelens. Haar verkering was aanleiding tot de scheiding. Na puberteitsvragen volgen boosheid en schuldgevoel, teruggetrokkenheid en zwijgen, verantwoordelijkheid voor haar moeder, en tenslotte wordt de latente crisis acuut door stress op het werk.

In de verwerking zijn open gesprekken en gezamenlijk gebed belangrijk, eerst met haar moeder, vervolgens met haar latere vriend in de koffiebar, en daarna met een christen-psycholoog. Later kan ze er ook met anderen over praten. In de verwerking wordt ze gelukkig en evenwichtig, open voor anderen, en ze ziet de crisis als een middel dat God gebruikt heeft om haar tot een verdieping in het geloof te brengen.

Geloof

De geloofshouding ontwikkeld van een afwachtende passiviteit via twijfel en kritische opstandigheid naar een evangelische overgave en nadruk op verantwoordelijkheid. De scheiding leidt tot vragen bij de verhoring van gebeden, en tot afwijzen van het geloof. In de uitnodiging mee te werken in de koffiebar ziet ze een roeping van God. Ze maakt een persoonlijke geloofskeus, en intensiveert haar gedrag (Bijbellezen en gebed). Er is ruimte voor haar vragen en ze wordt voor haar moeder een voorbeeld van geloofszeekerheid.

De geloofsinhoud valt minder op. In haar jeugd is er afstand omdat ze geen verband weet te leggen tussen de gebruikte taal en de werkelijkheid. Het Godsbeeld is in haar jeugd afstandelijk, wordt in de crisis daardoor problematisch, en verschuift in de verwerking naar een nabij beeld. De nadruk ligt dan op wat God van haar vraagt.

De verschuiving loopt parallel aan de aandacht en openheid die ze als kind en in de crisisperiode miste maar onder meer in de koffiebar wel vond.

Samenvattende interpretatie

Mw. Achterveld heeft haar situatie als crisis beleefd heeft omdat deze belangrijke vragen oproep met betrekking tot haar zelfbeeld en plaats in het leven. Na een periode van latentie waarin gevoelens verdrongen werden heeft ze haar crisis verwerkt door een positieve interpretatie te kunnen vinden in het geloof dat God haar aanvaard zoals ze is, aandacht voor haar heeft en haar verantwoordelijkheden geeft. Deze interpretatie heeft te maken met haar oriëntatie op christen-vrienden die haar aandacht gaven.

De invloed van de crisis op het geloof blijkt uit de geproblematiseerde geloofshouding, waarin afstand werd genomen van het geloofskader. Daarbij is sprake van een samenloop met de ontwikkelingscrisis van de puberteit.

De invloed van het geloof op de crisis is aanwezig in de complicerende rol van de aangeleerde geloofshouding van afhankelijkheid, zondigheid, en minderwaardigheid. Daarnaast is ook in het verwerken van de crisis een belangrijke invloed van het geloof te zien in de richting van zelf-aanvaarding en verwerking, gegrond op de overtuiging van de aanvaarding en verantwoordelijkheid die God geeft.

De sociale omgeving is eerst mede oorzaak van problemen, daarna een reden om de gevoelens te verdringen, en pas later een steun als er openheid ontstaat.

Het thema van het interview is de spanning tussen geborgenheid, minderwaardigheid, afhankelijkheid en verantwoordelijkheid.

2.4.1.3. Het verhaal van dhr. Damen

Dhr. Damen is geboren in de jaren vijftig in België als jongste van twee. Zijn vader heeft een goede baan in de handel. Als hij vier is overlijdt zijn moeder aan kanker. De kinderen verhuizen naar familieleden. Dhr. Damen komt in een gezellig gezin met drie kinderen. Anderhalf jaar later hertrouwt zijn vader en komen de kinderen thuis. Er worden nog een paar kinderen geboren, maar vier jaar later sterft zijn vader bij een roofoverval.

Dhr. Damen bezoekt een strenge Rooms-Katholieke lagere school. Daarna volgt VWO op een kostschool, mede om conflicten met zijn stiefmoeder. Met 17 jaar stopt dhr. Damen voortijdig met zijn opleiding, gaat weer thuis wonen en volgt een kunstzinnige vakopleiding. De sfeer thuis is dan verbeterd. Bij een optreden van zijn muziekgroep leert hij zijn vrouw kennen en ze gaan samenwonen. Daarna vindt hij een baan in Nederland en verhuizen ze naar een klein grensstadje. In Nederland hebben ze geen contacten. In deze jaren experimenteert dhr. Damen met drugs, TM en diverse geestelijke stromingen, op zoek naar de waarheid. Ook heeft hij nog een tweede intieme relatie. Op zijn werk getuigt een collega van het christelijk geloof. Na verzet en aarzeling komt dhr. Damen tot bekering. De relatie loopt vast, en ze besluiten uit elkaar te gaan. Als zij ook tot geloof komt verbetert hun relatie. Ze sluiten zich aan bij een evangelische gemeente en trouwen als hij 21 is. Ze krijgen in zes jaar drie kinderen. Vlak voor de geboorte van de derde wordt dhr. Damen ontslagen bij een faillissement. Bij zijn vrouw wordt aan het einde van de zwangerschap een niet-gevaarlijke vergroting van het hart geconstateerd. Tien dagen na de geboorte sterft ze geheel onverwachts.

Na het overlijden bieden geloofsgenoten huishoudelijke hulp. Na een betrekkelijk korte en intensieve rouwperiode leert dhr. Damen een jaar later zijn tweede vrouw kennen bij een door hem verzorgd gospel-optreden. De relatie groeit, zij past op zijn kinderen en komt tot geloof. Na twee jaar trouwen ze en krijgen nog een kind. Dhr. Damen is nu bezig met een opleiding in de sociale richting.

Belangrijke anderen

Zijn moeder gaf op haar sterfbed de kinderen opdracht gehoorzaam en lief te zijn. Zijn vader was zeer druk, maar had warme aandacht voor de kinderen. Het gezin waar hij verbleef was warm en aanvaardend. Zijn stiefmoeder was streng, kil, en ze gebruikt het geloof om de kinderen gehoorzaamheid bij te brengen.

Zijn eerste vrouw is marginaal Rooms-katholiek opgevoed; haar vader is uitgetreden orde-broeder en getrouwd met een Aziatische. Zij heeft een (niet-voltooid) opleiding gedaan in de sociale richting. Ook zij zoekt naar waarheid en zin en komt tot bekering.

Geloofsgenoten zijn vooral van belang voor de praktische steun.

Zijn tweede vrouw komt ook tot geloof voordat er een intieme relatie ontstaat. Ze was oppas voor de kinderen.

De kinderen zijn vooral onderwerp van zorg voor wat hen kan overkomen. Hij hoopt dat ze dan de troost ook bij God vinden.

Samenvattend: De context varieert van afstandelijk tot behulpzaam.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn beperkt tot schok-effect, verdringing, leegte en vrees voor de toekomst.

De verwerking bestaat uit afstand nemen, snelle berusting. Van belang is de praktische hulp. Net als na de dood van zijn moeder werd er niet veel gepraat. Emotioneel ingrijpender zijn ziekten van zijn kinderen. In de periode dat hij daar erg mee bezig is en de vrees een grote rol speelt wordt het geloof minder intensief. Geloof en levensvragen functioneren net als in zijn jeugd onafhankelijk van elkaar.

Geloof

De geloofsinhoud van zijn jeugd is traditioneel Rooms-katholiek, met de nadruk op vormen. Het wordt ervaren als los van de werkelijkheid. In de adolescentie beschrijft hij zichzelf als atheïst, maar op zoek naar identiteit en

waarheid in drugs, TM en uiteindelijk het christelijk geloof. Dat wordt de basis voor zijn huwelijk. Pas later sluiten ze zich aan bij een gemeente, maar ze zijn wel actief in evangelisatie. Na haar sterven bidt hij om opwekking uit de dood. Er is geen wrok, maar wel vragen bij de uitblijvende vervulling van beloften. Hij zoekt een antwoord in de beperking van het menselijk verstand en de onbekende bedoelingen van God. De eerste periode geeft een intensivering van het geloof; rond ziekten van de kinderen verflauwt het. Opvallend is de heteronomie in de geloofsovertuigingen.

Samenvattende interpretatie

Dhr. Damen beleeft het overlijden van zijn vrouw als een crisis, die hij verwerkt dankzij de praktische hulp van geloofsgenoten. Het geloof is voor hem een bron van troost, maar blijft als het om de levensvragen gaat toch enigszins los daarnaast staan. Het geloof is voor dhr. Damen beter te combineren met positieve ervaringen dan met negatieve.

De betekenis van het geloof voor de crisisbeleving en verwerking is niet zo heel erg groot. Wel biedt het hem troost, mede door de steun van geloofsgenoten. Opvallend is dat de sfeer die hem vroeger aansprak in de kerk hier terug komt als hij zegt dat de relatie met geloofsgenoten belangrijker was dan de inhoud. De vragen die dhr. Damen kreeg komen dan ook in dezelfde vorm steeds weer terug bij elke moeilijke gebeurtenis.

De betekenis van de crisis voor het geloof is te zien in een bepaalde blijvende vrees, die met zich mee brengt dat het geloof minder intensief beleefd wordt. Hoewel dhr. Damen de crises blijkens het interview goed verwerkt heeft is er geen grondige integratie tot stand gekomen van geloof en levensvragen.

Het thema van dit interview is het zoeken naar houvast.

2.4.1.4. Het verhaal van mw. Helling

Mw. Helling is geboren eind jaren vijftig als oudste in een hecht, warm, behulpzaam en actief gezin. Eerlijkheid wordt hoog gewaardeerd. Mw. Helling wordt katholiek opgevoed. Ze gaat niet alleen 's zondags, maar ook door de week naar de kerk. Zij heeft op de meisjesschool veel vriendinnen, en is een gemiddelde leerling. In de regelmatige conflicten tussen vrienden en tussen haar broer en haar ouders is zij vaak bemiddelaar. Als ze op kamers gaat nemen de conflicten die ze zelf met haar ouders heeft af. Ze volgt een paramedische opleiding waarin ze ook jaren blijft werken. In die jaren zijn er opnieuw veel vriendschappen, en veel conflicten rond drugs en oneerlijkheid.

In haar vierde jaar krijgt ze verkering met een vlieger, die dan een relatie heeft met haar vriendin. Hij is in deze tijd vooral een steun voor haar. Haar opleiding gaat goed, maar innerlijk loopt ze vast. Als haar vriend wordt overgeplaatst naar een basis verder weg, besluiten ze te gaan samenwonen, zodat ze elkaar in elk geval in de weekends intensief zien. Ze kopen een huis, en wonen de eerste maanden bij haar ouders in. Thuis en op haar werk zijn veel spanningen. Verschillende van zijn collega's komen om en mw. Helling droomt herhaaldelijk dat ook hij zal sterven. Ze trouwen om financiële zekerheid te krijgen als zij vierentwintig is.

Na het huwelijk nemen de spanningen in werk en vriendenkring toe en ze zoekt hulp bij het RIAGG. Als de luchtmachtpredikant opeens voor de deur staat beseft ze dat haar man is omgekomen. Ze belt haar broer; haar ouders zijn net op vakantie. Ze stelt zich doortastend op in het vormgeven van het afscheid. Met haar schoonfamilie ervaart ze machtsstrijd om het ergste verdriet. Sommige vriendschappen verwateren, anderen zijn zeer nabij. Met en tussen haar ouders en broer ontstaan veel goede en voor het eerst emotionele gesprekken.

Na intensieve bezinning besluit ze in haar werk niet langer leiding te willen geven. Verder activeert ze haar interesse in oosterse filosofie en alternatieve geneeswijzen. Haar ouders accepteren en waarderen haar nieuwe levenshouding. Na acht maanden ontmoet ze een man, met wie ze een korte relatie heeft. Bij hem vindt ze de rust en warmte, maar ook de ruimte om zich te ontplooiën.

Belangrijke anderen

Haar ouders zijn warm, gezellig en steunend, maar gesloten over emoties en conflicten, en ze worden ervaren als manipulerend. Ze ontvlucht de conflicten of bemiddelt. Na de dood van haar man is er meer openheid. Met haar broer heeft ze eerst veel conflicten; later is er meer steun.

Voor vrienden is ze vaak vertrouwenspersoon, waardoor ze tussen de groepen instaat en eenzaam wordt. Naast machtsstrijd en afwijzing zijn er enkele steunende vriendschappen.

Voor haar man was vliegen de eerste zingeving. Haar interesse in alternatieve levensbeschouwing en geneeswijzen wordt door hem niet gedeeld, en daarom laat mw. Helling dit rusten. Hij is gesloten, maar wordt later opener, vangt haar op in haar eenzaamheid, en biedt steun en vertrouwen. Hij was het jongste kind, en zijn moeder was al langer weduwe. Door zijn opleiding in Canada is de band tussen hem en zijn moeder losser geworden. Zijn moeder is voor mw. Helling complicerend rond het overlijden.

Een korte waardevolle relatie na het overlijden loopt vast op communicatie-problemen.

De luchtmachtpredikant leert ze kennen na de dood van haar man; hij helpt haar om haar emoties te hanteren.

In de verschillende relaties spelen vier samenhangende themata een rol: de ervaring gemanipuleerd te worden (en ook zelf te manipuleren), de rol van bemiddelaar, de eenzaamheid en de spanningen in relaties.

Samenvattend: De context is manipulerend en hulpbehoevend. Dat leidt tot eenzaamheid en verstoorde vriendschappen. De seksuele ondertoon lijkt verstoorde trekken te hebben.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen hangen samen met de complicatie van de spanningen in dezelfde periode. Er is sprake van huilen, verdoofd voelen, isolement, kwaadheid, agressie en sarcasme. Het sterven was abrupt, maar niet onverwacht. Pijnlijk is dat het concrete contact met hem weg is. Het gevoelscontact blijft nog jaren bestaan.

De verwerking bestaat uit bewuste eigen keuzes, een hernieuwde interesse voor yoga en meditatie, relativiseren, herinrichten van haar werk, openheid en kwetsbaarheid. Opvallend is dat de persoonlijkheidsproblemen na de dood van haar man worden opgelost.

Geloof

De opvoeding is traditioneel Rooms-katholiek, beperkt tot kerkgang en communie. In haar puberteit zet zij zich af tegen de kerk. Al jong is ze geïnteresseerd in oosterse godsdienst, alternatieve geneeswijzen en astrologie. Centraal staat dat alles onderdeel is van het grote geheel. Niets gebeurt zonder reden. De kracht voor het leven komt uit de kosmos en vloeit daarnaar terug. De nadruk op het geheel betekent dat ieder gelijkwaardig is, en dat je elkaar goed moet doen. Eén worden met het geheel is een persoonlijke levenstaak. In het loslaten van materiële en sociale ballast is ze ver gevorderd.

Belangrijk is te ontdekken wat de les is in wat je overkomt. In de astrologie vindt ze verklaringen. Het gaat vooral om positieve betekenissen, en niet om noodlot. De tegenpolen hebben elkaar nodig, en daarom is het positieve niet beter dan het negatieve.

Geloofsgedrag bestaat uit bezoeken aan een oude vrouw, die haar vertelt over astrologie, lezen en nadenken over zelfverwerkelijking, meditatie, en yoga. Na een onderbreking tijdens haar huwelijk intensiveert dit, en een half jaar later ontvangt ze bepaalde yoga-wijding.

De thema's in de relaties komen terug: beïnvloeding van buitenaf tegenover de eigen keuze (hier geïntegreerd), zorg voor anderen, contact met haar man (over de dood heen), het leven als een geheel (tegenover de eenzaamheid). Zo biedt haar geloof een zingevende interpretatie en correctie van haar negatieve ervaring.

Samenvattende interpretatie

Mw. Helling heeft de dood van haar man als een crisis beleefd, omdat de identiteitsproblemen die al jaren speelden nu opgelost moeten worden. Ze verwerkt dit door een nieuw religieus interpretatiekader en een nieuw zelfbewustzijn.

De invloed van de crisis op het geloof is duidelijk aanwezig. De latente vragen moesten beantwoord worden, en dat gaat nu gebeuren.

De invloed van het geloof op de crisis is aanwezig in de zingevende interpretaties die ze vindt in haar levensbeschouwing.

Het thema van het interview is de groei naar evenwicht.

2.4.1.5. Het verhaal van mw. Hidding

Mw. Hidding is midden jaren vijftig geboren als derde van vier kinderen in een meelevend Rooms-katholiek arbeidersgezin in een kleine plaats in de randstad. De sfeer is goed, maar er zijn weinig open gesprekken. Na de lagere school en de ULO volgt ze een kunstzinnige vakopleiding en gaat daarvoor op kamers. Daarna gaat ze in de buurt van haar ouders wonen, heeft diverse banen en volgt een MO-opleiding. Ze leert haar latere man, een vlieger, kennen en gaat samenwonen als ze 26 is in een kleine plaats buiten de randstad. Daar vindt ze werk en met zijn collega's en hun partners is een goed contact. In die periode verongelukken verschillende collega's. Na twee jaar trouwen ze; enige tijd later volgt de kerkelijke bevestiging op de basis.

Als ze 30 is wordt haar zoon geboren; twee weken later stort het vliegtuig met haar man en een instructeur neer in het buitenland. Haar ouders komen logeren en ze regelt zelf de begrafenis met beperkte militaire eer. Met haar zus en een oom, die priester is, stelt ze de mis samen. Na een half jaar gaat ze met haar vader en een zwager naar de plaats van het ongeluk. Ze blijft deelnemen aan het sociale leven op de basis, maar er is geen contact met lotgenoten.

Een jaar na het ongeluk raadpleegt ze een helderziende en keert terug naar de plaats van het ongeluk om een bepaald sieraad te zoeken. Bij de opvoeding voelt ze het gemis van haar man. Ze probeert de gebrekkige relatie met haar schoonouders te versterken. Haar vader sterft vier jaar na haar man; haar moeder is veel ziek. Mw. Hidding heeft geen concrete toekomstplannen; ze doet veel aan muziek.

Belangrijke anderen

De ouders zijn gesloten, en kunnen moeilijk met emoties omgaan. Ze zijn kerkelijk zeer actief en behulpzaam. Toen haar vader wist dat hij zou sterven werd dat niet met het gezin besproken. Met de oudere broer en zus is een goed maar oppervlakkig contact. Haar jongste zus is meer betrokken en steunend. Sommige familieleden hebben haar in de crisis gesteund, maar dat was niet diepgaand.

Haar man is van dezelfde leeftijd, geboorteplaats en kerkelijke achtergrond. Hij is niet meelevend en blijft ook na het huwelijk veel uitgaan. Sinds zijn relatie vloog hij minder roekeloos, maar het vliegen stond altijd op de eerste plaats. Met zijn ouders zijn voor en na het ongeluk veel conflicten.

Haar zoon is eerst een complicatie, later gaat ze om hem door. Ze herkent karaktertrekken van haar man in hem, en merkt dat hij af en toe een vader mist.

Er zijn veel vriendinnen, van wie sommigen zeer steunend zijn.

Door een misverstand is er geen begeleiding van de aalmoezenier geweest. De financiële afwikkeling is door de KLU tactloos uitgevoerd.

Samenvattend: de context is grotendeels gesloten, met enkele positieve uitzonderingen.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn depressieve stemmingen, schuldgevoel, verdringing, en conflicten met de schoonouders. Inhoudelijk is de leegte en het ontbreken van gespreksmogelijkheden een probleem.

De verwerking bestaat uit het regelen van de begrafenis, waar vier vrienden de kist dragen, en het tweemaal terugkeren naar de plaats van het ongeluk. De verwerking heeft veel tijd gekost door de gebrekkige steun.

Geloof

In haar jeugd gaat mw. Hidding graag naar de kerk, en vooral de mystiek en het latijn spreken haar aan. Later is ze actief in gespreksgroepen en themadiensten. Het samen geloven op een praktische manier vindt ze belangrijk. Sinds ze samenwoonde ging ze veel minder, en na de dood van haar man gaat ze helemaal niet meer omdat ze daar de steun mist. Ze heeft wel haar kind laten dopen, en ze is actief betrokken bij de voorbereiding van de rouwmis. Na het overlijden raadpleegt ze een helderziende en zijn er enkele gebeurtenissen die ze duidt als een geestelijke ervaring. Ze is enige tijd geïnteresseerd in alternatieve levensbeschouwingen, maar legt dit daarna naast zich neer. Haar interpretatiekader is open, en ze heeft weinig uitgesproken meningen.

Samenvattende interpretatie

Mw. Hidding heeft het overlijden van haar man als een crisis beleefd door het plotselinge en ingrijpende karakter. De verwerking is door haar instelling en de gebrekkige contacten vooral een persoonlijk gebeuren geweest.

De invloed van de crisis op het geloof bestaat in een verder afstand nemen van de kerk en een meer persoonlijk zoeken naar alternatieve zingevingen.

De invloed van het geloof op de crisis ligt in een open en flexibel interpretatiekader.

Het thema van het verhaal is de moeite met gebrekkige relaties.

2.4.1.6. Het verhaal van mw. Hunze

Mw. Hunze is midden jaren vijftig geboren als jongste van twee in een stad in de randstad. Na acht jaar verhuizen ze naar een kleinere plaats. De sfeer is plezierig, maar zeer gesloten. Eerst is het gezin meelevend hervormd; langzaam neemt de kerkgang af tot eenmaal per jaar. Als ze dertien is krijgt ze verkering met een KMA-student. Ze voltooit het VWO en gaat mee naar Canada voor zijn opleiding. Daarna trouwen ze. Na verdere opleiding werkt ze in het lager onderwijs. Dan wordt er een zoon geboren.

Verskillende collega's verongelukken. Tijdens een diner met vliegersvrouwen hoort ze dat haar man is neergestort in bewoond gebied bij een nacht-schijngevecht. Zij is dan 28, haar zoon anderhalf. Vrienden gaan met haar mee naar huis, en haar ouders komen logeren. Er wordt een gezamenlijke rouwdienst gehouden met beperkte militaire eer. Mw. Hunze blijft contact houden met de aalmoezenier. De crematie vindt in besloten kring plaats. Na een jaar worden de twee urnen naast elkaar begraven, maar mw. Hunze wil daar niet bij zijn. Er is veel bezoek, en na een half jaar concentreert ze zich op de zorg voor haar kind. Ze heeft geen contact meer met de basis. Na vijf jaar begint ze met een vriendin aan een academische studie. Haar toekomstplannen zijn na de opvoeding het vinden van een baan. Ze staat langzamerhand open voor een nieuwe relatie.

Belangrijke anderen

Haar vader is gesloten, en was meelevend hervormd, onder meer als ouderling. Haar moeder was buitenkerkelijk, en daarna marginaal hervormd. Ze is snel bezorgd. In de crisisperiode komen ze helpen, maar er zijn nauwelijks gesprekken. Met haar broer heeft ze een goed contact, al blijven open gesprekken sporadisch.

Haar man is onkerkelijk, maar respecteert haar overtuiging. Hij is open, rustig, veilig en ambitieus. Een zwager van hem regelt veel na het overlijden.

Voor haar kind heeft ze pas na een half jaar weer aandacht. Ze probeert hem zelfstandig te laten opgroeien.

Er zijn veel oppervlakkige vriendschappen, sommige worden intensiever en bieden veel steun.

De aalmoezenier begeleidt haar, omdat ze het met hem beter kon vinden dan met de luchtmachtpredikant.

Samenvattend: de context is warm, en er zijn enkele diepere contacten.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn een gevoel van onwerkelijkheid, verdringing, in zichzelf gekeerd zijn, veel praten, boosheid over de berichtgeving in de media en over het feit dat juist hij als veilige vlieger omkwam, vragen over het leven na de dood, bijgeloof, angst, veel dromen en onbegrip.

De verwerking bestaat uit het koesteren en vertellen aan haar kind van goede herinneringen, het vele bezoek, en later de zorg voor haar kind en een nieuwe studie.

Geloof

De geloofsofvoeding is beperkt door de verschillen tussen haar ouders. Haar eigen houding ontwikkelt zich daardoor enigszins agnostisch. Haar huwelijk wilde ze nog wel kerkelijk laten bevestigen, maar daarna heeft ze de kerk losgelaten. In de crisis is ze opnieuw met deze vragen bezig, en ze zoekt naar allerlei religieuze verklaringen, maar legt zich uiteindelijk neer bij het niet-weten. Haar zoon volgt openbaar onderwijs, maar ze geeft wel een godsdienstige opvoeding. Met predikanten heeft ze weinig positieve ervaringen door het ervaren onbegrip.

Samenvattende interpretatie

Mw. Hunze heeft het overlijden van haar man als een crisis ervaren door het plotselinge en ingrijpende karakter. De verwerking is vooral sociaal en religieus gekleurd, maar er worden geen nieuwe interpretaties gevonden.

De invloed van de crisis op het geloof is aanwezig in de vragen die aan de orde worden gesteld en het interpretatiekader kritiseren.

De invloed van het geloof op de crisis is aanwezig in de herwonnen agnostische houding.

Factoren zijn de beperkte geloofsopvoeding en de verschillen tussen de ouders.

Het thema van het verhaal is het leven in ontspannen harmonieuze verbanden.

2.4.2. Respondenten van het subtype

Voor beide respondenten van het subtype geldt dat de twee beïnvloedingsrelaties marginaal of onduidelijk zijn, terwijl bovendien voor dhr. Faber geldt dat hij een lichte crisis doormaakte. Structureel is echter opnieuw sprake van overeenkomsten met het hoofdtype.

2.4.2.1. Het verhaal van dhr. Faber

Dhr. Faber is geboren halverwege de jaren dertig in het midden van het land in een plezierig en degelijk middle-class gezin, waarvan hij de middelste zoon is. De sfeer is goed, maar de relaties niet diepgaand. Na zijn opleiding HBS-A werkt dhr. Faber achtereenvolgens bij een scheepvaartmaatschappij, een reclame-bureau en een handelsfirma als vertegenwoordiger. Bij een sanering (jaren zeventig) leidt de spanning tot een darmzweer. Hij werkt tijdelijk bij een vereniging, maar wordt na een bestuurlijke crisis ontslagen. Na zestien maanden vindt hij een andere administratief-coördinerende baan, waar hij zes jaar werkt. Door spanningen met collega's, hoofden en door de automatisering en gezondheidsproblemen meldt dhr. Faber zich ziek. Andere functies zijn er niet, en hij gaat accoord met een arbeidsongeschiktheidsverklaring. Dhr. Faber is getrouwd met een vrouw, die van huis uit geen kerkelijke opvoeding heeft gehad. In hun verkeringsstijd doet ze echter belijdenis. Ze hebben drie kinderen.

Belangrijke anderen

Zijn vader is degelijk, zijn moeder meer levendig. Er zijn overeenkomsten met zijn ouders in de vormgeving van het geloof, beleving van arbeid en hantering van problemen.

Het contact met de broers is goed, maar niet intensief. Later wordt het oppervlakkiger.

Zijn vrouw is steunend rond de arbeidsproblemen. Door haar praktisch onkerkelijke achtergrond blijven er verschillen en is de betrokkenheid bij de kerk minder dan hij zou willen. In de opvoeding heeft dhr. Faber de vaste patronen aangereikt, en zijn vrouw de onbevangenheid. De kinderen spelen verder geen grote rol.

Er zijn weinig vrienden. De omgeving is van belang bij het vinden van werk en bij de visie op schuld ten aanzien van zijn situatie. Ook bij andere onderwerpen waar dhr. Faber niet onverdeeld gelukkig is met zichzelf zoekt hij instemming van anderen.

Het contact met collega's is beperkt; het nieuwe afdelingshoofd wordt als problematisch ervaren. Begeleiders en hulpverleners worden als plezierig ervaren.

Samenvattend: De context is redelijk positief, maar niet intensief.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn het geconcentreerde spreken over de problemen op het werk, en het regelmatig zuchten, de versterking van ziekte-symptomen, terugtrekken en een terugkerend onvermogen om te communiceren, wat in zijn levensloop een regressie betekent naar een vroeger sterker isolement. Verder is er zelfverwijt, kwetsbaarheid en prikkelbaarheid, maar geen wanhoop. De eerdere werkloosheidsperiode was echter ingrijpender. Dit wijst op een lichte crisis, met de noodzaak van herinterpretatie. Steeds wordt actief gezocht naar oplossingen en alternatieven.

Inhoudelijk gaat het om de spanning tussen isolement en communicatie. In zijn jeugd won het individualisme, later wordt hij actiever in de kerk, en wordt de sociale omgang sterker. Deze nieuw gevonden communicatieve houding wordt bedreigd in verwijdering met collega's en conflicten met superieuren. Hij zoekt geen hulp bij bijvoorbeeld arts, predikant of vrienden, maar de gesprekken met hulpverleners worden wel op prijs gesteld. Het belangrijkste was dat hij begrip ontving.

Geloof

De geloofsinhoud is vooral van ethische aard. Het Godsbeeld heeft te maken met abstracte begrippen als vertrouwen. De geloofshouding is vrij constant en positief. Het geloofsgedrag was intensief, maar er werd weinig over geloof gesproken. Ondanks zijn voornemen dit gedrag in zijn eigen gezin voort te zetten gebeurt dat zeer beperkt. De reden is de al genoemde achtergrond van zijn vrouw. Stil gebed, Bijbel lezen en dopen van de kinderen was in zekere zin vanzelfsprekend. De kerkelijke betrokkenheid is de eerste vijftien jaar van het huwelijk beperkt geweest. Dat verandert als hij ambtsdrager wordt. Ook nu nog is hij actief in kerkelijk werk, al heeft zijn vrouw daar wat bezwaren tegen.

Samenvattende interpretatie

Voor dhr. Faber is het arbeidsongeschikt verklaard worden een lichte crisis in de lijn van zijn levensloop. Een probleem is dat hij daardoor weer terugvalt van een gegroeide communicatieve houding naar een solitaire opstelling. De spanning hierin is tot rust gekomen, mede door het ervaren van begrip van sommigen en door de bredere sociale omgeving en een daardoor mogelijke herinterpretatie van de eigen positie. De weg van de verwerking had de vorm van het zoeken van afleiding en het slijten van het leed.

De invloed van de crisis op het geloof is niet expliciet. Wel is de ervaring van communicatie gegroeid in kerkelijk verband, en het is deze communicatie die verstoord dreigt te raken. Directe uitwerking op geloofshouding, -inhoud of -gedrag is niet aangetoond.

De invloed van het geloof op de crisis is ook niet duidelijk aan te wijzen. Er zou gezegd kunnen worden dat de crisiservaring vooral wordt opgeroepen door wat hij in kerkelijk verband aan communicatie heeft ervaren, maar deze invloed is zeer indirect. De fundamentele verbondenheidservaring in het geloof zou gezien kunnen worden als basis van de verwerking, maar dit wordt in het interview niet duidelijk. Een geloofsprobleem bestaat op het vlak van de vaste patronen, die door zijn huwelijk wegvallen. Er blijft een spanning bestaan tussen zijn eigen wens tot een intensiever en actiever geloofsleven en de remming die zijn vrouw hierin heeft.

Het thema van dit interview is het zoeken naar echtheid binnen vaste patronen.

2.4.2.2. Het verhaal van mw. Hofstra

Mw. Hofstra is midden jaren veertig geboren als jongste van twee kinderen in een stad in de randstad. Er zijn veel spanningen tussen haar vader en broer. Die is jong uit huis gegaan en later verongelukt. Ze gaat elke zondag met haar vader en broer naar de vroegmis; haar moeder is buitenkerkelijk. Ze volgt een Rooms-Katholieke lagere school, HBS, een huishoudelijk vormingsjaar en een administratieve opleiding. Als ze 22 is trouwt ze met een schoolvriend, die dan vlieger is. Door zijn voortdurende opleidingen elders zorgt zij voor de drie kinderen en ze stopt met werken. Ze verhuizen regelmatig. Ongelukken van collega's verontrusten haar niet ernstig. Als ze 34 is stort hij neer.

De crematie regelt ze naar zijn wensen. De officiële datum van overlijden is één dag na de crematie. De luchtmachtpredikant begeleidt haar. Met hem en de basis heeft ze geen contact meer. Ze zoekt een baan en een huis elders in het land nu de kinderen het huis uit gaan.

Belangrijke anderen

Haar vader is traditioneel Rooms-katholiek, haar moeder onkerkelijk. Beiden dragen bij aan de geloofsopvoeding. Het contact met hen is goed, maar wordt vertroebeld door de spanningen van haar vader met haar broer. Haar moeder kan die niet hanteren en mw. Hunze bemiddelt. Voor haar kinderen zijn het goede grootouders. Haar vader is inmiddels overleden. Enkele familieleden zijn positief ervaren, maar er zijn ook loyaliteitsconflicten.

Haar man stelt vliegen op de eerste plaats. Er zijn regelmatig gesprekken over de mogelijke dood en de regelingen die er dan zijn. Concrete afspraken daarover maken ze niet. In de periode voor het ongeluk was hij zeer gespannen. De kinderen zijn een stimulans om door te gaan. Ze accepteren de dood van hun vader zonder veel problemen.

Vrienden spelen een marginale rol. Met de luchtmachtpredikant heeft ze goed contact gehad.

Samenvattend: Er zijn weinig hechte relaties.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn de concentratie op praktische zaken, verdringing, schuldgevoel, en opstandigheid. In de verwerking is een praktische inzet belangrijk, naast goede gesprekken en een geleidelijke gewenning. Ze is nu toe aan een nieuwe levensinvulling.

Geloof

Het geloof is in haar leven marginaal, mede door de geloofsverschillen tussen haar ouders. Er is geen verzet tegen kerk of geloof, maar vooral een vergaande onverschilligheid. De kinderen worden wel gedoopt, en ze volgen een korte tijd catechisatie. De plaatselijke pastoor is haar te gelovig, maar bij de luchtmachtpredikant ervaart ze begrip. Haar levenshouding is open voor de gebeurtenissen die op haar weg komen en vastbesloten er een goede tijd van te maken, vooral voor de kinderen.

Samenvattende interpretatie

De dood van haar man heeft voor mw. Hofstra tot een crisis geleid door het plotselinge en ingrijpende karakter. Ze verwerkt dit door het te doorleven en concreet verder te gaan.

De invloed van de crisis op het geloof is marginaal.

De invloed van het geloof op de crisis is marginaal.

Het thema van het verhaal is de zorg voor een harmonieus gezin.

2.5. BLOKKERING

In het hoofdtype blokkering hebben we twee respondenten geplaatst, terwijl vijf respondenten gerekend kunnen worden tot het subtype. Bij dit type is zowel de invloed van het geloof op de crisis, als de invloed van de crisis op het geloof problematisch. We hebben de casus van dhr. Biggelaar gekozen als representant van het type, waarbij in de analyse de geproblematiseerde relatie met de context opvallend aan de dag treedt. Dat geldt ook voor de overige respondenten van dit type.

2.5.1. Respondenten van het hoofdtype

2.5.1.1. Het verhaal van dhr. Biggelaar (representant van het type)

Dhr. Biggelaar is geboren in de oorlog in het midden van het land. Hij was een van de middelsten uit een groot gezin. De kinderen worden katholiek opgevoed; de kerkgang is belangrijk, maar verder speelt het geloof geen grote rol in het gezinsleven. Dhr. Biggelaar volgt een technische opleiding, vindt een ambachtelijke baan en trouwt. Hij krijgt met zijn vrouw twee kinderen.

Wanneer dhr. Biggelaar voor een kleine operatie aan zijn nekwevels naar het ziekenhuis gaat, maakt de chirurg een fout en daardoor wordt een zenuw kapot getrokken. Dhr. Biggelaar is in het begin totaal verlamd, hij kan niet zelfstandig ademhalen. In eerste instantie geeft de arts na de operatie toe dat hij een fout heeft gemaakt, maar later moet hij dit op last van de directie van het ziekenhuis terugnemen omdat de risico's van de operatie bij dhr. Biggelaar bekend zouden zijn geweest. Dhr. Biggelaar ontkent dit.

Na de operatie volgt een lange periode van revalidatie, die volgens dhr. Biggelaar volledig op eigen doorzettingsvermogen doorgemaakt wordt. Hij verwijt het revalidatiecentrum dat zij hem niet gemotiveerd hebben om veel te oefenen. Na verloop van tijd en 'bloed, zweet en tranen' komen enkele functies terug. Ondanks alle ongeloof van de hulpverlening om zich heen, geeft dhr. Biggelaar nooit de moed op. Wanneer hij een andere therapeut krijgt, stelt hij dan ook voor om te proberen te lopen en na een tijdje lukt dit ook. Wanneer hij thuis komt, is hij in staat de trap op te gaan en zichzelf vrijwel alleen te redden in huis. Op het laatst is dhr. Biggelaar zelfs in staat om huiselijke werkzaamheden als eten kopen en koken voor zijn rekening te nemen, zodat zijn werkende vrouw daar niet voor hoeft te zorgen.

In de revalidatie-periode zijn er een aantal negatieve gebeurtenissen: 'een aantal maanden later rijdt mijn vrouw hier op de brug haar eigen ongelukkig in het ziekenhuis, die moest geopereerd worden, een paar maanden later wordt F.

zijn fiets gejat en een paar maanden later duikt hij op de bodem, die had een gat in zijn kop, die moest gehecht worden en die had bijna ook een dwarslaesie'.

Het gaat langzaam steeds beter met dhr. Biggelaar, totdat zijn vrouw besluit om een papegaai in huis te nemen. Het dier blijkt een ziekte te hebben die heel snel overslaat op mensen en het hele gezin wordt ziek en dhr. Biggelaar krijgt de grootste klap. Hij wordt met een dubbele longontsteking opgenomen in het ziekenhuis en is naar eigen gevoel 'weer helemaal terug bij af.' Dhr. Biggelaar weigert om weer terug te gaan naar het revalidatiecentrum en krijgt thuis therapie. Hij is veel kracht kwijt geraakt en kan nog slechts een klein eindje lopen. Traplopen lukt voorlopig nog niet, evenmin als het instappen in zijn elektrische auto. Het is voor dhr. Biggelaar erg frustrerend om weer helemaal opnieuw de berg op te moeten klimmen, 'elke week die het nu duurt, duurt het te lang eigenlijk.'

Belangrijke anderen

De ouders van dhr. Biggelaar zijn de eerste belangrijke anderen in het leven van dhr. Biggelaar. Toch noemt hij hen alleen in het kader van de geloofsoopvoeding. Die was 'niks buitenissigs. Niet dat ze bij ons thuis streng waren of zo, nee helemaal niet.' Kerkgang hoorde bij de opvoeding, maar er werd weinig over gepraat. Dhr. Biggelaar suggereert dat men vroeger thuis weinig voor elkaar over had. Als hij trouwt zet hij zich af tegen zijn ouders en kiest expres voor een niet-katholieke krant en omroep.

De vrouw van dhr. Biggelaar is de belangrijkste andere in zijn leven. Dat hij weinig over haar zegt is te verklaren uit het feit dat zij bij het interview aanwezig is. Hij vertelt -hoewel ze daar ogenschijnlijk geen rol speelt- van haar aanwezigheid wanneer de artsen hem vertellen dat hij niet meer zal kunnen lopen. Dat hij haar dan toch noemt kan duiden op een functie als getuige. Hij noemt haar dan ook als eerste als het gaat om de verandering die door het ongeval teweeg werd gebracht, niet alleen bij hemzelf, maar bij het hele gezin. Ook het gezinspatroon is hierin veranderd, waardoor zij nu alleen boodschappen moet doen. Een paar maanden na het ongeval krijgt zijn vrouw een ongeluk in het verkeer waardoor ze moet worden opgenomen.

Wanneer gevraagd wordt naar mensen die als steun zijn ervaren noemt hij in de eerste plaats zijn vrouw. Duidelijk wordt dat ook in verhalen over een collega die zelfmoord pleegt, wat door dhr. Biggelaar mede verklaard wordt uit het feit dat zijn gezin uit elkaar was gevallen, en uit het verhaal van een ex-revalidant die niet tot een goede verwerking is gekomen: 'En als je hem dan aanhoudt, over hoe het dan gaat, ja nou eh, dan ben je nog wel een paar uur bezig. En dat zie je ook veel hè, want zijn vrouw is toen weggelopen, en hij zit met twee kleine kinderen.' In het interpretatiekader van dhr. Biggelaar en zijn vrouw is een steunende huwelijksrelatie een centraal gegeven. Gezien de duidelijke inbreng van de vrouw van dhr. Biggelaar tijdens het gesprek is het zinvol haar reacties te vergelijken met die van dhr. Biggelaar. Bij een indeling naar het onderwerp en haar wijze van reageren ontstaat een duidelijke spreiding (Figuur 2.V).

Het valt op dat verreweg de meeste uitspraken van mw. Biggelaar over de omgang met de medemensen gaan. Dat past in het totale interview, waar ook voor dhr. Biggelaar de mensen om hem heen een uiterst belangrijke rol spelen. Toch is het dan opvallend dat zij geen enkele positieve opmerking maakt over andere mensen. In elf gevallen verduidelijkt zij de negatieve uitspraken van dhr. Biggelaar, in twee gevallen zwakt ze een positieve uitspraak af en in elf gevallen versterkt ze een negatieve uitspraak. Als het gaat om de andere categorieën in dit schema is ze veel minder eenduidig. Toch zijn er maar vier van haar uitspraken te benoemen als een positieve benadering.

Figuur 2.V De reactie van zijn vrouw op uitspraken van dhr. Biggelaar

als ze praat over	preciseert ze	relatieveert ze	versterkt ze	ontkent ze	totalen
gevolgen van handicap	4 x neutraal 2 x negatief	2 x positief 1 x negatief	2 x negatief		2 pos 4 neu 5 neg = 11
medemensen					

	11 negatief	x	2 x negatief	11 negatief	x		24 neg = 24
God / geloof			2 x positief 1 x negatief	4 negatief	x		2 pos 5 neg = 7
diversen				1 neutraal	x	1 neutraal	x 2 neu = 2
totalen	4 neu 13 neg = 17		4 pos 4 neg = 8	1 neu 17 neg = 18		1 neu = 1	4 pos 6 neu 34 neg = 44

Het gaat niet te ver te stellen dat de invloed van zijn vrouw op dhr. Biggelaar er een is die leidt tot negatieve interpretaties. Bij de vraag naar wie belangrijk zijn voor dhr. Biggelaar noemt hij tot twee maal toe eerst zijn vrouw en dan zijn kinderen. In de zorg voor en opvoeding van zijn kinderen uit zich onder meer zijn geloofsovertuiging. Ook van hen zegt hij nadrukkelijk dat het ongeval een verandering bij hen tot gevolg had.

De broers en zusters spelen in het verhaal van dhr. Biggelaar een negatieve rol. Dhr. Biggelaar beschrijft de relatie met hen als één waarin hij altijd iedereen hielp en bijstond, terwijl geen van hen hem opzocht tijdens zijn ziekte; 'Toen ook niet. Ze zijn één keer in het ziekenhuis geweest, toen dachten ze dat ik dood zou gaan en dat ging ik dus niet, en daarna heb ik ze nooit meer gezien. Ik heb ze nooit in het revalidatie-centrum gezien. Niemand, en daar zie je een hoop ellende, hoor. Als je daar binnenkomt, dan kun je echt wel janken, hoor. ... Maar daar heb ik mijn broers en zusters nooit gezien. Als je het niet ziet, dan leef je natuurlijk makkelijker, hè, veel makkelijker, want dan zie je het niet. Als je daar eens gaat kijken, dan zie je pas echte ellende.' De teleurstelling van dhr. Biggelaar wordt duidelijk in de opmerking 'in deze situatie had je toch verwacht dat ze eigenlijk in de rij voor de deur hadden gestaan om te zeggen van: Wat moet ik voor je doen.' Als voorbeeld wordt verteld dat de broers en zusters niet bereid waren om dhr. Biggelaar in het weekend naar en van huis te rijden. Dhr. Biggelaar beschrijft ze als actief kerkelijk en in het voetspoor van zijn ouders, maar 'dan klopt er ook iets niet, want die zitten wel voor in de kerk.' De afstandelijkheid wordt door dhr. Biggelaar en zijn vrouw mede verklaard uit hun onafhankelijkheid: 'je mag best wel invalide zijn, maar je moet het eigenlijk wel heel erg arm hebben, hè, dat je niks kan kopen of dat je bij de familie aankomt, van goh, hebben jullie voor mij een brood of zo, en dat doen we dus niet, want we kunnen ons redelijk redden en ergens eh prikt dat.'

Hulpverleners spelen in het verhaal van dhr. Biggelaar een opvallend grote rol. Voor het overgrote deel is die rol negatief. Dit dient te worden uitgesplitst naar de verschillende hulpverleners.

De chirurg is volgens dhr. Biggelaar verantwoordelijk voor het ontstaan van zijn dwarslaesie. Op de eerste vraag in het interview ('wat is er gebeurd?') antwoordt dhr. Biggelaar niet met een feitelijk verslag, maar met de woorden 'Doordat een chirurg zijn eigen uitgeleefd heb op mij.' Hij heeft een 'verkeerde handeling' verricht. Nadat hij in eerste instantie min of meer had toegegeven dat hij een fout had gemaakt werd hij door het ziekenhuis 'teruggefloten.' Vooraf was dhr. Biggelaar verteld dat de risico's niet groter waren dan bij een blindedarm-operatie; achteraf werd hem gezegd dat hij precies wist wat de risico's waren. De chirurg ging na de operatie een paar dagen op vakantie om even bij te komen. Zijn begeleiding van dhr. Biggelaar en zijn vrouw was 'belachelijk.' Nog steeds is dhr. Biggelaar heel fel ten opzichte van deze arts: 'ik hoop dat ik hem een keer voor het autootje krijg, als ik eerlijk mag zijn. Mag je misschien niet zeggen, maar ik zeg het toch. Ja, als ik die er een keer voor krijg, dan rij ik hem plat.'

De therapeut hoort voor dhr. Biggelaar bij degenen die niet geloven in herstel, en tegen wie hij zich enigszins afzet. Omdat er volgens de therapeut een slechte prognose is 'werkten ze er ook niet aan.' Wanneer er in de vakantie een invaller is die niet goed op de hoogte is weet dhr. Biggelaar hem zo ver te krijgen dat hij leert lopen op de loopbrug. De therapeuten en begeleiders zijn door dhr. Biggelaar hierin meer ervaren als tegenwerking dan als steun. Op het

voorstel een elektrische rolstoel aan te vragen gaat dhr. Biggelaar niet in: 'Als ik het zelf niet kan, ga ik niet van de kamer af. Want dan moest die therapeut, die kwam me halen en weer terugbrengen, en dat was gewoon teveel werk. Ik zeg als je te lui bent om te rijden, dat zal me een zorg zijn, ik zeg: Maar ik blijf hier zitten en ik kom niet van die kamer af, ik zeg maar ik ga niet in die elektrische stoel.' Over de begeleiding zegt hij: 'wat stimulans van het revalidatiecentrum betreft, die is erg slecht.'

De instanties worden door dhr. Biggelaar ook ervaren als negatief. Dat geldt natuurlijk voor het ziekenhuis dat de fout van de chirurg ontkent. Het pensioenfonds heeft onder meer een elektrische kar verstrekt, maar voor het gevoel van dhr. Biggelaar kun je niet teveel vragen, omdat ze dankbaarheid verwachten en geen eisen. Onbegrip ondervindt dhr. Biggelaar op het gemeentehuis. In een conflict met de burens over een schuurtje heeft dhr. Biggelaar het gevoel dat men op het gemeentehuis hem ziet als 'niet goed bij zijn hoofd' omdat hij in een rolstoel zit. Het ziekenfonds tenslotte is in de tijd dat dhr. Biggelaar in het revalidatiecentrum verblijft niet bereid om de rolstoeltaxi te betalen zodat hij in de weekends naar huis kan.

De huisarts is een uitzondering binnen het negatief gekleurde verhaal over de diverse hulpverleners. Hij speelt een belangrijke rol bij het aanvragen van een aangepast voertuig. ('dat is voor 50 % te danken aan mijn huisdokter'). Ook in de persoonlijke begeleiding is hij belangrijk en gewaardeerd. 'Het groepje waar je echt steun aan hebt, dat je zegt van daar ken je echt, ja, die begrijpen er een beetje wat van; dat zijn er zo weinig, dat zijn er zo weinig. Nou is het ook erg moeilijk. Het is net wat ik zeg: het is je gezin en de huisdokter.' Toch is ook de huisarts somber over de vooruitzichten wanneer dhr. Biggelaar voor de tweede keer wordt opgenomen; 'Ja. Hij zei het niet, maar ik zag het wel aan zijn gezicht.'

Bij dhr. Biggelaars opname is de maatschappelijk werkster ziek. Pas na maanden komt er een gesprek. Volgens dhr. Biggelaar was de inhoud van het gesprek: 'U weet nu eenmaal dat u in een rolstoel zit, en daar moet u dan maar mee gaan leven.' Zijn vrouw vult aan: 'de maatschappelijk werkster .. heb ik één keer gezien, en die zei toen: Ja, mevrouw, zo is het leven nu eenmaal. Toen zei ze: Ja, u redt het wel.'

De pastor van het ziekenhuis en revalidatiecentrum worden bewust hier vermeld. Hun zorg wordt door dhr. Biggelaar primair als beroepsmatig ervaren. 'Er kwam wel een pastor bij me, ja, die is wel bij me geweest, in het ziekenhuis. Maar die is aan het ziekenhuis verbonden, hè. Dus eh, die kwam wel.' Dhr. Biggelaar stelt vooral de zorg van de pastor van het revalidatie-centrum op prijs, maar zijn vrouw vult aan: 'maar ik denk dat dat zijn werk is.' Het aanhoudende bezoek -ondanks zijn afwerende houding is voor dhr. Biggelaar 'wonderbaarlijk.' Hetzelfde geldt voor een pastorale vrijwilliger in het revalidatie-centrum.

De verpleging in het revalidatie-centrum wordt door dhr. Biggelaar ook gezien als een belemmering bij zijn oefeningen. Ook deden ze te weinig hun best om bedlegerige revalidanten erbij te betrekken als er bijvoorbeeld een feestje was.

Voor het overige ervaren dhr. Biggelaar en zijn vrouw onbegrip van de psycholoog ('Waarom kan je niet slapen? Nou, door de hele situatie? En is dat alles?'). Andere artsen hadden volgens hem 'geen verstand van dwarslaesie', en lieten een longontsteking ontstaan op de operatiekamer.

Samenvattend zegt mw. Biggelaar, daarbij voortdurend bevestigd door haar man: 'als je dus ziet hoe ze ons in de steek gelaten hebben, alle hulpverleners die opgeleid worden tot God mag weten wat.'

Collega's komen in het verhaal van dhr. Biggelaar overwegend negatief naar voren. Als hij in de schouwburg komt werken bezigen ze ruige taal. Binnen een paar maanden echter is het vloeken vrijwel verdwenen en 'werd het toch nog gezellig.' Als op zijn voorstel een fruitmand wordt bezorgd bij een zieke collega wordt dat hem niet in dank afgenomen. In zijn vorige baan was hij als lid van de ondernemingsraad elke week een avond op pad om de zieken te bezoeken. Het valt dhr. Biggelaar dan ook tegen dat hij zelf weinig belangstelling heeft ontvangen: 'als je weg bent, of ziek bent, dan ben je afgeschreven. Ik hoor ook van mijn collega's niks meer.'

Een volgende groep belangrijke anderen zijn de mede-revalidanten. Hier zien we een duidelijke identificatie. Dhr. Biggelaar biedt hen hulp en steun. Eén mede-revalidant haalde hem uit zijn isolement haalde. Als lotgenoten zijn ze verbonden met elkaar.

Burens en anderen spelen een minder belangrijke, maar over het geheel genomen ook minder positieve rol. Zo vertelt dhr. Biggelaar van het conflict met de buurman over een te bouwen schuur. Naar zijn idee is de weerstand van de buurman te verklaren uit de jaloezie over het feit dat diens vader een minder mooie elektrische rolstoel heeft. Het valt dhr. Biggelaar op dat de kinderen uit de buurt het meest normaal reageren. De rest 'hoort de kinderen uit',

'mompelt achter de rug' of wil er niet mee geconfronteerd worden ('En die mensen ook bij AH, die mevrouw die tegen jou zei van: Je mag hier geen boodschappen doen, want daar hebben wij last van, herinner je dat nog?').
Samenvattend: De context wordt als negatief ervaren.

Crisis en crisisverwerking

De vraag of dhr. Biggelaar de situatie als crisis heeft beleefd kan eenduidig positief worden beantwoord. Zo is er het verlangen naar de dood, opstandigheid, een moeilijke houding in de sociale omgang, het besef van verandering en verlies, wantrouwen en onzekerheid, en huilen. Opvallend is ook dat dhr. Biggelaar regelmatig begint te huilen tijdens het interview. Dat is het geval wanneer hij het heeft over de vraag naar een reden, het verlangen naar de dood, de omgang met God en de steun van zijn gezin.

De vraag of dhr. Biggelaar zijn crisis heeft verwerkt moet negatief worden beantwoord. Het is wel waar dat hij zich zeer actief heeft ingezet om verder te komen in zijn lichamelijke mogelijkheden. Ondanks de door hem ervaren tegenstand heeft hij er alles aan gedaan om weer enigszins te kunnen lopen en functioneren. Opvallend is dan ook dat hij na de eerste periode een relatieve zelfstandigheid had opgebouwd in zijn functioneren in het gezin. Hij kon de zorgende rol van zijn vrouw overnemen. Door de complicaties van de zieke papegaai raakt hij dit allemaal echter weer kwijt. Aan de andere kant zijn er verschillende zaken die er op wijzen dat dhr. Biggelaar in de verwerking als zodanig niet verder is gekomen. Dat blijkt uit zijn blijvende emotionele instabiliteit en uit zijn extreem negatieve houding ten opzicht van anderen. Met name de wraakgevoelens ten opzichte van de arts wijzen hier op. Een opvallend gegeven is ook dat dhr. Biggelaar zowel vertelt te hopen die arts 'voor het autootje' te krijgen als dat hij overwogen heeft 'met de kar de snelweg op te gaan om er een eind aan te maken.' Dit wijst op een polariteit waarin aan de polen de dood van het slachtoffer of van de schuldige staat. De extreme houding in deze polariteit ondersteunt de analyse dat dhr. Biggelaar niet tot een nieuw evenwicht is gekomen. Een verder argument hiervoor is dat dhr. Biggelaar herhaaldelijk vertelt van lotgenoten die bijvoorbeeld op televisie vertellen dat ze hun crisis verwerkt hebben. Bij zulke verhalen is dhr. Biggelaar heel sceptisch, en hij vertelt er meteen bij dat deze lotgenoten helemaal vastgelopen zijn. Over verwerking van zichzelf zegt dhr. Biggelaar: 'Dat krijg ik niet voor elkaar al word ik 200 hoor, dat krijg ik niet voor elkaar.'

Geloof

Dhr. Biggelaar komt uit een 'goed katholiek' gezin. Het was volgens hem geen streng godsdienstige opvoeding, al lag er wel veel nadruk op het naar de kerk gaan. Opvallend is de manier waarop de kinderen daarop reageerden: 'Wij liepen er ook wel eens een keer omheen, ja. (interviewer: Om de kerk heen en dan weer terug?) En dan weer terug ja, dat eh. Dan had je echt van: Je moet naar de kerk.' Over geloven werd thuis niet gepraat. Volgens dhr. Biggelaar was zijn moeder 'het gelovigste.' Binding aan katholieke groepen en partijen hoorde bij het gezinsleven.

Op latere leeftijd is het kerkbezoek voor dhr. Biggelaar aanmerkelijk verminderd. De kerkdiensten in het revalidatiecentrum bezocht hij niet, omdat hij het gevoel zou hebben dat hij dan zou huichelen. In de tijd na het ongeluk kon dhr. Biggelaar niet meer bidden. 'Nou doe ik het wel eens, dan hoop je dat er weer wat terugkomt, hè, dat moet toch kunnen.' Zijn vrouw vult aan: 'Het is natuurlijk best wel moeilijk, want je bidt eh, waarvoor. Om te bedanken? Nou eh, van mij hoeft je daar niet blij om te zijn. Om te vragen of het beter gaat? Nou, je ziet zelf dat het ook niet echt veel beter gaat, dus waarom zou je bidden, heeft het zin? We hebben altijd gebeden. Ja, niet dat het iets op hoeft te leveren, je hoeft er niet beter van te worden, maar het zou wel prettig zijn als je zegt van: het heeft enig zin.'

Het beeld van God dat dhr. Biggelaar heeft wordt duidelijk uit de opvallende beelden die hij gebruikt: 'ik zeg, maar op een gegeven moment zeg ik van: Jongens, nou moet ik toch even boven daar even dat raampje effen vastzetten; dit ken niet verder meer, hoor.' 'Zit Hij boven te slapen dan?' 'Nou, jongens, dat bidden heb ook weinig zin, want hij kijkt de andere kant op. Dan moet Hij toch wel een klein beetje luisteren, natuurlijk. Want een mens kan een hoop hebben, maar er zijn natuurlijk grenzen.' '... dat je echt wel eens denkt: Zou er nog iemand bestaan? Dat betwijfel ik best wel eens. Zeggen van: zou er echt wel iemand bestaan? Dat ken ik toch nooit leuk vinden, wanneer Hij me zo iets aan gaat doen. Is dat een straf... Heb ik slechter geleefd, anders geleefd? En dat mis je wel eens, dat stukje, iemand die daar eens antwoord op kan geven. En er is niemand die je dat kan zeggen.' Dat dhr. Biggelaar een rechtstreeks verband ziet tussen het lijden en God blijkt uit de uitspraak 'Waarom Hij dat bedacht heeft, eh dat had beter toch niet kunnen gebeuren. Nee, ik vind het echt zinloos.' Toch blijft er voor dhr. Biggelaar ook nog een

element van vertrouwen op God bestaan: 'Ik geloof dat als Hij me boven zo ziet worstelen, dat Hij wel zegt van eh, op een gegeven moment van: Ja.'

Er is een opvallende parallel tussen het beeld dat dhr. Biggelaar heeft van God, zichzelf en anderen, zoals uit Figuur 2.VI blijkt. Wat het meest typerend is, is dat er in het beeld van God een sterke dubbelzinnigheid bestaat. Enerzijds is God de oorzaak, toelater, of op zijn minst de toeschouwer van dhr. Biggelaars lijden; anderzijds is er een (zwak) vertrouwen in Gods hulp. Bij de negatieve kant is er een parallel met anderen; bij de positieve kant is er een parallel met zijn zelfbeeld. Zo weerspiegelt bij dhr. Biggelaar het Godsbeeld het beeld van zichzelf en anderen.

Figuur 2.VI Overeenkomst tussen het beeld van God, zichzelf en anderen

God	wie	wat
God kijkt de andere kant uit en luistert niet; zit Hij te slapen?	hulpverleners in rev.centrum	'Ze horen je niet eigenlijk, je wordt hier niet serieus genomen'
Hij had er voor kunnen zorgen dat ik er niet meer was.	artsen	'Ik wou helemaal niet meer. En, nou gewoon, geef me maar een spuitje, afgelopen. Maar ja, dat doen ze daar niet'
God geeft het lijden.	chirurg arts	'Nou, hij heb dus een verkeerde handeling verricht, zodat ik een dwarslaesie kreeg' 'longontsteking. Die heb ik dus op de operatiekamer opgelopen'
Als er een God is, waarom dan dit lijden? Als God het ziet zal Hij toch wel helpen.	broers en zusters	'in deze situatie had je toch verwacht dat ze eigenlijk in de rij voor de deur hadden gestaan om te zeggen van: Wat moet ik voor je doen'
God houdt niet van opportunisten.	zichzelf	'proberen zo eerlijk mogelijk' 'Er was maar één man, die was eerlijk, en dat was die oudere man, eigenlijk' 'dan klopt er ook iets niet, want die zitten wel voor in de kerk'
God geeft misschien kracht.	zichzelf	'Dat heb ik dus daar geleerd met het doorzettingsvermogen van mezelf'

De geloofshouding van dhr. Biggelaar is te beschrijven als een niet-kerkelijke praktisch gerichte attitude. Voor hem zit katholiek-zijn 'aan de binnenkant.' Het wordt concreet in de opvoeding, eerlijkheid en goed met mensen omgaan. 'Ik heb altijd eh tot in het oneindige in een ander geloofd, heb je dat verdiend, ach een ander moment dan helpen ze jou ook wel weer, met iets anders of eens klaar staan voor een ander, belangeloos, zo maar iets doen, zonder daar voor de rest iets voor terug te verwachten; gewoon, zomaar, doen. Maar ik had gedacht in de situatie waar wij nu in gepland zijn dan, dat daar gewoon mensen waren die ook eens even zeiden van: Goh, laten we eens wat doen.' Opvallend is dat dhr. Biggelaar uitdrukkelijk zegt niets terug te verwachten, terwijl het niets terug ontvangen niet blijkt te kloppen met zijn eigenlijke verwachting. Het lijkt dat dit ook meespeelt bij zijn teleurstelling in God. Dhr. Biggelaar heeft zich immers ingezet voor God, gezorgd dat het vloeken op zijn werk verminderde, eerlijk geleefd en voor anderen klaar gestaan, en het antwoord van God blijft uit: 'als er een God is, waarom moet zoiets gebeuren? Nee, daar zou ik geen zinnig antwoord op kunnen weten, daar zou ik nu niks op kunnen bedenken. Dan vraag je

jezelf af: ben ik slecht geweest, wat heb ik verkeerd gedaan? Had ik anders moeten leven? Heb ik mensen teleurgesteld, heb ik ze gekwetst? Ik weet het niet. Ik heb het in ieder geval niet bewust gedaan, ik heb in ieder geval geprobeerd voor iedereen altijd klaar te staan, dat heb ik altijd gedaan.'

Een opvallend element van dhr. Biggelaars geloofsleven is het 'wonder'. Verschillende zaken worden door hem 'wonderbaarlijk' genoemd: het feit dat zijn laesie slechts partieel bleek, zijn aanvankelijk snelle verbetering, de mensen die hem bleven opzoeken ondanks zijn weerstand en de aanvaarding van haar handicap door een mede-revalidante. Waarschijnlijk is dit woord minder sterk bedoeld dan het in eerste instantie lijkt. Toch geven de momenten waarop dhr. Biggelaar het zegt te denken. Dhr. Biggelaar zegt heel voorzichtig dat hij misschien wel kracht heeft gekregen. Tegelijk is er bij hem het verlangen naar een 'wondertje'. Zijn vrouw zegt dan: 'Misschien zijn er best wel wondertjes gebeurd' maar ook na die opmerking herhaalt dhr. Biggelaar: 'Nee, er zou toch best eens een klein wondertje kunnen gebeuren. Kleine dingetjes.'

Opvallende themata

Het interview met dhr. Biggelaar telt opvallend veel korte verhalen. Daarin zijn vijf themata te ontdekken.

Figuur 2.VII Themata in de korte verhalen van dhr. Biggelaar

Thema	aantal
spanning tussen het hulpbiedende zelf en anderen die weigeren hulp te geven	8
spanning tussen verwachtingen van anderen en eigen wil en verwachtingen	3
spanning tussen het afwerende zelf en de toenadering van anderen	4
tegenwerking door anderen en gebrek aan zorg.	10
scepsis over de eerlijkheid van anderen	3

Afgezien van het derde thema worden de anderen dus steeds negatief beschreven. Dit geldt daarmee voor 24 van de 28 verhalen. In drie van de vier verhalen waar dhr. Biggelaar zichzelf beschrijft als afwerend is het een ander die zijn isolement doorbreekt. Hoewel hij dit waardeert, zelfs 'wonderbaarlijk' noemt, beschrijft hij zijn eigen houding daarin als een begrijpelijke, bijna logische consequentie van de situatie. In het vierde verhaal met dit thema weert dhr. Biggelaar de geboden hulp af omdat die volgens hem voortkomt uit luiheid, en bovendien zijn zelfstandigheid in gevaar brengt. De centrale verhaallijn is daarmee te beschrijven als een negatieve spanning tussen het zelf en de buitenwereld. Medestanders zijn er nauwelijks; wel mede-slachtoffers, voor wie dhr. Biggelaar zichzelf als waardevolle steun ziet.

Samenvattende interpretatie

Dhr. Biggelaar heeft zijn situatie als crisis beleefd omdat zijn interpretatiekader er van uitging dat wie goed doet goed ontmoet. In de crisissituatie bleek dat de hulp die hij aan iedereen geboden had niet beantwoord werd. Hij beleefde tegenwerking van de kant van hulpverleners, familie, omstanders en God. Alleen niet-bedreigende anderen worden toegelaten: het gezin, lotgenoten en kinderen. De paar medestanders konden niet voldoende tegenwicht bieden om deze crisis te kunnen verwerken. Dit leidt tot een sterke interpretatie van dhr. Biggelaar van de bedreigde zelfstandigheid van het goede zelf in een vijandige wereld.

De invloed van het geloof op de crisis is primair negatief. De erin besloten verwachting werd niet verwerkelijkt, en de steun die hij meende te mogen ontvangen ontving hij niet. Daarmee vormt het geloof een complicatie in de crisis. Overigens lijkt het juist te stellen dat door de nadrukkelijke verbinding tussen de relatie met God en die met medemensen geen steun van God werd ervaren, omdat deze steun primair in zichtbare concrete hulp werd verwacht. De geloofsinhoud dat lijden van God komt, en dat wie goed doet ook het goede van God krijgt problematiseert bij dhr. Biggelaar de verwerking van zijn handicap.

Positieve steun van de kant van het geloof wordt door dhr. Biggelaar heel voorzichtig erkend. Toch benadrukt hij dat de hulp van anderen niet primair van gelovigen hoeft te komen.

De invloed van de crisis op het geloof is een verbittering doordat het vertrouwen in God en mensen geschaad werd. In de interactie van geloof en crisis zijn beide gestagneerd. Het thema van dit interview is de ervaring in de steek gelaten te worden ondanks de eigen positieve instelling.

2.5.1.2. Het verhaal van mw. Imberg

Mw. Imberg is geboren rond 1950 als derde van vier kinderen in een kleine plaats in het oosten van het land. Met broers en zusters is niet veel contact, en ook in de buurt en op school heeft ze weinig vrienden. Het gezin is actief Gereformeerd (Vrijgemaakt). Alle contacten en activiteiten vinden plaats binnen de eigen kerkelijke gemeenschap. Mw. Imberg gaat al jong elders wonen om een verzorgende opleiding te volgen. Ze leert haar man kennen, die een gelijke achtergrond heeft, en krijgt met hem een ontspannen en goede relatie. Daarna verhuizen ze weer naar haar geboortestreek. Ze krijgen drie kinderen. Het derde kind wordt een maand te vroeg geboren. De eerste maanden is ze traag, maar het vermoeden dat er iets is wordt ontkend. Het kind blijft passief en sluit zich af voor contact. Mw. Imberg ervaart onbegrip van de kerk, de omgeving, de huisarts en het zuigelingenbureau. Na twee jaar diagnostiseert een psycholoog haar als autistisch. Vanaf dat moment zijn er herhaalde opnames en uithuisplaatsingen, maar steeds komt ze na een kortere of langere tijd weer thuis door problemen met de opvang. Sinds ze veertien is woont ze weer in een instelling, maar in een groep van te laag niveau. Om de week komt ze een weekend naar huis. De tussentijdse zaterdag bezoeken haar ouders haar. Op dit moment probeert de heer Imberg opnieuw een overplaatsing te krijgen, om dichterbij zijn dochter te gaan wonen. Omdat ze veel onbegrip en afwijzing ervaren binnen de kerk, en de spanningen daardoor toenemen, besluiten ze na jaren over te gaan naar een andere (even orthodoxe) kerk.

Belangrijke anderen

Haar vader was afdelingshoofd in een fabriek. Haar moeder zorgde voor het gezin. Ze kon de handicap van haar kleindochter niet aanvaarden. Haar vader is in zijn houding een voorbeeld van nuchtere aanvaarding. De ouders zijn kort na elkaar gestorven. Samen met haar oudste zus heeft mw. Imberg ze tot het laatst toe verzorgd.

Met broers en zusters is weinig contact door een groot leeftijdsverschil. Door de overgang naar een andere kerk is het contact een aantal jaren bekoeld. Het contact tussen de familie en de dochter is goed. Ook zijn ze behulpzaam.

Haar man was oudste van vier; ook hij is in een Vrijgemaakt gezin opgegroeid. Hij was kerkelijk zeer actief. Als hij zich iets terugtrekt ontstaan er spanningen, die aan het begin staan van de breuk met de kerk. Hij kon de problemen rond zijn dochter moeilijk verwerken. Door verschil in reactie is er weinig steun, maar er ontstaan geen huwelijksproblemen.

De andere kinderen zijn belangrijk als vergelijkingspunt voor de ontwikkeling. De band is goed. Door de situatie thuis, en de kerkelijke problemen worden de kinderen wel belast. Ze leven kerkelijk mee, maar worden vrij gelaten in de keuze van een kerk.

Hulpverleners worden in de eerste jaren negatief ervaren door een gebrek aan begrip. Na de diagnose komt er wel steun, maar de ontwikkelingsverwachtingen zijn onrealistisch hoog. Na aanvankelijke teleurstellingen is er nu meer hulp, begeleiding en een goede groepsleiding.

In de kerkelijke gemeenschap was weinig kennis en begrip. Aan de eisen (bv. twee maal naar de kerk) kon mw. Imberg praktisch niet voldoen, en dat leverde verwijten op. Hierdoor komt het tot een breuk. In de nieuwe gemeente is goed contact met de predikant, die zelf ook een ernstig gehandicapt kind heeft.

Ondanks de hechte gemeenschap van haar jeugd had mw. Imberg weinig vrienden. Later wordt dat meer. Het zijn allemaal geloofsgenoten, van verschillende kerken.

Lotgenoten bieden herkenning en erkenning, maar niet in geloofsvragen.

Samenvattend: De context is los en afwijzend.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn onzekerheid, het niet herkennen van de symptomen ondanks bekendheid hiermee, onbegrip en afwijzing, verwarring, teleurstelling en fundamentele onzekerheid, opstandigheid en geloofsvragen. Vooral de

eenzaamheid en de ervaring zwaar belast te worden wordt als pijnlijk ervaren. In deze tijd ontwikkelt mw. Imberg lichamelijke klachten. Complicerend is de herhaaldelijk mislukte uithuisplaatsing en de breuk met de kerk. In de crisisverwerking is eerst sprake van nuchtere aanvaarding. Verder leert ze rustig verder te gaan, neemt ze initiatieven, is ze actief in een vereniging van ouders, en zoekt ze naar praktische oplossingen. In het gebed ervaart ze steun. Ook de verandering van kerk is te zien als een verwerkingsvorm.

Geloof

De geloofshouding van bewuste aanvaarding heeft mw. Imberg van haar vader geleerd. In moeilijke situaties met haar dochter is mw. Imberg boos en opstandig tegen God en anderen geweest. Dat geldt vooral als ze haar kind moet overgeven in handen van mensen die haar dochter niet serieus nemen. Terwijl ze het gebed als steun ervaart, wordt het vertrouwen in God aangetast door de gebeurtenissen. Pas later vindt ze hierin een nieuw evenwicht, en komt het tot een persoonlijker geloofsbeleving. In de geloofsinhoud heeft de zondeval en gebrokenheid een belangrijke plaats. Het geloofsgedrag is vooral kerkelijk bepaald. Alles speelt zich af binnen de Vrijgemaakte Kerk, en daar zijn ze zeer actief. Wanneer ze niet voldoen aan eisen van de gemeente, besluiten ze over te gaan naar een ander kerkgenootschap. Dit is een proces van jaren.

Samenvattende interpretatie

De geboorte van een gehandicapte dochter heeft tot een crisis geleid door de eenzaamheid die ze in die periode heeft ervaren. Ze verwerkt dit inhoudelijk en gedragsmatig.

De invloed van de crisis op het geloof is negatief. Niet alleen de context, maar ook het vertrouwen wordt aangetast. Wel blijft het gebed om en de ervaring van steun.

De invloed van het geloof op de crisis is in eerste instantie problematiserend. Door verandering van kerk en de ervaring van steun is er op termijn een enigszins positieve invloed.

Het thema van het verhaal is de strijd in eenzaamheid.

2.5.2. Respondenten van de subtypen

Bij de respondenten van het subtype valt allereerst op dat hiertoe drie respondenten van categorie 1 behoren, dat wil zeggen kinderen van gescheiden ouders. Dit lijkt onder meer te maken te hebben met het feit dat in de jeugd de crisis optreedt, dat wil zeggen in de periode dat het geloof vooral gevormd wordt.

2.5.2.1. Het verhaal van mw. Aalderink

Mw. Aalderink is geboren halverwege de jaren zestig. Haar vader is in zaken, haar moeder heeft een para-medisch beroep. Twee broers zijn ruim 15 jaar ouder zijn, een zus is één jaar ouder. Als ze drie jaar is, komt het tot een scheiding tussen haar ouders na een langdurige verhouding van haar vader. Er zijn weinig herinneringen, behalve aan de financiële gevolgen, de veranderingen in het gezinspatroon en de verplichte dagjes uit met haar vader. Door het werk van haar moeder verhuist ze enkele keren. De eerste woonplaats (A) is een grote stad in het westen waar ze positief over spreekt. De tweede (B) is een kleine stad in het zuiden die zeer positief ervaren is. De derde (C) is een dorp in het midden van het land, waar het haar slecht bevallen is. Dat geldt steeds zowel de buurt als de kerk. Na haar middelbare schooltijd in C komt ze in een studentenstad, waar ze zich goed thuisvoelt, maar na een paar jaar verhuist ze naar een andere studentenstad, waar ze eerst weinig aansluiting vindt.

Sinds een paar jaar heeft ze, na jaren los-vast relaties, vaste verkering. Haar toekomstplannen zijn niet zo duidelijk. Met name een huwelijk ziet ze nog niet zitten, enerzijds uit wantrouwen tegen het huwelijk, anderzijds ook omdat haar vriend niet gelovig is.

Belangrijke anderen

Haar moeder is gezellig, degelijk, en op vrijheid gesteld. Eerst werkte ze hele dagen, later is ze vaker thuis. Er is een sterke verbondenheid. Ze komt over als slachtoffer, en er is sprake van schaamtegevoel. In de kerk staat haar moeder alleen. Haar vader is egoïstisch, naïef, ongeïnteresseerd. Met zijn tweede vrouw kan ze beter opschieten. De broers

nemen de rol van vader deels over en zijn dus van belang in haar opvoeding. Wezenlijke invloed is niet op te merken.

Haar vriend is gesloten, maar ze bespreekt wel veel met hem. Het is een degelijke relatie. Met haar schoonvader kan ze beter opschieten dan met haar schoonmoeder, vooral omdat ze voor haar schoonmoeder te kritisch is. Haar schoonfamilie is van oorsprong gereformeerd (nu marginaal). Haar vriend is fel tegen de kerk.

De predikant in gemeente B., die ze Ome Wim noemt, is voor haar een voorbeeld van warmte en aanvaarding. Met ambtsdragers in de andere gemeenten zijn diverse conflicten geweest, en in C worden ze geen lid van de gemeente, al draaien ze wel af en toe mee.

Samenvattend: de context is deels open, deels gesloten; deels aanvaardend, deels afwijzend.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn wantrouwen en de ambivalente houding tot het huwelijk. Ook speelt in alle relaties de man / vader een problematische rol, en is ze zeer gevoelig voor relaties waarin niet gepraat kan worden. De echtscheiding zelf leidt niet tot een crisis door de lage leeftijd. De gevolgen hebben een kritische dimensie en worden als bedreigend ervaren.

In de verwerking is de warme aanvaardende sfeer in gemeente B belangrijk. Het zoeken naar een gezellige sfeer en acceptatie is voor mw. Aalderink een belangrijk element in de zingeving in antwoord op de kritische dimensie van haar jeugd.

Geloof

Bepalend is geloofshouding en inhoud is de periode in de oecumenisch ingestelde gemeente in B, waar vrije vormen bestonden. De ontmoeting met de meer traditionele en dogmatische gemeenten A en C zijn in dat kader teleurstellend. Het leven in twee studentensteden heeft minder invloed gehad dan deze drie gemeenten uit haar jeugd. Nog steeds gaat mw. Aalderink regelmatig naar de kerk, al is het minder dan vroeger. Gesprekken over het geloof vinden vooral plaats met haar moeder en op de catechisaties, maar niet met haar vriend. Voor mw. Aalderink is niet de geloofsinhoud van belang, maar de positieve geloofshouding, die ingevuld wordt met aanvaarding. Nadrukkelijk benoemt ze God als Vader, en als Iemand aan wie je alles kwijt kunt. Dat werkt door in het besef door Hem aanvaard te zijn.

Samenvattende interpretatie

Mw. Aalderink heeft de kritische dimensie van haar jeugd verwerkt door de nadruk op aanvaarding en warmte. Belangrijker dan geloofsinhoud was voor haar de geloofssfeer.

De invloed van de crisis op het geloof is indirect en raakt de geloofsbeleving, in het bijzonder het vaderbeeld. De verhouding van mw. Aalderink tot haar vader vindt zijn gevolgen in de verhouding van mw. Aalderink tot God.

De invloed van het geloof op de crisis hangt vooral samen met de gemeente in B., die naar mw. Aalderinks beschrijving een belangrijke oriëntatie is geweest in de verwerking door de beleving van een gemeenschap van aanvaarding. Ook de oriëntatie op haar moeder is van belang.

Het thema is de spanning tussen aanvaarding en openheid enerzijds en wantrouwen en geslotenheid anderzijds.

2.5.2.2. Het verhaal van dhr. Abels

Dhr. Abels is halverwege de jaren zestig geboren als de middelste zoon uit een gezin met een goede maatschappelijke positie. De eerste jaren zijn onbezorgd, maar niet hecht. Met de toenemende welvaart komen ze meer geïsoleerd te wonen. De ruzies tussen de ouders nemen toe en zijn vader slaat zijn moeder enkele malen. Dhr. Abels kiest partij voor zijn moeder, maar probeert ook zijn vader vast te houden. In deze periode heeft hij moeite zich te concentreren op zijn VWO. Hij krijgt in de vijfde klas last van zijn nek, en rond seksualiteit heeft hij ingrijpende vragen. Na het eindexamen is hij maandenlang zeer depressief. Hij gaat naar de HEAO, loopt vast, gaat een jaar naar Israël, een jaar naar de Vrije Hogeschool en studeert daarna kunstgeschiedenis, maar de problemen blijven. Uiteindelijk gaat hij werken.

In zijn jeugd is dhr. Abels betrokken bij een Remonstrantse kerk. Hij is al jong bezig met zingevingsvraagstukken. Aan het begin van de jaren negentig brengt een vriend hem in aanraking met een Volle Evangelie gemeente. Als hij getuige is van gebedsgenezing spreekt dat hem erg aan. Wanneer blijkt dat bij hem de gehoopte verandering uitblijft, en afwijkende meningen niet gewaardeerd worden ontstaat er een verwijdering. Ook zijn vragen rond sexualiteit worden niet beantwoord. Een oogoperatie, waarvan dhr. Abels een goede psychologische uitwerking verwacht leidt er evenmin toe dat zijn problemen verbeteren. In deze periode komt dhr. Abels in aanraking met progressief-evangelische mensen, en uit de gesprekken die volgen komt op een bepaald moment de beslissing in een woongroep te gaan wonen. Ook hier kan hij het uiteindelijk niet vinden. Hij overweegt nu een andere opleiding te gaan volgen.

Belangrijke anderen

Zijn moeder is qua geloofsoriëntatie (traditioneel doopsgezind) dominant in het gezin. In de spanning kiest dhr. Abels voor haar. Later neemt hij meer afstand. Zij is via allerlei oosters getinte religieuze bewegingen op zoek naar verheldering. Zijn vader is aardig, vriendelijk en beleefd en legt nadruk op hard werken, studeren, en doorzetten. Hij is bewust en meelevend hervormd. Later zoekt hij zijn weg in de antroposofie. Met zijn broers is het contact beperkt. Vrienden zijn belangrijk in de geloofsontwikkeling en in gesprekken over zingevingsvragen en relaties. Eén neemt hem mee naar de Volle Evangelie Gemeente. Een ander biedt openheid om verder te zoeken. Centraal in vriendschappen staat openheid en gevoeligheid.

Dhr. Abels' oma van moederskant is voor hem een belangrijk voorbeeld geweest van een door hem gezochte geloofshouding. Ze hadden ook veel gesprekken.

Samenvattend: De context is verbrokken. Dhr. Abels zoekt de intimiteit.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen zijn een langdurig depressieve stemming, negatief zelfbeeld, ernstige fysieke vermoeidheid, onvermogen om tot beslissingen te komen en concentratie- en leesproblemen. Ook daarna is een crisis-dimensie aan te wijzen.

De verwerking is nog niet tot een afronding gekomen. Het volwassen leven wordt gekenmerkt door een voortdurende veranderingsgezindheid, voortvloeiend uit het zoeken naar de weg die hij moet gaan. Hij noemt dit zingevingsvraagstukken, maar betreft dit op relaties en onderlinge omgang. Steeds hoopt hij door religieuze, medische, en sociale veranderingen en door beroeps- en studiekeuze een verbetering in zijn situatie te vinden. Als dat niet gebeurt is het telkens een teleurstelling.

Inhoudelijk heeft de zoektocht betrekking op de problemen met zijn nek, sexualiteit en de omgang met zijn ouders. De onderlinge samenhang is niet duidelijk. Vanaf het begin van zijn jeugd speelt dit zich af in een gefragmenteerde context. Uiteindelijk leidt dit tot onzekerheid aangaande de eigen identiteit.

Geloof

Geloof en Godsbeeld liggen in het verlengde van de identiteitsvragen. In zijn jeugd gebeurt dat in de remonstrantse kerk, waartoe hij komt door de oriëntatie op zijn oma. Later spreekt hem in de Volle Evangelie Gemeente vooral de persoonlijke en probleem-oplossende dimensie aan. Dhr. Abels heeft moeite met een aantal denkbeelden en de gevraagde heteronomie. Dan verschuift deze betrokkenheid naar een meer open evangelische groep. De zoektocht (zie crisis) loopt parallel aan de geloofsontwikkelingen. Hij leert langzamerhand meer uit te gaan van zijn eigen ervaring en minder een antwoord van buiten af te zoeken. Naast twijfel ervaart hij soms iets van Gods aanwezigheid.

Samenvattende interpretatie

De echtscheiding van zijn ouders leidde tot een crisis door de daarbij opkomende identiteitsvragen. Hij probeert sindsdien te komen tot een nieuwe zekerheid, waarbij verschillende (geloofs-)invullingen worden uitgetoetst en afgewezen. Tot een integratie is het nog niet gekomen.

De invloed van de crisis op het geloof is aanwezig in de zoektocht naar antwoorden waarbij het geloof in diverse vormen wordt uitgetoetst. Dat daarbij het geloven inhoudelijk verandert is duidelijk in alle verschuivingen.

De invloed van het geloof op de crisis is partieel en tijdelijk aanwezig als een nieuwe oriëntatie antwoorden lijkt te geven. Tot nu toe is echter geen adequaat antwoord gevonden.

Factoren die hierin van belang zijn zijn met name vriendschap (warmte en aanvaarding) en hoop op een oplossing. Het thema in het verhaal van dhr. Abels is de zoektocht naar de zin in een geïsoleerd en gefragmenteerd bestaan.

2.5.2.3. Het verhaal van dhr. Alkman

Dhr. Alkman is eind jaren zestig als enig kind geboren in Frankrijk uit een gemengd Frans-Nederlands huwelijk. Een jaar na zijn geboorte keert zijn moeder na een scheiding met hem terug naar Nederland. Zij werkt als verpleegster en dhr. Alkman wordt verzorgd door een tante. Later wonen ze in een verzorgingstehuis, waar zij werkt. Als hij zes is komt zijn vader weer bij hen wonen, maar vier jaar later vertrekt hij definitief en onaangekondigd. In de laatste jaren van de lagere school en de eerste van de middelbare houdt dit dhr. Alkman sterk bezig. Blijvend is de regelmatige confrontatie wanneer zijn vader opbelt, en de complicerende financiële problemen. Zijn moeder neemt een extra baan, en het contact met haar wordt daardoor minder.

Het gezin is orthodox gereformeerd. De geloofsopvoeding is beperkt. Op de middelbare school doet hij een tijd mee in een christelijke koffiebar en Bijbelstudiegroep. Positieve ervaringen doet hij op tijdens een internationaal uitwisselingskamp. Na zijn examen gaat hij studeren. De relatie met zijn moeder is losser geworden, maar blijft positief. Hij heeft een vriendin, maar geen behoefte om zich te binden. Hij heeft weinig concrete toekomstplannen. Zijn vader is begin jaren negentig overleden na een tijd in slechte conditie te hebben rondgezworven.

Belangrijke anderen

Zijn moeder is gesloten, trouw en hard werkend. Ze ervaart steun in haar geloof, maar de geloofsopvoeding is beperkt gebleven. Zijn vader is intelligent, rationeel, onverantwoordelijk. Er zijn alcoholproblemen en ruzies. Zijn kerkgang werd bepaald door de sociale druk. De zus van zijn moeder speelt in alle fasen een positieve rol.

De relatie met zijn vriendin is redelijk intensief, maar de afstand en vrijheid overheersen.

Samenvattend: De context is weinig bindend voor dhr. Alkman.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen treden op bij het definitieve vertrek van zijn vader: schok, verwarring, ontzettend huilen, er niet over willen praten en wraakgevoelens, overgevoeligheid voor geluid, rot voelen. Latere confrontaties hebben een crisis-karakter.

De verwerking bestaat uit een rigoureuze afstand nemen van zijn vader. Na diens overlijden kan hij het hoofdstuk afsluiten. De negatieve oriëntatie op zijn vader blijft, terwijl ook de identiteit nadrukkelijk bepaald is door zijn jeugd en crisiservaring, o.a. in een kritisch negatief zelfbeeld. Daarin liggen veel overeenkomsten met zijn vader. De ervaringen tijdens het kamp hebben hem geleerd problemen niet uit de weg te gaan, maar verantwoordelijkheid te dragen.

Geloof

Geloofsinhoud en -gedrag zijn bepaald door een sceptische en kritisch rationele houding. Het omzeilen van vragen maakt voor dhr. Alkman het geheel ongelofwaardig. Het Godsbeeld is vaag, en zelfs het bestaan van God is niet zeker. Toch wil hij het niet loslaten, en houdt hij vast aan het idee dat iedereen na de dood aanvaard wordt. De geloofshouding is rationeel, twijfelend en non-conformistisch. Hij beschouwt zichzelf niet als gelovig. Zijn regelmatige kerkgang heeft meer te maken met zijn moeder dan met zijn geloof. Hierin is weinig ontwikkeling op te merken. De geloofsopvoeding is beperkt, en de kerk speelt geen grote rol. Ook in de koffiebar was de aanvankelijke openheid voor zijn instelling te zwak om hem te blijven vasthouden.

Samenvattende interpretatie

Dhr. Alkman heeft de echtscheiding van zijn ouders als crisis beleefd heeft om het plotselinge vertrek. Hij heeft dit verwerkt door een afstandelijke rationele instelling ten opzichte van zijn vader, zodat hij hem emotioneel kon uitbannen. Het overlijden van zijn vader maakt deze uitbanning werkelijk en biedt daardoor een nieuw rustpunt; de negatieve oriëntatie en gevolgen zijn echter nog gebleven. Tot een positieve uitkomst is het niet gekomen, mede

doordat de sociale omgeving geen sterke open banden kent en doordat het geloof ook object is van zijn kritisch-rationele instelling.

De invloed van de crisis op het geloof ligt indirect bij vragen met betrekking tot lijden en almacht. De sterkste invloed hangt samen met de kritisch-rationele houding die dhr. Alkman ontwikkelde als coping-style. De emotionele uitbanning heeft ook het geloof geraakt, omdat de basis daarvan betrekkelijk zwak was en niet ondersteund werd door een hechte sociale omgeving (onder andere door de geslotenheid van zijn moeder). Een negatieve oriëntatie op de kerk is hierin ook een belangrijke factor.

Invloed van het geloof op de crisis is nauwelijks aan te tonen. Het ontbreekt aan een gelovig zingevingskader en aan een sociaal netwerk waarin het geloof een overkoepelende factor is.

Het thema van dit interview is de spanning tussen binding en afstandelijkheid.

2.5.2.4. Het verhaal van dhr. Boersma

Dhr. Boersma is geboren in de tweede helft van de jaren twintig in een vissersdorp. Zijn vader is makelaar, zijn moeder huisvrouw. Zijn enige zus is iets ouder. Het gezin is meelevend in de gereformeerde kerk. Ook zelf is hij actief. In de oorlog moet het gezin evacueren, en dhr. Boersma duikt onder. Daar helpt hij in de gaarkeuken. Na de oorlog gaat hij studeren. Na vijf jaar trouwt hij. Twee jaar later wordt de eerste van uiteindelijk vijf kinderen geboren. In de loop van de jaren werkt hij als directeur van een verpleeghuis, als huisarts en als wetenschappelijk medewerker. De eerste functie bevalt hem het minst door conflicten. Het prettigst vindt hij onderwijs en onderzoek.

Dhr. Boersma is bijna veertig als hij gezondheidsproblemen krijgt. Na een paar jaar wordt een voortschrijdende aandoening aan het ruggemerg geconstateerd. Ondanks aanpassingen wordt hij vijf jaar later afgekeurd. Later gaat dhr. Boersma naar een revalidatie-centrum, maar dit is teleurstellend qua resultaat en begeleiding. Nu komt hij het huis nauwelijks meer uit. Hij kan geen gebruik meer maken van zijn aangepaste auto, en is afhankelijk van een rolstoel. Hij leest veel over geschiedenis, en ontvangt regelmatig bezoek, hoewel hij zegt dat hij daar niet echt van houdt.

In de tijd dat hij wordt afgekeurd raakt een zoon na een ongeluk psychisch steeds meer in de problemen, totdat hij uiteindelijk suïcide pleegt. Met de andere kinderen en hun partners blijven ze een week bij elkaar. Twee jaar later krijgt een dochter borstkanker.

Belangrijke anderen

Zijn vader was zorgzaam, kerkelijk, maar niet zo gelovig. Zijn moeder was dat wel, maar praatte daar nauwelijks over. De (geloofs-) opvoeding was niet streng.

Zijn vrouw is streng hervormd opgevoed, en dat bracht hem in conflict met haar familie. Ze leidt nu meer haar eigen leven, maar steunt hem wel.

Het contact met de kinderen is goed, maar de verschillende problemen die de kinderen hebben zijn wel complicerend in de crisisverwerking. Twee kinderen zijn met katholieken getrouwd, maar geen van de kinderen is echt kerkelijk.

De predikant van zijn moeder heeft zijn huwelijksdienst geleid en het gezin na de dood van hun zoon begeleid. Met de eigen predikant is het contact vooral vriendschappelijk.

Dhr. Boersma spreekt afstandelijk over anderen. Met de buurt, de kerk en collega's is weinig contact. De begeleiding door hulpverleners noemt hij slecht.

Samenvattend: De context wordt wantrouwend benaderd.

Crisis en crisisverwerking

Crisissignalen ontbreken, wellicht door een zeer rationele levenshouding. Inhoudelijk is er sprake van het wegvallen van toekomstverwachting en zingeving in het werk, verzet, moeite om te aanvaarden, en een Kafkaïaanse beleving.

De verwerking is problematisch, omdat de onafhankelijkheid niet hersteld wordt. Bovendien beslaat het verloop een zeer lange periode. Hij blijft zich verzetten en belandt in een sterk zelf-gekozen isolement dat hem teleurgesteld en bitter maakt. Deze termen worden door hem echter afgewezen.

Geloof

De geloofsinhoud valt meer op dan de geloofshouding. Er is een afstandelijke interesse, met name gericht op de verklaring van geloof vanuit de cultuur. De Bijbel is daarnaast van ethische waarde. De geloofshouding is kritisch zoekend, waarbij hij ook zijn eigen geloofshouding onder kritiek stelt. Hij beschrijft zijn geloof als een kabbelende stroom zonder dieptepunten. Zowel positieve als negatieve geloofservaringen worden ontkend. Het Godsbeeld is vaag en afstandelijk, maar hij blijft wel bidden.

Ten opzichte van de kerk is dhr. Boersma negatief. Dat betreft de kerk van zijn schoonfamilie, maar ook de eigen gemeente, waar weinig belangstelling voor hem is. Het contact met de predikant blijft op vriendschapsniveau. Hij bezoekt geen kerkdiensten meer, maar luistert regelmatig naar kerkdiensten op de radio.

Samenvattende interpretatie

Voor dhr. Boersma heeft zijn handicap niet tot een emotionele, maar wel tot een zingevingscrisis geleid. Dit is te verklaren uit zijn kritisch-rationele levenshouding. Voor zijn geloof en sociale contacten betekent deze houding dat hij een forse distantie aanhoudt. Door de progressieve aard van de ziekte en de toenemende afhankelijkheid is de crisis nog niet verwerkt. Het zelfgekozen sociale isolement speelt hierin een grote rol.

De invloed van de crisis ligt in de ontwikkeling van een meer afstandelijk en rationeel geloven. Hij probeert ook in het geloof alles onder controle te houden en te begrijpen. Doordat zijn lichaam hem in de steek laat kan de behoefte aan verstandelijke beheersing zijn toegenomen. De toegenomen interesse voor theologische en kerkhistorische onderwerpen zou een vorm kunnen zijn geworden waarin dhr. Boersma zijn geloofsbetrokkenheid kan beleven zonder zijn kritische, afstandelijke en geïsoleerde bestaan op te geven.

De invloed van het geloof op de crisis is niet expliciet. Wanneer de theologische interesse als geloofshouding kan worden beschreven, dan kan hierin een invloed worden gezien. Op dit gebied is hij namelijk in staat opnieuw - zij het anders - te studeren en te onderwijzen. Het geeft hem een nieuwe onafhankelijkheid. Het verband is zwak.

Het thema van dit interview is de strijd om in een situatie van isolement en onafhankelijkheid het leven te kunnen begrijpen.

2.5.2.5. Het verhaal van mw. Echteld

Mw. Echteld is geboren begin jaren zestig als oudste van drie in een niet-praktiserend katholiek arbeidersgezin in het midden van het land. Ze volgt een LBO-opleiding en gaat daarna op een kantoor werken. Haar vader leeft teruggetrokken in het gezin. Ze is een tijd verslaafd geweest aan een kalmeringsmiddel, maar hier van af gekomen met hulp van een maatschappelijk werkster.

Na enkele vriendjes krijgt mw. Echteld verkering met haar latere echtgenoot. De ouders van haar man zijn streng hervormd en keuren de verkering en later het huwelijk af, omdat zij niet gelovig is. Het huwelijk wordt niet ingezegend. Na hun huwelijk zijn mw. Echteld en haar man meer bij de kerk betrokken geraakt. Ze doen belijdenis en laten hun kinderen dopen. Later bemiddelt ze bij de geëscaleerde huwelijksproblemen van haar ouders.

Tijdens de tweede zwangerschap valt ze en moet een aantal maanden plat liggen in het ziekenhuis. Daarna verhuizen ze naar een dorp in het midden van het land. Na enkele jaren blijkt dit te duur en gaan ze naar een huurhuis in dezelfde plaats. Tijdens de derde zwangerschap zijn er opvoedingsproblemen met de oudste. De vierde zwangerschap is ongewenst, maar na intensief overleg met de verloskundige besluiten ze om het toch te laten komen. Bij de bevalling blijken ernstige gezondheidsproblemen van het kind. Dat valt later mee, maar de eerste dagen zijn kritiek. Daarna krijgt mw. Echteld last van vloeïngen en wordt gecuretteerd. Er wordt kwaadaardig weefsel weggehaald. Na chemo-kuren wordt haar baarmoeder verwijderd.

In de tijd daarna wordt het gezin Gereformeerd. Daar zijn goede gesprekken. In de huwelijksrelatie ontstaan spanningen, maar van een lotgenote leren ze daarmee om te gaan. Mw. Echteld is actief in een zelfhulpgroep. Ze voelt zich gezond, maar is vaak moe.

De kinderen worden bewust godsdienstig opgevoed.

Belangrijke anderen

De ouders hebben een problematische relatie. Ze staan afwijzend tegenover het geloof. Dat geldt voor de hele familie. Met haar broers is het negatieve contact vrijwel verbroken. De schoonouders hebben bezwaar tegen hun relatie en verbinden haar ziekte aan schuld (eerdere sexuele relaties).

Haar man heeft net als zij afstand genomen van de kerk. Ondanks een drukke baan steunt hij haar en er is een intense verbondenheid. Na de genezing groeien ze uit elkaar, en nemen de gesprekken af. Verwachtingen worden niet beantwoord, en ze overwegen te scheiden. Later volgt meer toenadering.

Kinderen zijn een belangrijke zingeving, maar er spelen veel problemen. Tijdens haar ziekte worden de kinderen er nadrukkelijk bij betrokken, en ze blijft veel tijd aan ze besteden.

De verloskundige geeft veel steun rond de ongewenste zwangerschap, de moeilijke bevallingen en de ziekte daarna. In het contact met mw. Echteld is ze kordaat en soms scherp, maar bij nood steeds aanwezig. Verder zijn er gesprekken over het geloof, en helpt ze bij het zoeken naar een andere gemeente.

Andere hulpverleners worden hoofdzakelijk positief, open en betrokken ervaren. Opvallend is dat alle belangrijke relaties professioneel van aard zijn.

De eigen predikant geeft weinig aandacht. Twee andere predikanten zijn in verschillende perioden steunend geweest bij het zoeken naar nieuwe interpretaties.

Samenvattend: De context is in de meeste relaties spanningsvol.

Crisis en Crisisverwerking

Crisissignalen zijn huilen, gevoel van verlamming en overstuur zijn. Ze worstelt met de schuldvraag, en is gefixeerd op zichzelf en het negatieve. Tenslotte is ze in deze periode sterk veranderd. Er zijn verschillende crisismomenten: complicaties na de geboorte, de aanhoudende vloeiingen daarna, de diagnose kanker, en de chemokuren. Deze momenten overlappen, beïnvloeden en versterken elkaar.

Inhoudelijk gaat het om identiteit en zingeving. Bij eerdere problemen bleven de vragen latent. Haar zelf-waarde wordt na de bemiddelaarsrol thuis ingevuld in het krijgen van kinderen. Wanneer het vierde kind is geboren, en een vervolg onmogelijk wordt door de verwijdering van haar baarmoeder, leidt dit tot een heroriëntatie. Mw. Echteld groeit in deze fase naar een sterkere autonomie. Nu is ze naar eigen zeggen mondiger, bewuster, en zachter.

Geloof

In haar jeugd is er nauwelijks binding met geloof of kerk. Pas na haar huwelijk (zonder dat duidelijk wordt waardoor) gaat ze op zoek, en ze doet uiteindelijk belijdenis. Later sluiten ze zich bij een andere kerk aan. Juist rond het geloof zijn er verschillende conflicten geweest: met haar schoonouders, met haar eigen familie, en met de kerk en de predikant. Nu is er een leefritme waarin kerkgang, Bijbellezen en gebed met enige regelmaat een plaats hebben. Ook heeft ze met de kinderen veel gesprekken over geloof.

Tijdens de crisis stelt ze vooral de geloofsvraag naar het waarom. Uit eerdere crises had ze geleerd de schuld niet bij God te leggen, maar die vraag keert wel terug, onder meer door de houding van haar schoonouders. De invloed van de verloskundige en een predikant zijn echter sterker, zodat ze toch haar houvast terug vindt. Daarin is de vertrouwelijke omgang met God belangrijker dan een antwoord op de vraag waarom alles haar overkomt.

Samenvattende interpretatie

Mw. Echteld heeft het ziek worden en de complicaties na de geboorte van haar vierde kind als een crisis beleefd, omdat ze hierin werd geconfronteerd met een overmaat aan belasting, de schuldvraag, en de eigen identiteit, die niet langer op dezelfde basis kon voortbestaan. In de verwerking is een groeiende autonomie en een vergelijking met ergere situaties van belang. Haar geloof staat tijdelijk onder druk, maar blijft bestaan door de invloed van belangrijke anderen.

De invloed van de crisis op het geloof is aantoonbaar in de schuldvraag. Mw. Echteld is gedwongen vragen te stellen naar Gods bedoeling en ingrijpen.

De invloed van het geloof op de crisis is minder duidelijk. Wel is de positieve invloed van buitenaf een factor in de verwerking, en deze invloed staat in een gelovig kader.

Het thema van dit interview is het zoeken naar harmonisatie binnen ambivalente relaties.

2.6. BESCHRIJVING VAN DE VIER TYPEN

Na dit overzicht van de respondenten komen we tot een beschrijving van de vier typen, waarbij we zoeken naar overeenkomsten en verschillen met als doel te kunnen bepalen welke factoren samenhangen met onze typologie. Dat wil zeggen: we zoeken de factoren die respondenten van het ene type onderscheiden van respondenten van het andere type, waardoor we kunnen onderscheiden hoe de invloed van geloof op crisis en andersom wordt versterkt of verzwakt.

2.6.1. Verdieping

Het eerste type wordt gevormd door respondenten bij wie het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert, terwijl ook de crisis het geloof stimuleert of transformeert. Om de belangrijke factoren binnen deze groep respondenten op het spoor te komen, zullen we nu eerst per factor de verschillende respondenten vergelijken. We beperken ons eerst tot het hoofdtype en volgen de volgorde van de steekwoordenkaart.

Figuur 2.VIII Crisisfactoren type Verdieping

RESPONDENT	Crisis-Gebeurtenis	Duiding Situatie	Duiding Hulpbronnen	Verwerkingsaccenten	Uitkomst Verwerking
Mw. Burgwal	verlamming	onmacht	gezin	verantwoordelijkheid herdefinitie taak	+
Dhr. Cardol	fabriekssluiting, dan hartinfarct	taak weggenomen	negatief	herdefinitie, nieuwe taken, strijd tegen onrecht	+
Dhr. Dees	vrouw sterft aan leukemie tijdens zwangerschap	plotselinge verandering	familie, vrienden	afleiding werk, zoeken houvast, nieuwe start, verantwoordelijkheid	+
Mw. During	partner sterft door bedrijfsongeval	onoplosbaar gemis	familie, vrienden, kerk	gesprekken, dagboek, vergelijking met anderen, gevoel van blijvend contact met man	±
Mw. Eestermans	baarmoederkanker	geneesbaar	hechte context	vechtlust, religieuze appraisal	±
Mw. Effing	baarmoederkanker, genezing door	onbegrip	marginaal, onbegrip	eerst verzet, later hulp zoeken	+

RESPONDENT	Crisis-Gebeurtenis	Duiding Situatie	Duiding Hulpbronnen	Verwerkingsaccenten	Uitkomst Verwerking
	weerstand en Moermantherapie; crisis na genezing				
Mw. Fels	overbelasting, ziekte, WAO (eerdere crises na overlijden twee kinderen)	afhankelijk, vernederin g	kleine kring positief	nieuwe ontplooiing	+
Dhr. Fortuin	whiplash door ongeval	onbegrip, gevolgen	kleine kring positief	doorgaan, nieuwe taak	±
Mw. Gaasbeek	uittreding uit klooster, partner sterft na dementering	taak	grotendeels negatief	afleiding, verandering in de relatie, taakgerichtheid, gebed	+
Mw. Haanstra	partner sterft door vlieg-ongeval tijdens zwangerschap (miskraam volgt)	onoplosbaar gemis	vrienden, luchtmacht - predikant	confrontatie actief handelen, noodlotsinterpretatie, schrijven van gedichten	+
Mw. Iburg	zoon verstandelijk gehandicapt; uithuisplaatsing	moeite met gebrekkig contact	gezin, zus, hulpverleners kerk	afschermen, praktische oplossingen	+

In eerste instantie levert dit overzicht weinig factoren op die voor de hele groep gelden. Alleen de coping-uitkomst (mate van verwerking van de crisis) toont een zekere mate van eenduidigheid. Afgezien van mw. During en dhr. Fortuin is er steeds sprake van een afgeronde verwerking. Het ontbreken daarvan heeft bij dhr. Fortuin te maken met de juridische nasleep, die nog niet is afgewerkt. Dat bij de respondenten van dit type een positieve uitkomst zichtbaar wordt bevreemd niet, aangezien beide beïnvloedingsrelaties positief zijn. Overigens is bij het merendeel van onze respondenten sprake van een positieve coping-uitkomst. Van de 39 respondenten zijn er zeven met een matige en drie met een negatieve uitkomst. De eerste conclusie lijkt dan ook te zijn dat de beïnvloedingsrelaties tussen geloof en crisis niet in de eerste plaats bepaald worden door crisis-factoren.

Inhoudelijk kunnen we binnen dit type twee subgroepen ontdekken wat betreft het veld 'crisis'. Voor vier respondenten heeft de crisis vooral te maken met relaties en verbondenheid (mw. During, mw. Effing, mw. Fels en mw. Haanstra). Bij de anderen is de crisis-ervaring sterk bepaald door woorden als taak en verantwoordelijkheid, nuttigheid en onmacht. Bij deze respondenten zijn de coping-activiteiten dan ook vooral gericht op het herdefiniëren

van hun taak en het opbouwen van een nieuwe verantwoordelijkheid. Deze tweedeling loopt niet parallel met de aard van de crisisgebeurtenis.

Figuur 2.IX Geloofsfactoren type Verdieping

RESPONDENT	Geloofs-beleving	Geloofs-interpretatie	Geloofs-context	Geloofs-gedrag	Geloofs-rituelen
Mw. Burgwal	persoonlijk gericht, piek-ervaringen	verantwoordelijktaak	marginaal Rooms-Katholiek	weinig	?
Dhr. Cardol	concreet gericht	strijd tegen onrecht	ontmoetings-centrum oorspr midden-orthodox	bidden, meeleven in ontmoeting scentrum	?
Dhr. Dees	persoonlijke nabijheid	God herkenbaar in menselijke steun, vragen bij het lijden	positief midden-orthodox	bidden, Bijbellezen, kerkgang	afscheids-ritueel met bloemen en gebed, na overlijden meedragen van Bijbel en foto kind
Mw. During	traditioneel; invulling geëmancipeerd	Gods zorg	positief Rooms-Katholiek	kerkgang	rouwmissen
Mw. Eestermans	hecht, nabij en leidend	Gods wil	zeer hecht Vrijgemaakt	kerkgang, gebed, Bijbellezen, verenigen	?
Mw. Effing	vertrouwen	autonomie	onafhankelijk midden-orthodox	kerkgang	?
Mw. Fels	nabijheid, lijdend en steunend	groei in openheid en betrokkenheid	verbrokken midden-orthodox	bidden, Bijbellezen	?
Dhr. Fortuin	traditioneel	waarom-vraag, bescherming	positief Rooms-Katholiek	bidden	beelden in huis
Mw. Gaasbeek	kinderlijk vertrouwen en nabijheid, taakgericht	tijdelijk schuldvraag	eerst positief, later op afstand traditioneel RK	bidden, Bijbellezen, kerkgang, helpen, getuigen	mis, rozenkrans
Mw. Haanstra	afhankelijk, vaag	open, afhankelijk, spanning	marginaal oorspr midden-	onduidelijk / geen	seance, begrafenissen

RESPONDE NT	Geloofs- beleving	Geloofs- interpretatie	Geloofs- context	Geloofs- gedrag	Geloofs- rituelen
		tussen noodlot en autonomie, reïncarnatie	orthodox, nu geen		
Mw. Iburg	overgave, steun,	vragen rond eeuwig behoud	positief, maar weinig concrete steun midden- orthodox	bidden, Bijbellezen , meelevend	?

Bij het veld 'geloof' vallen verschillende zaken op. In de eerste plaats komen de twee subgroepen, die in het veld 'crisis' naar voren kwamen in dit veld niet als onderscheiden groepen op. Wel valt hier op dat alle respondenten van oorsprong een traditionele midden-orthodoxe, dan wel traditionele rooms-katholieke achtergrond hebben. In drie gevallen is daarin een verandering opgetreden. Dhr. Cardol, mw. Gaasbeek en mw. Haanstra hebben hun kerkgenootschap verlaten; mw. During heeft binnen de kerk een meer geëmancipeerde invulling gevonden voor haar geloof.

Voor al deze respondenten heeft de geloofsbeleving te maken met vertrouwen en nabijheid. Daarbij ligt de nadruk voor sommigen meer op een taak of verantwoordelijkheid, terwijl het voor anderen meer in de richting van kinderlijke afhankelijkheid gaat. De theologische invulling daarvan varieert van een interpretatie van noodlot en reïncarnatie tot een klassiek-christelijke visie op de voorzienigheid. De kerkelijke context is al evenmin eenduidig. Sommige respondenten hebben deel aan een ronduit positieve gemeenschap, bij anderen is dit minder sterk, en weer andere respondenten melden een marginale betekenis van de geloofsgemeenschap. In het geloofsgedrag is bij de meesten sprake van een redelijk sterke betrokkenheid, maar mw. Burgwal en mw. Haanstra zijn op dit punt uitzonderingen. Binnen deze groep is mw. Burgwal de enige die we hadden ingedeeld bij de sector transformatie in het geloof. Dat heeft te maken met de piek-ervaringen, die bij haar optraden in de vorm van bijna-dood-ervaringen. Juist deze ervaringen leiden bij haar tot een nieuwe oriëntatie. Ook het veld 'geloof' leidt niet tot een eenduidig beeld in dit type respondenten.

Figuur 2.X Contextfactoren type Verdieping

RESPONDEN T	Openheid	Hechtheid	Warmte	Steun	SCW
Mw. Burgwal	+	+	+	+	+ 1,00
Dhr. Cardol	+	±	+	-	+ 0,25
Dhr. Dees	+	+	+	+	+ 1,00
Mw. During	+	+	+	+	+ 1,00
Mw. Eestermans	-	+	+	+	+ 0,50
Mw. Effing	+	+	+	+	+ 1,00
Mw. Fels	+	+	+	+	+ 1,00
Dhr. Fortuin	±	+	+	±	+ 0,50
Mw. Gaasbeek	- / +	-	-	- / +	- 0,50
Mw. Haanstra	+	+	+	±	+ 0,75
Mw. Iburg	+	+	+	+	+ 1,00

In het veld 'context' is sprake van een grote eenduidigheid. Bij vrijwel alle respondenten is sprake van een zeer positieve waardering van de sociale context. (SCW = + 0,68) De gemiddelde afwijking van deze score ⁷ bedraagt 0,35. Rekenen we de enige uitschieter, mw. Gaasbeek, niet mee, dan wordt de SCW + 0,80 en de gemiddelde afwijking 0,25. Mw. Gaasbeek is gedurende een groot deel van haar leven lid geweest van een zuster-orde, waarin ze ook belangrijke posities bekleedde. Na Vaticanum II en de ontwikkelingen in de jaren daarna is zij uitgetreden. Daarmee is ze een groot deel van haar sociale contacten kwijtgeraakt. Ook na haar huwelijk was er weinig contact met haar familie of met de familie van haar man. Alleen bij hulpverleners vond ze aansluiting. Toch is ze door haar levensgeschiedenis zeer hecht verankerd met een gelovige context, al is het contact nu minimaal. Bovendien blijkt tussen de regels door dat er meer positieve contacten zijn overgebleven dan ze in eerste instantie zegt. Opvallend is derhalve de grote uniformiteit en positieve waardering in het veld context.

Wanneer we de context in factoren onderscheiden blijkt de factor concrete steun het minst eenduidig te zijn. Terwijl in de andere dimensies bijna uitsluitend positieve waarderingen gegeven worden, kan de concrete steun blijkbaar nog wel eens ontbreken. Over het geheel genomen is in deze groep respondenten sprake van een sterke sociale integratie. Bij sommigen is de context zo hecht, dat de openheid er onder lijdt (Mw. Eestermans).

De vragenlijsten die door de sociale omgeving van deze respondenten zijn ingevuld bevestigen het beeld. Bij het gezin van mw. Iburg is bij alle vragenlijsten sprake van actief geloofsgedrag (bidden, Bijbellezen, naar de kerk gaan, praten over geloof, omgaan met andere christenen). Inhoudelijk stemmen de visies op God en het lijden overeen met wat mw. Iburg zelf zegt in het interview. Daarbij kiezen de invullers regelmatig voor eigen omschrijvingen: 'Uitspraken waar ik het erg mee eens zou zijn: Lijden is een gevolg van de zonden; alles werkt mede ten goede voor wie gelooft; God laat het lijden toe; God gaf zijn eigen Zoon om van alle lijden te verlossen; We mogen alles in Gods hand leggen; Zondag 10 HC. Algemeen: Geloof is m.i. niet iets wat je in uitspraken vatten kunt.' Bij de belangrijke anderen rond dhr. Cardol en mw. During is sprake van minder betrokkenheid in het geloofsgedrag. Afgezien van het gebed bij de ouders van mw. During blijkt het gedrag hier marginaal te zijn. Inhoudelijk zijn er ook grotere verschillen. Kenmerkende opmerkingen zijn: 'Om als waar christen te leven hoef je niet naar de kerk te gaan', 'Je moet het leven zelf maken' en 'Ik geloof niet in een God als persoon, maar meer als krachten die vanuit de mensen zelf komen.' Voor dhr. Cardol hangen de verschillen samen met een iets mindere hechtheid in de context; voor mw. During is er sprake van meer hechtheid, met name in de overeenstemming met haar ouders.

Aanvulling vanuit de subtypen

Voor de subtypen hebben we per casus dezelfde analyse uitgevoerd. Voor de vragen die opkomen bij de analyse per type hebben we gekozen voor een kortere bespreking van de subtypen. Daarbij nemen we alleen de samenvattende interpretatie over en de beantwoording van de vraag naar de invloed van het geloof op de crisis en andersom. Het voornaamste doel van deze verkorte analyse is een aanvulling vanuit de subtypen. De hoofdstructuren worden zichtbaar bij het hoofdtype.

Figuur 2.XI Factoren bij respondenten van het subtype Verdieping

RESPONDENT	Samenvattende Interpretatie	Geloof > Crisis	Crisis > Geloof
Dhr. Beekstra	Geen crisis. Uitdaging aanvaard en gedragmatig	bron van steun en zingeving	nauwelijks. Flexibele geloofsinhoud?

⁷ De gemiddelde afwijking zegt vooral iets over de homogeniteit van de groep. Is deze 0, dan betekent dat dat alle respondenten precies gelijk scoren. Een grote gemiddelde afwijking betekent dat een deel veel hoger scoort en een ander deel veel lager. Omdat de gemiddelde afwijking hier klein is, kan vermoed worden dat de resultaten daadwerkelijk behoren bij dit type.

RESPONDENT	Samenvattende Interpretatie	Geloof > Crisis	Crisis > Geloof
	verwerkt. Actief en intens karakter helpt om strijdbaar verder te gaan.		
Mw. Cevaal	Crisis door verlies contacten en nut. Verwerking door gesprekken man en pastor. Beperkte nieuwe taak	ervaring van steun en troost	marginaal; losser van kerk, band met ontmoetingscentrum meer door sociale steun dan inhoudelijke overeenstemming
Dhr. Cramer	Geen crisis; beperkte dreiging, grotere voor- dan nadelen.	rustgevend	marginaal, alleen meer tijd om anderen te helpen
Dhr. Dieker	Lichte crisis. positieve interpretatie voorhanden, actief (geloofs-)gedrag, steun.	zingeving, steun	bevestiging van vertrouwen
Mw. Ebbe	Lichte crisis door sterke cumulatie. Verwerking door verzet en afscherming. Nadruk op belang gezin en eigen mening.	ervaring van steun en zekerheid	verdieping en toename authenticiteit. verschuiving in visie op lijden
Mw. Eding	Geen crisis, wel taak. Zoeken naar positieve bijzaken en mogelijkheden	interpretatie-kader van taakgerichtheid	versterking taakgerichtheid
Dhr. Icke	Geen crisis door voorbereiding, en deskundigheid.	als basis-vertrouwen, niet specifiek op bepaalde momenten	tijdelijke intensivering ervaring
Mw. Idsinga	Crisis. Verwerking door initiatieven en taakgerichtheid. Context biedt praktische en interpretatieve steun.	Troost in sociale en zingevende dimensie	verborgen angsten?

RESPONDENT	Samenvattende Interpretatie	Geloof > Crisis	Crisis > Geloof
Mw. Iedema	Crisis. Verwerking door sterke gerichtheid op welzijn zoon.	marginaal. Taakgerichtheid	marginaal. Bewuster leven

Bij deze respondenten is sprake van een zeer positieve invloed van het geloof in de crisisverwerking. Naast een eenduidige, en relatief positieve context (SCW = + 0,58, gemiddelde afwijking 0,25) is met name de geloofscontext hecht en behulpzaam. Opvallend is dat bij mw. Cevaal in die zin, dat ze zich aansluit bij een oecumenisch ingestelde basisgemeente. Uit het interview is een enigszins conservatieve en kinderlijke geloofshouding op te merken, die ze zelf benoemt als 'zondagsschool-geloof'. Toch voelt ze zich thuis bij deze basisgemeente, vooral omdat ze daar warmte en steun ervaart. Bij deze respondenten wordt het geloof nauwelijks bedreigd door de crisis-ervaring. De geloofsfunctie blijft vooral steunend, zonder inhoudelijk iets aan de crisisverwerking bij te dragen. Inhoudelijk en op het punt van de relaties vinden we sterke overeenkomsten met het type verdieping, al zijn de kenmerken minder opvallend.

Dit subtype bestaat uit verschillende soorten respondenten. In de eerste plaats zijn er vier die geen crisis en twee die een lichte crisis hebben doorgemaakt. Van alle respondenten die geen of een lichte crisis heeft doorgemaakt behoort de helft tot het type verdieping. De stimulerende invloed van geloof en crisis bestaat hier vooral uit bevestiging van de houding en overtuiging die de respondent al had. Omdat deze houding en interpretatie positief functioneren komt het ook niet zo snel tot een crisis. Binnen het coping-proces is het geloof bij hen een bruikbare weg om de dreiging te weerstaan. Bij Mw. Cevaal en Idsinga is het geloof een bron van steun, terwijl er nauwelijks invloed van de crisis is op het geloof. Voor mw. Iedema zijn beide relaties marginaal.

Bespreking

De groep respondenten waarbij beide beïnvloedingsrelaties positief zijn valt op door een hoge SCW. In de velden 'crisis' en 'geloof' is geen eenduidigheid te vinden. Alleen het verband met het veld 'context' is duidelijk aanwezig. De verklaring hiervoor lijkt in eerste instantie te vinden te zijn in de ondersteunende rol die de context speelt. De beide beïnvloedingsrelaties zouden dan door de context-relaties mede bepaald worden. Toch kan op dit moment niet worden uitgesloten dat een andere factor bepalend is, die ook de context beïnvloed. In verschillende gevallen is namelijk ook in het materiaal duidelijk dat de context in een crisis kan veranderen. Dat geldt overigens met name wanneer de context al in bepaalde opzichten ambivalent of problematisch was. In dit stadium concluderen we alleen dat er een duidelijke parallel bestaat tussen de inhoud van de beïnvloedingsrelaties en de waardering van de sociale context.

Deze groep respondenten vindt in de crisis-ervaring een aanleiding tot een verdieping in het geloof. Dat kan betekenen dat er een verandering of versterking optreedt, het kan ook betekenen dat in de crisisperiode de geloofsbeleving niet werkelijk verandert. In elk geval worden de respondenten door de crisis-ervaring gestimuleerd om hun religieuze attitude in te schakelen. Tegelijkertijd vinden ze in het geloof een ondersteuning voor de crisisverwerking. Dit hebben we aangegeven met de term 'Verdieping'. In beide beïnvloedingsrelaties kan dat plaats vinden in de geloofsovertuigingen, in het geloofsgedrag, in de geloofsbeleving, of in de omgang met een geloofscontext. Kenmerkend is een sterke sociale integratie.

2.6.2. Vernieuwing

In dit tweede type vinden we respondenten bij wie het geloof de crisis problematiseert, terwijl de crisis het geloof transformeert. Opnieuw schetsen we eerst aan de hand van de steekwoordenkaarten de variatie binnen deze groep respondenten. Daarbij beginnen we opnieuw bij het veld 'crisis'.

Figuur 2.XII Crisisfactoren type Vernieuwing

RESPONDENT	Crisis-Gebeurtenis	Duiding Situatie	Duiding Hulpbronnen	Verwerking s-accenten	Uitkomst Verwerking
Dhr. Adelaars	moeder door ziekte uit huis, problemen met vader	gebroken gezin	negatief	zoeken naar verheldering en warmte	-
Mw. Baars	tijdelijke verlamming	wantrouwen in zichzelf en anderen	negatief	herdefinitie	±
Mw. Dols	partner sterft plotseling / loslaten kerk	breuk	weinig	herdefinitie dood, nieuwe taak plus studie	+
Dhr. Finke	hart-infarct	afwijzing	ambivalent	afscherming	±

Opmerkelijk bij deze respondenten is niet alleen dat de coping-uitkomsten aanmerkelijk minder positief zijn dan bij het eerste type; ook is de situatie-appraisal bij alle vier relationeel gericht. Dat is opvallend gezien de verscheidenheid aan crisisgebeurtenissen. Bij mw. Baars en dhr. Finke is sprake van een gezondheidsprobleem, dat geen directe sociale gevolgen heeft. Aangezien ook de taxering van de hulpbronnen overwegend negatief uitvalt is te verwachten dat de SCW belangrijk lager zal zijn dan bij het type verdieping. De verwerkings-activiteiten vallen op als voornamelijk intrapsychisch gericht.

Figuur 2.XIII Geloofs-factoren type Vernieuwing

RESPONDENT	Geloofs-beleving	Geloofs-interpretatie	Geloofs-context	Geloofs-gedrag	Geloofs-rituelen
Dhr. Adelaars	vroeger persoonlijk nabijheid, nu minder	Gods vaderlijke zorg	parallel aan Godsbeeld en beleving oorspr. midden-orthodox, nu orthodox-geref	kerkgang, theologie-studie	?
Mw. Baars	zoeken naar authenticiteit, vervaging	vaag	deels positief midden-orthodox, nu meer vrijzinnig	marginaal	?
Mw. Dols	onzekerheid	nieuwe visie op de dood, restanten van een zwaar geloof	breuk met kerk oorspr bevindelijk gereformeerd, nu geen	soms kerkgang	?
Dhr. Finke	persoonlijk nabijheid	open en flexibel	gedistantieerd oorspr midden-orthodox, nu	bidden, Bijbellezen vroeger	?

RESPONDE NT	Geloofs- beleving	Geloofs- interpretatie	Geloofs-context	Geloofs- gedrag	Geloofs- rituelen
			orthodox gereformeerd	zeer meeleven d	

In dit veld zien we een onderscheid tussen de sociale en de religieuze dimensie. Bij dhr. Adelaars, mw. Dols en dhr. Finke is sprake van een geproblematiseerde verhouding tot de gelovige sociale context. Voor dhr. Adelaars en dhr. Finke leidt dat tot een zekere afstand, voor mw. Dols tot een breuk. Dhr. Adelaars en mw. Dols gaan (soms) nog naar de kerk, terwijl dhr. Finke ook daar afstand van heeft genomen. Mw. Baars heeft in haar context een predikant die een positieve uitzondering vormt, maar de relatie tot de rest van haar context is ook problematisch. Inhoudelijk is het Godsbeeld van dhr. Finke het meest positief. Dhr. Adelaars' beeld komt daar gedeeltelijk mee overeen, maar hij neemt daar meer en meer afstand van. Voor mw. Baars en mw. Dols is de geloofsinhoud eveneens problematisch.

Figuur 2.XIV Contextfactoren type Vernieuwing

RESPONDE NT	Openheid	Hechtheid	Warmte	Steun	SCW
Dhr. Adelaars	-	-	±	-	- 0,75
Mw. Baars	predikant +, rest -	±	+	+	+ 0,50
Mw. Dols	±	±	+	-	+ 0,25
Dhr. Finke	±	±	±	±	0,00

In het veld 'context' wordt het beeld bevestigd. tegenover de vrijwel eenduidige positieve waardering van het vorige type is hier sprake van een licht negatieve waardering en een grotere spreiding (SCW = -0,05, gemiddelde afwijking 0,40). Dhr. Adelaars scoort duidelijk negatief en bij mw. Baars is de positieve verhouding tot de predikant feitelijk de enige reden voor een iets hogere SCW. Opvallend is dat de dimensies warmte en steun grote verschillen tonen, terwijl openheid en hechtheid bijna eenduidig negatief zijn. Hoewel ook deze respondenten gevraagd is om aan de belangrijke personen uit hun context een vragenlijst te geven, is alleen de vragenlijst van de vrouw van dhr. Finke ontvangen. Daaruit valt op dat zij actiever bij de kerk betrokken blijft dan haar man. Inhoudelijk stemt het Godsbeeld overeen met wat uit het interview naar voren komt.

Bespreking

De respondenten bij wie de crisis het geloof transformeert en het geloof de crisis problematiseert, vallen op door een geproblematiseerde relatie met de context. Daar liggen in eerste instantie de negatieve invloeden op de crisis, zij het dat dat ook weerspiegeld wordt in de geloofsbeleving en -interpretatie. In die gebroken context krijgt de crisisverwerking vooral de vorm van intrapsychische herdefinitie, waardoor ook de geloofsbeleving en geloofsinterpretatie verandert. Het (veranderde) geloof biedt wel de mogelijkheid te komen tot nieuwe interpretaties, en zo kan de levensbeschouwing alsnog een positieve invloed hebben in de crisisverwerking. Om deze reden hebben we gekozen voor 'Vernieuwing'. Die is wellicht mogelijk dankzij dat deel van de context dat als positief gewaardeerd wordt.

2.6.3. Aanvechting

Deze groep wordt gevormd door respondenten bij wie het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert, terwijl de crisis het geloof problematiseert.

Figuur 2.XV Crisisfactoren type Aanvechting

RESPONDENT	Gebeurtenis	Duiding Situatie	Duiding Hulpbronnen	Verwerking s-accenten	Uitkomst Verwerking
Mw. Achterveld	desinteresse bij vader, scheiding	verantwoordelijkheid en schuldgevoel	positief	praten	+
Dhr. Damen	hartstilstand partner	onoplosbaar	positief	verdringing, later berusting	+
Dhr. Fuller	reorganisatie, spanningen, WAO	afwijzing	positief	bekering, gesprekken	+
Mw. Helling	ongeval partner / spanningen op werk	vastlopen	matig positief	actief handelen gesprekken herdefinitie nieuwe studie en taak	+
Mw. Hidding	ongeval partner vlak na geboorte zoon	leegte	negatief	actief handelen confrontatie	+
Mw. Hunze	ongeval partner	oneerlijkheid	positief	gesprekken nieuwe studie	+

Bij dit derde type respondenten is opnieuw sprake van een positieve uitkomst van de crisis. Verder valt alleen op dat het steeds om relationele ervaringen gaat in de gebeurtenis en duiding van de situatie.

Figuur 2.XVI Geloofsfactoren type Aanvechting

RESPONDENT	Geloofs-beleving	Geloofs-interpretatie	Geloofs-context	Geloofs-gedrag	Geloofs-rituelen
Mw. Achterveld	persoonlijke nabijheid	aanvaarding en verantwoordelijk	koffiebar positief oorspr. bevindelijk gereformeerd, nu evangelisch	kerkgang, stille tijd, getuigen	?
Dhr. Damen	persoonlijke nabijheid	los van levenservaringen	positief oorspr. Rooms-Katholiek, nu evangelisch	verflauwing bidden, kerkgang, getuigen	?
Dhr. Fuller	persoonlijke	God leidt ons	positief	bidden,	?

RESPONDE NT	Geloofs- beleving	Geloofs- interpretatie	Geloofs- context	Geloofs- gedrag	Geloofs- rituelen
	nabijheid en afhankelijkhe id	leven heel direct	oorspr. midden- orthodox, nu evangelisch	Bijbellezen , kerkelijk werk	
Mw. Helling	kosmische eenheid	lijden is pedagogisch	ambivalent oorspr. Rooms- Katholiek, nu geen	meditatie	?
Mw. Hidding	mystiek	open, onduidelijk	afwezig, oorspr Rooms- Katholiek, nu geen	alternatief	rouwmis, helderziend e
Mw. Hunze	vaag	agnostisch	zwak, oorspr midden- orthodox, nu geen	opvoeding zoon	?

In het veld 'geloof' is sprake van een opvallende (over-?) vertegenwoordiging van respondenten van een evangelische stroming. Oorspronkelijk behoorden ze tot kerken van uiteenlopende signatuur, maar ze hebben zich op een bepaald moment aangesloten bij een evangelische gemeente. Dat had vaak te maken met een crisis-achtige periode, waarin ze tot het type vernieuwing zouden zijn gerekend. Ook bij mw. Helling en mw. Hidding, die niet tot het evangelisch christendom gerekend kunnen worden, is sprake van een overstap. Het gaat dan om een persoonlijke invulling van onder meer New Age-begrippen. Dat deze beide oriëntaties juist tot dit type behoren kan te maken hebben met verschillende zaken. In de eerste plaats is er een zekere dubbelzinnigheid op te merken. Deze geloofsbelevingen bieden inhoudelijk veel interpretatiemogelijkheden, omdat ze een relatief duidelijk zingevingssysteem vertegenwoordigen. Het probleem daarbij is echter dat er voor negatieve ervaringen weinig ruimte is binnen het interpretatiekader. Dat wil zeggen dat deze levensbeschouwingen een stimulerende invloed van het geloof op de crisis kunnen hebben, die echter tegelijk geproblematiseerd wordt door de negatieve ervaring van de werkelijkheid. In de tweede plaats is het mogelijk dat het sterke vijandsdenken binnen de evangelische stroming (veel nadruk op de duivel als een persoonlijke vijand) ertoe kan leiden dat de crisis-ervaring geduid wordt als een confrontatie met de vijand. Een dergelijke confrontatie is echter zo ingrijpend dat het geloof zelf bedreigd wordt. Mw. Helling en mw. Hidding hebben al op jonge leeftijd interesse gekregen in alternatieve levensbeschouwingen. In beider leven is sprake van conflictueuze relaties die tot een zoektocht naar nieuwe antwoorden leiden. In de crisis na het overlijden van haar partner worden bij mw. Helling verschillende van deze conflicten opgelost. Haar interpretatiekader wordt daarin ernstig bedreigd, maar kan uiteindelijk wel betekenis verlenen aan de gebeurtenissen. Bij mw. Hidding is er eerst een intensivering, waarna het weer verflauwt.

Veel sterker dan bij andere groepen respondenten valt hier de verscheidenheid op van de interpretatieve dimensie. Terwijl in de beleving de persoonlijke nabijheid centraal staat (overeenkomstig met de evangelische achtergrond), wordt in de interpretatie een heel scala aan mogelijkheden zichtbaar. Terwijl bij dhr. Damen sprake is van een loskoppeling van geloof en levenservaringen, ziet dhr. Fuller juist een directe leiding van God, terwijl mw. Helling juist een finale verklaring geeft (doel: je leert ervan). Voor mw. Achterveld biedt het geloof in God de mogelijkheid te komen tot een duiding van geaccepteerd worden en verantwoordelijkheid krijgen. Bij mw. Hidding en Hunze blijft de interpretatie vaag of agnostisch. Dat hier zo'n verscheidenheid zichtbaar wordt kan te maken hebben met het

feit dat het geloof geproblematiseerd wordt door de crisis. Juist in zo'n situatie komt het er op aan persoonlijke interpretaties te vinden.

Figuur 2.XVII Context-factoren type Aanvechting

RESPONDENT	Openheid	Hechtheid	Warmte	Steun	SCW
Mw. Achterveld	+	+	+	+	+ 1,00
Dhr. Damen	+	+	±	+	+ 0,75
Dhr. Fuller	jeugd - nu +	jeugd - nu +	jeugd - nu +	jeugd - nu +	van -1,00 tot + 1,00
Mw. Helling	-	+	±	-	- 0,25
Mw. Hidding	-	±	+	+	+ 0,25
Mw. Hunze	±	±	+	+	+ 0,50

Tenslotte nemen we opnieuw de context onder de loep. De SCW bevindt zich tussen het eerste en tweede type in (SCW = + 0,38, gemiddelde afwijking 0,38). Opnieuw is de spreiding vrij groot. Bij mw. Achterveld, dhr. Damen en dhr. Fuller (nu) is de context uiterst positief; bij dhr. Fuller (jeugd) en mw. Helling is sprake van een lage waardering voor de context, terwijl mw. Hidding en Hunze gemiddeld scoren. In de vragenlijsten voor de sociale omgeving komt bij mw. Achterveld twee maal nadrukkelijk aan de orde dat het lijden niet van God komt. Hij laat het toe, maar stelt er ook grenzen aan. Bovendien geeft God 'kracht naar kruis'. Bij dhr. Damens tweede vrouw tekent zich hetzelfde beeld af als hij van zichzelf schetst in het interview: in de jeugd weinig betrokkenheid, in het heden veel meer. Inhoudelijk toont zij een verschuiving van de visie van lijden als straf naar een visie van Gods betrokkenheid, die de mens de mogelijkheid en verantwoordelijkheid biedt om het lijden te verdragen. De vrouw van dhr. Fuller benadrukt ook dat God het lijden wel toelaat ('om mensen te beproeven in 't geloof'), maar ook kracht geeft. Bij haar is geen inhoudelijke of gedragsmatige verandering uit de vragenlijst op te maken. Een leider van de gemeente van dhr. Fuller ziet lijden als een mogelijkheid van loutering. Naast een zeer actief geloofsgedrag vallen bij deze voorganger extreme standpunten op. Voor het verleden antwoordt hij bij zeven van de acht vragen extreem en bij het heden voor vijf vragen.

Aanvulling vanuit de subtypen

Ook bij dit type hebben we een verkorte vergelijking opgenomen om vanuit het subtype eventueel aanvullingen te vinden op de beschrijving van het hoofdtype.

Figuur 2.XVIII Factoren bij respondenten van het subtype Aanvechting

RESPONDENT	Samenvattende Interpretatie	Geloof > Crisis	Crisis > Geloof
Dhr. Faber	Lichte crisis, door terugval in isolement. Verwerking door begrip van enkelen en de aanwezigheid van een bredere context. Verder: zoeken naar afleiding en slijten van het leed	?	?
Mw. Hofstra	Crisis. Verwerkt door doorleven en concrete actie.	?	?

Bij dit subtype zijn beide relaties marginaal. Toch kan vanuit de structuur van de verhalen gesteld worden dat het interpretatiekader (en daarmee de levensbeschouwing) in de crisis bedreigd worden, maar wel stand houden en steun bieden. De context (SCW = -0,25) wordt betrekkelijk negatief gewaardeerd.

Bespreking

De groep respondenten bij wie de relatie geloof-crisis stimulerend of transformerend is en de relatie crisis-geloof problematiserend, vallen op door een tweespalt in de context. De geloofscontext wordt als positief ervaren voorzover dat betrekking heeft op de kleinere kring. Met name de kerkelijke context is problematisch, en daar wordt door alle vier de respondenten afstand van genomen. In een nieuwe context vinden ze wel aansluiting. Opvallend is de grote variatie in geloofsinterpretaties, maar ook de overeenkomst tussen de eigen interpretaties en de interpretaties van de naaste sociale omgeving. In de beleving ligt de nadruk op persoonlijke verbondenheid met hetzij God, hetzij de kosmos. Centraal staat een sterke autonome geloofskeuze, die samenhangt met het afstand nemen van de kerkelijke context waarin men is opgegroeid. De persoonlijke interpretatie die daaruit voortvloeit is stimulerend bij het verwerken van de crisis, maar wordt tevens bedreigd door de crisis, omdat de context waarmee overeenstemming bestaat hetzij klein is, hetzij slechts recent verankerd in het eigen leven.

2.6.4. Blokkering

Het betreft hier respondenten bij wie het geloof de crisisverwerking problematiseert, terwijl ook de crisis het geloof problematiseert. In het hoofdtype vallen twee respondenten: dhr. Biggelaar en mw. Imberg.

Figuur 2.XIX Crisisfactoren type Blokkering

RESPONDENT	Gebeurtenis	Duiding Situatie	Duiding Hulpbronnen	Verwerkingsaccenten	Uitkomst verwerking
Dhr. Biggelaar	Verlamming door fout arts	afhankelijkheid	negatief	zelfstandigheid zoeken	-
Mw. Imberg	autisme, uithuisplaatsing, breuk met kerk	(over-)belasting	negatief	initiatieven nemen, zoeken naar praktische oplossingen, nieuwe kerkelijke oriëntatie	+

Meer nog dan bij anderen is bij dhr. Biggelaar het isolement aan de orde. De omgeving wordt met wantrouwen tegemoet gezien. Dat heeft te maken met het verwijt dat zijn handicap is ontstaan door de fout van een ander. Zijn coping-activiteiten zijn dan ook vooral gericht op het opbouwen van zelfstandige mogelijkheden, waarin de afhankelijkheid minder een rol speelt. Voor mw. Imberg treedt het isolement naar voren in de relatie met de kerk. Daarbuiten zijn de relaties minder negatief. De dimensie crisis is daarmee sterk bepaald door de negatieve ervaringen in de dimensie context.

Figuur 2.XX Geloofsfactoren type Blokkering

RESPONDENT	Geloofsbeleving	Geloofsinterpretatie	Geloofscontext	Geloofsgedrag	Geloofsrituelen
Dhr. Biggelaar	concreet gericht	direct en problematisch	negatief Rooms-Katholiek	marginaal	?

		verband tussen God en het lijden			
Mw. Imberg	later meer persoonlijk gericht	gebrokenheid is gevolg van zondeval	gebroken oorspr. orthodox-gerief nu bevindelijk geref	overstap kerk	?

Evenals bij de vorige groep is er sprake van variatie in de interpretaties. Door het beperkte aantal respondenten kan daar niet meer over gezegd worden. Wel valt opnieuw de problematische context op.

Figuur 2.XXI Contextfactoren type Blokkering

RESPONDENT	Openheid	Hechtheid	Warmte	Steun	SCW
Dhr. Biggelaar	-	-	±	-	-0,75
Mw. Imberg	-	-	-	-	-1,00

Zoals uit het voorgaande te verwachten viel is de SCW opvallend laag (-0,88) Wat dhr. Biggelaar betreft zijn geen vragenlijsten voor de sociale omgeving beschikbaar. De omgeving van mw. Imberg vertoont een lichte toename in geloofsgedrag, maar geen wijzigingen in geloofsinterpretaties. Als toevoeging wordt opgemerkt dat het lijden een gevolg is van de zonde.

Aanvulling vanuit de subtypen

Opnieuw kijken we voor een aanvulling vanuit de subtypen naar een verkort overzicht van de factoren zoals die in het subtype gevonden worden.

Figuur 2.XXII Factoren bij respondenten van het subtype Blokkering

RESPONDENT	Samenvattende Interpretatie	Geloof > Crisis	Crisis > Geloof
Mw. Aalderink	Kritische dimensie van jeugd verwerkt door nadruk op aanvaarding en warmte. Belangrijker dan geloofsinhoud was de geloofssfeer.	indirect	vaderbeeld.
Dhr. Abels	Crisis door intensivering identiteitsvragen. Zoeken naar nieuwe zekerheid, waarbij verschillende geloofsinvullingen worden uitprobeerd en afgewezen. Nog geen integratie.	nog niet opgelost / bekend	zoeken naar steeds nieuwe antwoorden
Dhr. Alkman	Crisis door plotseling verlies vader. Verwerkt door emotionele uitbanning. Overlijden vader biedt nieuw rustpunt; negatieve oriëntatie en gevolgen zijn gebleven. Nog geen positieve uitkomst. Context geen sterke open banden, geloof mede	geen gelovige context of zingevingskader nauwelijks invloed	indirect via kritisch-rationele coping-stijl

RESPONDENT	Samenvattende Interpretatie	Geloof > Crisis	Crisis > Geloof
	object kritisch-rationele instelling.		
Dhr. Boersma	Geen emotionele, wel zingevingscrisis, door kritisch-rationalisme. Gevolg: in geloof en sociale contacten forse distantie. Door progressieve aard ziekte en toenemende afhankelijkheid crisis nog niet verwerkt.	marginale theologische interesse?	versterking rationalisme en distantie?
Mw. Echteld	Crisis door belasting en identiteitsvraag. Verwerking door meer autonomie.	onduidelijk; misschien door positieve context in geloofskader	schuldvraag

Dat het geloof bij deze respondenten een marginale of onbekende invloed heeft, hangt voor de eerste drie respondenten samen met het feit dat de crisisperiode voor hen plaats vond in de jeugd. De invloed van de crisis op het geloof is duidelijk wel aan te tonen in problematiserende zin. Omdat ze nog in ontwikkeling waren op dat moment, en er nog geen gerijpte eigen geloofshouding en -interpretatie voorhanden was, kon het geproblematiseerde geloof weinig hulp bieden in de verwerking. Voor mw. Echteld geldt ook de problematiserende invloed van de crisis. Bij haar is daarbij sprake van een nauwelijks functionerende geloofscontext. De in het schema genoemde positieve context in het kader van het geloof betreft één persoon, die buiten de gemeenschap om voor haar een oriëntatie was. Voor alle vier de respondenten geldt dat de context als geheel niet negatief functioneert, maar dat de geloofscontext minimaal is. Bij dhr. Boersma is de totale waardering vrij laag. De gemiddelde SCW bedraagt + 0,05, met een gemiddelde afwijking van 0,25. Deze groep respondenten lijkt het meest op het type Blokkering, hoewel daar de waardering voor de sociale context veel lager is. Dat heeft te maken met het feit dat in deze groep de totaalscore wel bijna gemiddeld is, maar de waardering voor de geloofscontext veel lager. Opnieuw geldt dat de kenmerken minder scherp zijn dan in het hoofdtype, maar dat er structureel duidelijke overeenkomsten zijn.

Bespreking

In dit vierde type is sprake van een dreiging vast te lopen in zowel de crisisverwerking als de geloofsontwikkeling. Bij dhr. Biggelaar is dat daadwerkelijk het geval, bij mw. Imberg niet, doordat zij een nieuwe context en persoonlijke invulling vindt. Opnieuw is echter duidelijk dat de relatie met de sociale context sterk samenhangt met de crisisverwerking en geloofsontwikkeling, alsmede met de interactie daartussen.

2.7. NADERE BESPREKING VAN DE CONTEXT

Het meest opvallende gegeven uit de vergelijking van de analyses is het feit dat de typen onderling sterk verschillen in de verhouding tot en de waardering voor de sociale context. Daarbij is niet alleen gekeken naar de SCW. Immers, ook binnen één type kunnen respondenten voorkomen met zeer uiteenlopende context-waarderingen. Aangezien we hier bij de beantwoording van de onderzoeksvragen terecht komen gaan we nader in op het functioneren van de context. Blijkens het materiaal moet daarbij onderscheiden worden tussen de geloofscontext en de sociale context, en tussen de jeugd en de crisisperiode.

Figuur 2.XXIII Overzicht van de contexten per respondent

Naam Respondent	Sociale Context Jeugd	Sociale Context Crisis	Geloofscontext Jeugd	Geloofscontext Crisis
Type 'verdieping' + subtypen				
Mw. Burgwal	positief? moederrol positief	verbondenheid in kleine kring, weinig steun	positief	marginaal
Dhr. Cardol	positief, maar spanningsvol	spanningsvol	positief	ontmoetingscentr positief
Dhr. Dees	positief	positief	positief	positief
Mw. During	positief	positief	positief	positief
Mw. Eestermans	positief, maar spanningsvol	positief	positief	positief
Mw. Effing	positief	onbegrip	positief	marginaal
Mw. Fels	positief	positief	positief	positief
Dhr. Fortuin	positief	positief in kleine kring	positief	positief
Mw. Gaasbeek	positief	overwegend negatief	positief	overwegend negatief
Mw. Haanstra	positief	positief	positief	luchtmachtpre d. positief
Mw. Iburg	positief	beperkt	positief	weinig diepgaand
Subtypen				
Dhr. Beekstra	positief	positief	positief	positief
Mw. Cevaal	positief, maar niet diepgaand	positief	positief	ontmoetingscentr positief
Dhr. Cramer	spanningsvol	overwegend positief	overwegend positief	ambivalent
Dhr. Dieker	spanningsvol	overwegend positief	positief	positief
Mw. Ebbe	hecht en gesloten	kleine kring hecht en open	overwegend positief	kritisch positief
Mw. Eding	positief	positief	positief	marginaal
Dhr. Icke	positief	overwegend positief	positief	positief
Mw. Idsinga	positief	positief	positief	positief
Mw. Iedema	overwegend positief	kleine kring positief, daarbuiten marginaal	overwegend positief	marginaal
Type 'vernieuwing'				
Dhr. Adelaars	negatief	overwegend positief	marginaal	overwegend positief
Mw. Baars	positief	enigszins	enigszins	predikant

Naam Respondent	Sociale Context Jeugd	Sociale Context Crisis	Geloofscontext Jeugd	Geloofscontext Crisis
		positief	negatief	positief
Mw. Dols	gesloten, maar positief	marginaal	overwegend negatief	negatief
Dhr. Finke	positief	spanningsvol	spanningsvol	spanningsvol
Type 'aanvechting' en subtype				
Mw. Achterveld	spanningsvol, maar overwegend positief	positief	gesloten, maar overwegend positief	positief
Dhr. Damen	verbrosseld, maar overwegend positief	positief	marginaal, maar overwegend positief	positief
Dhr. Fuller	spanningsvol	kleine kring positief	marginaal	positief
Mw. Helling	spanningsvol, maar overwegend positief	kleine kring positief	marginaal	marginaal
Mw. Hidding	gesloten	gesloten, maar behulpzaam	hecht, positief	afwezig
Mw. Hunze	gesloten	gesloten, maar behulpzaam	tegenstrijdig	afwezig
Subtypen				
Dhr. Faber	positief, maar niet diepgaand	positief, maar niet diepgaand	marginaal	overwegend positief
Mw. Hofstra	gespannen	beperkt	tegenstrijdig	zeer beperkt
Type 'blokkering' en subtypen				
Dhr. Biggelaar	marginaal	negatief	marginaal	negatief
Mw. Imberg	verbrosseld	negatief	hecht, maar overwegend negatief	negatief
Subtypen				
Mw. Aalderink	verbrosseld, maar redelijk positief	overwegend positief	overwegend negatief	deels positief, deels negatief
Dhr. Abels	verbrosseld	verbrosseld, maar overwegend positief	marginaal	zeer wisselend door zoeken
Dhr. Alkman	verbrosseld, maar redelijk positief	marginaal	marginaal	marginaal

Naam Respondent	Sociale Context Jeugd	Sociale Context Crisis	Geloofscontext Jeugd	Geloofscontext Crisis
Dhr. Boersma	redelijk positief	marginaal	redelijk positief	marginaal
Mw. Echteld	spanningsvol	spanningsvol , maar kleine kring positief	marginaal	negatief

Diverse respondenten vertonen een opvallend verschil is tussen de jeugdperiode en de periode van de crisis. Voor categorie A (kinderen van gescheiden ouders) viel de crisisperiode in de jeugd, maar daar is op grond van het interview getracht tot een onderscheiding te komen tussen de crisisdimensie van hun jeugd, de sociale dimensie en de geloofsdimensie. Een tweede verschil is dat tussen de sociale context en de geloofscontext. Ook hier geldt bij veel respondenten dat daar een grote overlapping bestaat. Belangrijke anderen in het gezin zijn in hoofdzaak gerekend bij de sociale context; de geloofsopvoeding en kerkelijke / geloofscontacten zijn in hoofdzaak gerekend bij de geloofscontext.

Bij het type verdieping valt een overwegend positieve sociale context op. De geloofscontext is in de jeugd eenduidig positief, en in de crisisperiode gematigd positief. Bij dit type is zoals gezegd de crisis een stimulans voor het geloof en vice versa. Bij allemaal is sprake van een duidelijke religieuze socialisatie. Beperken we de bespreking tot het hoofdtype, dan is ook de sociale dimensie in de jeugd bijna eenduidig positief. Bij de respondenten bij wie de invloed van de crisis op het geloof marginaal of onbekend is sprake van een overwegend positieve sociale context in de jeugd. Respondenten die geen of slechts een lichte crisis hebben doorgemaakt zijn zeer verschillend in hun beleving van de sociale context in de jeugd. De contexten in de crisisperiode zijn echter weer grotendeels positief. In deze groepen wordt in de crisis de religieuze attitude aangesproken met ondersteuning van de context.

Vanuit het type verdieping kunnen de volgende voorlopige hypothesen worden opgesteld:

- Een positieve sociale context (jeugd) vermindert de (evt. negatieve) invloed van de crisis op het geloof.
- Een positieve geloofscontext (jeugd) versterkt de positieve invloed van het geloof op de crisis.
- Een positieve sociale context (crisis) versterkt de positieve invloed van de crisis op het geloof.
- Een positieve geloofscontext (crisis) versterkt de invloed van het geloof op de crisis.

Bij het type vernieuwing is het geloof een probleem voor de crisisverwerking, terwijl de crisis het geloof transformeert. Bij deze respondenten valt op dat de sociale context positiever is dan de geloofscontext. Dat verschil is in de jeugd groter dan in de crisisperiode. Er is sprake van een gebrekkige of negatief ervaren religieuze socialisatie. De geproblematiseerde relatie met de context leidt tot intrapsychische coping, waardoor de levensbeschouwing verandert. Dat het geloof een probleem is hangt samen met een negatievere geloofscontext, met name in de jeugd. Dat de crisis het geloof stimuleert hangt samen met een positievere sociale context, met name in de jeugd. Het verschil tussen de twee contexten en invloeden komt echter pas in de crisis tot een escalatie, waardoor ook dan pas de verandering werkelijk doorzet.

Vanuit het type vernieuwing kunnen de volgende voorlopige hypothesen worden opgesteld:

- Een positieve sociale context (jeugd) versterkt de positieve invloed van de crisis op het geloof.
- Een negatieve geloofscontext (jeugd) versterkt de negatieve invloed van het geloof op de crisis.
- Een negatieve sociale context (crisis) versterkt de transformatie van het geloof door de crisis.
- Een negatieve geloofscontext (crisis) versterkt de transformatie van het geloof door de crisis.

Bij het type aanvechting is het geloof een stimulans voor de crisisverwerking en de crisis een probleem voor het geloof. Bij deze respondenten zijn de beide contexten in de jeugd gelijkwaardig ambivalent, terwijl in de crisisperiode de geloofscontext iets positiever is dan de sociale context. De zes respondenten van het hoofdtype hebben gekozen

voor een breuk met de oude geloofscontext en het aansluiten bij een nieuwe. Voor mw. Helling, Hidding en Hunze is die context beperkt tot een zeer kleine kring. Opvallend is dat de drie respondenten met een positieve geloofscontext in de crisisperiode een evangelische oriëntatie vinden, terwijl de respondenten met een negatieve geloofscontext een alternatieve interpretatie prefereren. De religieuze socialisatie is bij twee respondenten redelijk positief ervaren, maar bij allen slechts beperkt aanwezig. Dat de crisis een probleem is voor het geloof kan te maken hebben met een in de geloofscontext gebruikelijke duiding van strijd en aanvechting, of met een beperkte religieuze socialisatie.

Vanuit het type aanvechting kunnen de volgende hypothesen worden opgesteld:

- Een negatieve sociale context (jeugd) versterkt de negatieve invloed van de crisis op het geloof.
- Een marginale geloofscontext (jeugd) versterkt de negatieve invloed van de crisis op het geloof.
- Een positieve sociale context (crisis) versterkt de invloed van het geloof op de crisis.
- Een positieve geloofscontext (crisis) versterkt de invloed van het geloof op de crisis.

Bij het type blokkering zijn crisis en geloof wederzijds een probleem. Bij deze respondenten valt op dat de sociale context in de jeugd overwegend negatief functioneert. In de crisisperiode is dit iets minder het geval, maar slechts bij twee respondenten is de sociale context in één van beide perioden overwegend positief. Voor deze beide respondenten geldt bovendien dat ze tot het subtype behoren, omdat de invloed van het geloof marginaal of onbekend is. De geloofscontext is bij deze respondenten gematigd tot sterk negatief gekleurd. De religieuze socialisatie is wel aanwezig, maar negatief ervaren, zodat de respondenten er afstand van genomen hebben. Anders dan bij het type aanvechting is het echter meestal niet gekomen tot aansluiting bij een nieuwe geloofscontext.

Vanuit het type blokkering kunnen de volgende hypothesen worden opgesteld:

- Een negatieve sociale context (jeugd) versterkt de negatieve invloed van de crisis op het geloof.
- Een negatieve geloofscontext (jeugd) versterkt de negatieve invloed van het geloof op de crisis.
- Een negatieve sociale context (crisis) versterkt de negatieve invloed van de crisis op het geloof.
- Een negatieve geloofscontext (crisis) versterkt de negatieve invloed van het geloof op de crisis.

Met betrekking tot onze onderzoeksvragen levert dit een aantal waardevolle inzichten op. In de eerste plaats valt op dat de sociale context vooral de invloed van de crisis op het geloof versterkt, terwijl de geloofscontext vooral de invloed van het geloof op de crisis versterkt. Op deze regel zijn twee uitzonderingen te maken. Een marginale geloofscontext in de jeugd en een negatieve geloofscontext in de crisisperiode versterken ook de invloed van de crisis op het geloof. In het eerste geval hangt dit samen met de beperkte religieuze socialisatie, waardoor het geloofssysteem minder sterk verankerd is, en daardoor vatbaarder voor crisis-invloeden. In het tweede geval staat het geloofssysteem van binnen uit meer onder druk, waardoor opnieuw de vatbaarheid toeneemt.

In de tweede plaats valt op dat een positievere sociale context in de jeugd een positieve werking heeft op de invloed van de crisis op het geloof; een negatieve sociale context in de jeugd versterkt de negatieve invloed. In de crisisperiode ligt dit iets anders. Een positieve sociale context werkt dan gelijk als in de jeugd, maar een negatieve sociale context kan zowel negatief als transformerend werken. De geloofscontext in de jeugd en in de crisisperiode hangen op evenredige wijze samen met de invloed van het geloof op de crisis. Een marginale geloofscontext in de jeugd en een negatieve geloofscontext in de crisisperiode hangen samen met een problematiserende of transformatiserende invloed van de crisis op het geloof.

De evenredige invloeden (positief > positief, enz.) lijken voor de hand te liggen en hoeven op dit moment niet verder verklaard te worden. In een latere fase (narratieve reflectie) zullen we trachten inzichtelijk te maken hoe en waarom context, crisis en geloof samenhangen. Het is echter opvallend dat bij een negatieve sociale of geloofscontext in de crisisperiode de invloed van de crisis op het geloof een probleem of transformatie kan inhouden. Deze tegenstrijdige uitkomst verdient nog enige aandacht. Er is hierbij sprake van twee verschillende typen. Bij respondenten van het type vernieuwing ontstaat in een negatieve context een transformatie, bij respondenten van het type blokkering is de werking negatief. Het verschil tussen deze respondenten is dat bij vernieuwing in een negatieve context in de

crisisperiode de sociale context in de jeugd positief is, en de geloofscontext negatief. Bij blokkering in een negatieve context in de crisisperiode zijn de contexten in de jeugd beide negatief. Om te komen tot transformatie in een negatieve context in de crisisperiode lijkt derhalve een positieve sociale context in de jeugd nodig.

De functie van de contexten in de crisisperiode kan verhelderd worden met social support-theorieën. De functie van de contexten in de jeugd kan verklaard worden met behulp van (religieuze) socialisatie-theorieën. In de komende hoofdstukken worden deze verbanden nader verhelderd tegen de achtergrond van de bredere psychologische en theologische literatuur. In hoofdstuk 5 wordt getracht een integrerend narratief model te schetsen.

Op dit punt willen we nogmaals de vragenlijsten voor de sociale omgeving in de analyse betrekken, om te bezien of het mogelijk is te onderscheiden tussen daadwerkelijke overeenkomsten en ervaren overeenkomsten. De beantwoording van die vraag maakt het mogelijk aan te geven of in de context vooral de inhoud of vooral de relatie van belang is. Bij zeventien respondenten ontbreken de vragenlijsten, omdat de belangrijke anderen niet gevraagd konden worden, dan wel niet bereid bleken de vragen te beantwoorden. Deze respondenten zijn gelijkmatig over de typen verdeeld. Veertien respondenten tonen geen duidelijk verschil tussen de door de respondenten ervaren verbondenheid en steun en de mate van overeenkomst in geloofshouding en geloofsgedrag blijkens de vragenlijsten. Daarmee blijven er slechts acht respondenten over bij wie wel een verschil geconstateerd kan worden. Vijf daarvan hebben de overeenkomst als zwakker ervaren dan blijkens de vergelijking van vragenlijsten en interview waarschijnlijk is; Drie respondenten hebben een sterkere overeenkomst ervaren. Ingedeeld naar typen ontstaat de matrix van figuur 2.XXIV.

De cursief gedrukte namen behoren tot de subtypen, de rest tot de hoofdtypen. Aan deze lijst kunnen op grond van de interviews nog twee namen worden toegevoegd. Bij mw. Gaasbeek is de ervaring negatief, maar de gegevens van het interview wijzen er op dat de werkelijkheid minder negatief was. Bij mw. Eestermans geldt het omgekeerde. Bij beiden is in de analyse een narratieve harmonisatie zichtbaar geworden. Deze namen zijn tussen haakjes opgenomen.

De eerste opmerking is dat de beperktheid van de gegevens geen vergaande conclusies toe laat. Toch kunnen wel enkele voorzichtige conclusie worden getrokken. Met betrekking tot de SCW valt allereerst de grote gemiddelde afwijking op, die te maken heeft met het feit dat de verschillende typen zijn gecombineerd. In de tweede plaats valt op dat de hoogste gemiddelde SCW gevonden wordt bij respondenten die de relatie sterker ervaren hebben dan die in werkelijkheid waarschijnlijk was. De laagste SCW vinden we bij respondenten met een ervaring die negatiever was dan de werkelijkheid. Eveneens hoog is de gemiddelde SCW bij respondenten waar geen verschil tussen de werkelijke en de gepercipieerde relatie was aan te tonen. De respondenten van wie de belangrijke anderen geen formulier hebben ingeleverd scoren relatief laag. Hier vinden we opnieuw een aanwijzing dat de geretourneerde formulieren waarschijnlijk een te positief beeld schetsen, omdat de negatieve antwoorden door de procedure van de vragenlijst niet zijn ontvangen.

Figuur 2.XXIV Verschil tussen de ervaren relaties en de werkelijke relaties

Type	Geen verschil	Zwakker ervaren	Sterker ervaren	Geen gegevens
Verdieping	Dhr. Beekstra Dhr. Cardol Dhr. Dees Mw. During Mw. Eding Dhr. Fortuin Mw. Iburg Mw. Idsinga	Mw. Iedema (Mw. Gaasbeek)	Mw. Fels Mw. Cevaal Mw. Ebbe (Mw. Eestermans)	Mw. Burgwal Dhr. Cramer Dhr. Dieker Mw. Effing Mw. Haanstra Dhr. Icke
Vernieuwing		Dhr. Finke		Dhr. Adelaars Mw. Baars

Type	Geen verschil	Zwakker ervaren	Sterker ervaren	Geen gegevens
				Mw. Dols
Aanvechting	Mw. Achterveld Dhr. Damen Dhr. Fuller	Dhr. Faber		Mw. Helling
Blokkering	Mw. Imberg Mw. Aalderink Dhr. Alkman	Dhr. Abels Mw. Echteld		Dhr. Biggelaar Dhr. Boersma
gem. SCW	+ 0,50	+ 0,08	+ 0,56	+ 0,17
gem. afwijking	0,70	0,25	0,22	0,47

Bij de respondenten die een sterkere overeenkomst hebben ervaren is dat voor mw. Fels en mw. Ebbe een gradueel verschil. Bij mw. Cevaal en mw. Eestermans is het verschil groter. Mw. Cevaal ervaart met name een grote verbondenheid met het ontmoetingscentrum, terwijl de geloofsbeleving daar sterk verschilt met haar eigen geloofshouding. Mw. Eestermans heeft de context narratief geharmoniseerd, en de verschillen zijn in werkelijkheid veel groter. De steun die zij ervaren heeft meer te maken met de warmte of de gewenste eenheid, dan met de concrete relaties. Datzelfde geldt voor mw. Gaasbeek, dhr. Finke, dhr. Abels en mw. Echteld. Hoewel bij hen de context als negatiever ervaren wordt dan de werkelijkheid, is ook hier de overeenkomst aanwezig. Verondersteld kan worden dat juist die overeenkomst een positieve bijdrage levert aan de relaties tussen geloof en crisis. Dat leidt tot de hypothese, dat zowel de feitelijke als de gepercipieerde relatie met de context van belang kan zijn in de beïnvloedingsrelaties tussen geloof en crisis. Is de gepercipieerde relatie positiever, dan levert die een positieve bijdrage, ongeacht de negatieve functie van de feitelijke relatie. Is de feitelijke relatie positiever, dan levert die een positieve bijdrage, ook al is de perceptieve relatie van negatieve invloed. Deze constatering heeft theoretische en pastorale implicaties.

Een laatste aspect dat we hier willen bespreken is de verhouding tussen het vader- en moederbeeld van de respondenten en het Godsbeeld. Uitgaande van onderzoek naar religieuze socialisatie kan men stellen dat hier een belangrijk verband zou kunnen bestaan tussen de context in de jeugd en de functie van het geloof (zie bijvoorbeeld Hutsebaut 1982, 1986). In onze onderscheiding tussen de sociale context en de geloofscontext zijn de ouders een grensvlak. Om die reden bezien we per type de drie beelden van de respondenten.

Figuur 2.XXV Het beeld van God, vader en moeder bij de respondenten

Respondent	Vaderbeeld	Moederbeeld	Godsbeeld
Type 'verdieping' + subtypen			
Mw. Burgwal	(onduidelijk) negatief	(onduidelijk) negatief	onduidelijk, geeft kracht en verantwoordelijkh eid
Dhr. Cardol	open, rechtvaardig	positief	onduidelijk
Dhr. Dees	vriendelijk, introvert	zwak, open	geeft hulp en verantwoordelijkh eid
Mw. During	gesloten, zorgzaam	onafhankelijk, open	Zorger, vaderfiguur
Mw. Eestermans	zwak, positief	(onduidelijk) positief	voorzienigheid in goed en kwaad
Mw. Effing	stil, zorgzaam	gezellig,	geeft rust en

Respondent	Vaderbeeld	Moederbeeld	Godsbeeld
		zorgzaam, open	leiding
Mw. Fels	zwak, moe	vrolijk	eerst afstandelijk, nu nabij en steunend
Dhr. Fortuin	actief, warm	(onduidelijk) positief	alomtegenwoordig, leidend
Mw. Gaasbeek	vrolijk, zorgzaam	(onduidelijk) positief	Partner, zeer nabij
Mw. Haanstra	kalm, gezellig	open, hartelijk	vaag, troostend
Mw. Iburg	positief	bezorgd	troostend, leidend
Subtypen			
Dhr. Beekstra	open, toegewijd	(onduidelijk) positief	zorgend, leidend
Mw. Cevaal	rustig, warm	streng, dominant	zorgend, warm
Dhr. Cramer	driftig, behulpzaam	zwak, claimend	onduidelijk, rustgevend
Dhr. Dieker	gesloten, geen vader	warm, gevoelig	Vader, voorzienigheid
Mw. Ebbe	n.v.t.	gesloten, zorgzaam	nabij, machtig
Mw. Eding	(onduidelijk) positief	vrolijk, optimistisch	Vader, slaat en troost
Dhr. Icke	zorgzaam, actief, afstandelijk	zorgzaam, actief, afstandelijk	voorzienigheid, leidend
Mw. Idsinga	zorgzaam	druk, gesloten	persoonlijk, liefdevol
Mw. Iedema	gesloten, behulpzaam	iets opener	steunend
Type 'vernieuwing'			
Dhr. Adelaars	afwezig, eisend	afwezig, labiel	resp. afwezig, nabij, teleurstellend afwezig
Mw. Baars	kritisch, zorgzaam	kritisch, zorgzaam	vaag, niet persoonlijk
Mw. Dols	streng, liefdevol, wijs	zwak, star	streng, afstandelijk, meer machthebber dan Vader
Dhr. Finke	ruimdenkend, actief	stil	persoonlijk, nabij, flexibel
Type 'aanvechting' en subtypen			
Mw. Achterveld	afwezig, star	aanwezig, sociaal	resp. nabijheid, afstand, nabijheid
Dhr. Damen	afwezig, positief	streng, koel	resp. afstand, nabijheid
Dhr. Fuller	afstandelijk	claimend	resp. afstand, nabijheid

Respondent	Vaderbeeld	Moederbeeld	Godsbeeld
Mw. Helling	gesloten, warm, manipulerend	gesloten, warm, manipulerend	onpersoonlijk, verbondenheid, noodlot
Mw. Hidding	gesloten	onduidelijk	vaag
Mw. Hunze	gesloten	overbezorgd	vaag
Subtype			
Dhr. Faber	gelijkmatig	levendig	abstract, vertrouwen, geeft taak
Mw. Hofstra	onduidelijk	onduidelijk	vaag
Type 'blokkering' en subtypen			
Dhr. Biggelaar	(onduidelijk) negatief	(onduidelijk) negatief	ongeïnteresseerd, geeft lijden, en evt. hulp
Mw. Imberg	warm	warm, zorgzaam	vertrouwen, later persoonlijker
Subtypen			
Mw. Aalderink	ongeïnteresseerd	positief, slachtoffer	aanvaarding, vader
Dhr. Abels	eisend, gewelddadig	onduidelijk, slachtoffer	wisselend tussen afstandelijk en nabij
Dhr. Alkman	afwezig, rationeel, onverantwoordelijk	gesloten, zorgzaam	scepsis, vaag
Dhr. Boersma	zorgend	gesloten	scepsis, vaag, afstandelijk
Mw. Ehteld	gesloten, afwijzend	afwijzend	Vader, nabij

Het eerste dat opvalt is dat bij ruim de helft van de respondenten geen duidelijke overeenkomst bestaat tussen het beeld van één van de ouders en het beeld van God. Daarnaast valt op dat de herkenning tussen Godsbeeld en moederbeeld bijna steeds alleen is aan te wijzen als er ook een herkenning is met het vaderbeeld. De respondenten van het type 'verdieping' waar een overeenkomst zichtbaar is, hebben vooral een positieve herkenning in het Vaderbeeld (mw. During, dhr. Fortuin, mw. Idsinga, mw. Iedema, dhr. Beekstra). Voor mw. Cevaal en dhr. Icke geldt een lichte parallel met beide ouderbeelden. In het type 'vernieuwing' vinden we alleen een parallel bij dhr. Adelaars en mw. Dols, en in beide gevallen leidt dit tot een negatief Godsbeeld dat ze trachten bij te stellen. In de hoofdtypen 'aanvechting' en 'blokkering' is voor alle respondenten een parallel te vinden. Voor dhr. Damen en dhr. Fuller is dit een negatieve oriëntatie op het vaderbeeld, dat later wordt bijgesteld, voor mw. Helling en dhr. Biggelaar is er sprake van een doorwerkende negatieve oriëntatie op beide ouderbeelden. Mw. Achterveld en mw. Imberg hebben een tegenstrijdige, dan wel positieve oriëntatie, die in het Godsbeeld een positieve gestalte krijgt. In het subtype 'blokkering' valt de negatieve oriëntatie op van dhr. Alkman, dhr. Boersma en dhr. Abels.

Betrekken we dit op de beide beïnvloedingsrelaties, dan valt op dat vooral de negatieve invloed van de crisis op het geloof (typen 'aanvechting' en 'blokkering') lijkt samen te hangen met een negatieve oriëntatie op de ouderbeelden. Bij een positieve invloed van de crisis op het geloof (typen 'verdieping' en 'vernieuwing') is deze oriëntatie minder duidelijk aan te wijzen. Voor de invloed van het geloof op de crisis zijn minder aanknopingspunten te vinden. Alleen een herkenning in het vaderbeeld zou kunnen samenhangen met een positieve geloofsinvloed. Van de respondenten

voor wie dit geldt is bij het type 'verdieping' sprake van een positief vaderbeeld, en bij het type 'aanvechting' of 'blokkering' een negatief vaderbeeld. Het verband met de relatie crisis-geloof lijkt sterker dan het verband met de relatie geloof-crisis. Anders gezegd: de religieuze socialisatie in de vorming van het Godsbeeld naar analogie van de ouderbeelden heeft meer invloed op de mogelijke verandering van het geloof dan op het mogelijk functioneren van het geloof in crisissituaties.

Een tweede aspect kan hierbij betrokken worden. De oriëntatie op de ouders in de religieuze socialisatie heeft immers niet alleen te maken met het concrete ouderbeeld, maar ook met kerkelijk gedrag. Wanneer we per respondent bekijken of er daarin een overeenkomst bestaat met één of beide ouders, dan zien we een aanzienlijke spreiding (figuur 2.XXVI). Er is hier vooral gekeken naar de mate van kerkelijke betrokkenheid en de aansluiting bij een bepaalde kerk. Opnieuw is de indeling gemaakt naar de verschillende hoofd- en subtypen, waarbij de laatste cursief gezet zijn. De categorie 'oriëntatie op de partner' is opgenomen omdat twee respondenten aangaven van kerkgenootschap veranderd te zijn omdat hun partner tot een andere kerk behoorde, zonder dat daar inhoudelijke verschillen tussen werden ervaren.

Vergelijken we eerst de hoofdtypen, dan valt op dat bij de helft van de respondenten geen duidelijke overeenkomst met de ouders is aan te geven. Dat is bij de hoofdtypen 'aanvechting' en 'blokkering' sterker: daar is voor slechts twee van de respondenten een parallel. Het type verdieping valt op door een veelvuldige overeenkomst, waarbij beide ouders in aanmerking komen. De respondenten binnen dit type die geen duidelijke overeenkomst hebben, hebben alle drie afstand genomen van hun kerkelijke achtergrond, maar zonder dat dit tot grote verschillen met hun ouders leidde. Bij het type 'aanvechting' is ook voor alle respondenten een goede verstandhouding met de ouders aanwezig, ondanks de verschillen in kerkelijke en geloofskeuze. De typen 'blokkering' en 'vernieuwing' vallen op door de conflicten die er zijn ontstaan. Uit deze analyse kan verondersteld worden dat er een verschil is tussen de relatie en de inhoud.

Figuur 2.XXVI Overeenkomst in kerkelijke betrokkenheid met de ouders

Type	Vader	Moeder	Beiden	Partner	Geen
Verdieping	Dhr. Cardol Mw. Cevaal Dhr. Cramer	Mw. During Dhr. Beekstra	Dhr. Dees Mw. Effing Mw. Fels Dhr. Fortuin Mw. Eestermans Mw. Idsinga Mw. Ebbe Mw. Eding Dhr. Icke	Mw. Iburg Mw. Iedema	Mw. Burgwal Mw. Gaasbeek Mw. Haanstra Dhr. Dieker
Vernieuwing	Dhr. Adelaars		Dhr. Finke		Mw. Baars Mw. Dols
Aanvechting		Mw. Hunze Mw. Hofstra	Mw. Hidding Dhr. Faber		Mw. Achterveld Dhr. Damen Dhr. Fuller Mw. Helling
Blokkering	Dhr. Alkman	Mw. Aalderink			Dhr. Biggelaar Mw. Imberg Dhr. Abels Dhr. Boersma

					Mw. Echteld

Dit leidt tot de volgende voorlopige hypothesen:

- Een open verstandhouding (ondanks evt verschillen) met de ouders versterkt een positieve invloed van het geloof op de crisisverwerking (typen 'verdieping' en 'aanvechting').
- Conflicten met de ouders versterken de negatieve functie van het geloof in de crisisverwerking (typen 'vernieuwing' en 'blokkering').
- Overeenkomsten met de ouders versterken de positieve invloed van de crisis op het geloof (typen 'verdieping' en vernieuwing').
- Verschillen met de ouders versterken de negatieve invloed van de crisis op het geloof (typen 'aanvechting' en 'blokkering').

Verschil tussen de ouders is bij diverse respondenten aanwezig. Bij dhr. Beekstra zijn daar geen gevolgen van te constateren. Bij anderen is wel een verband te leggen met de verschillen in de jeugd. Voor dhr. Abels, dhr. Adelaars, dhr. Alkman, dhr. Cramer, mw. Haanstra, mw. Hofstra en mw. Hunze leidt dit tot een onduidelijk interpretatiekader. Dhr. Dieker, dhr. Fuller, mw. Aalderink en mw. Achterveld vinden een nieuwe oriëntatiefiguur en kunnen daardoor een eigen zingeving opbouwen. Dit leidt tot de hypothese dat de structuur van het netwerk in de jeugd zich kan weerspiegelen in de structuur van de levensbeschouwing. Dat wordt versterkt door het beeld bij mw. During, dhr. Dees, dhr. Fortuin, mw. Iburg, mw. Eestermans, mw. Idsinga, en dhr. Icke, waar een zeer hecht netwerk herkenbaar wordt in een zeer duidelijk interpretatiekader. Dit zijn alle respondenten van de typen 'verdieping' en vernieuwing', dat wil zeggen dat er sprake is van een positieve invloed van de crisis op het geloof. Voor mw. Dols en mw. Imberg wordt het hechte netwerk afgebroken in de crisis, en daar is ook sprake van een dreiging op, dan wel breuk in het interpretatiekader. Zij behoren tot de typen met een negatieve invloed van het geloof op de crisis, maar dat is verklaarbaar uit het wegvallen van het geloofsnetwerk.

Hieruit volgt de volgende voorlopige hypothese

- Verschillen tussen de ouders versterken de negatieve invloed van de crisis op het geloof.
- De structuur van het netwerk weerspiegelt zich in de structuur van de levensbeschouwing.
- Een positieve invloed van de crisis op het geloof wordt versterkt door een hecht netwerk en interpretatiekader.

2.8. FORMULERING VAN DE HYPOTHESEN

In de ontwikkeling van de typologie is de eerste onderzoeksvraag breedvoerig besproken. De verscheidenheid van invloeden is bij de verschillende typen aan de orde geweest. Daarbij was het uitgangspunt het uit het materiaal opgekomen onderscheid tussen een invloed als probleem, stimulans en transformatie. Daarbij heeft ons onderzoek vooral factoren opgeleverd in het veld context. De beantwoording van de tweede onderzoeksvraag, de bepalende factoren, is nu aan te geven door de diverse resultaten als hypothesen weer te geven. De hypothesen zijn in een aantal groepen geclusterd. In de volgende hoofdstukken kan dan met behulp van deze hypothesen in verschillende perspectieven gezocht worden naar een model dat de relaties tussen context, crisis en geloof kan verhelderen. Daarbij wordt achtereenvolgens een psychologisch, theologisch, narratief en pastoraal perspectief gebruikt. De verhouding tussen de perspectieven en de volgorde zijn in de inleiding verantwoord.

1. Er zal pas sprake zijn van verandering in het geloof onder invloed van crisis-ervaringen, wanneer de dreiging groot genoeg is: accommodatie van geloof (en interpretatiekader) is pas nodig wanneer assimilatie niet meer lukt.

2. Wanneer de crisis het geloof problematiseert, kan dit versterkt zijn door een negatieve sociale context in de jeugd en in de crisisperiode, alsmede door een marginale geloofscontext in de jeugd.

Wanneer de crisis het geloof transformeert, kan dit versterkt zijn door een positieve sociale context in de jeugd, en een negatieve sociale en geloofscontext in de crisisperiode.

Wanneer de crisis het geloof stimuleert, kan dit versterkt zijn door een positieve sociale context in de jeugd en in de crisisperiode.

3. Wanneer het geloof de crisisverwerking problematiseert, kan dit versterkt zijn door een negatieve geloofscontext in de jeugd en in de crisisperiode.

Wanneer het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert, kan dit versterkt zijn door een positieve geloofscontext in de jeugd en in de crisisperiode.

4. De feitelijke en de gepercipieerde relatie met de context kunnen beide de beïnvloedingsrelaties versterken. De werking kan tegengesteld zijn (de één positief, de ander negatief). De meest positieve van deze twee zal meestal de meeste invloed hebben.

5. Het beeld van de ouders (met name de vader) kan samenhangen met het Godsbeeld, maar deze samenhang is maar van beperkte invloed op de functie of verandering van het geloof in crisissituaties.

De religieuze socialisatie in de vorm van de oriëntatie op de ouderbeelden hangt meer samen met de mogelijke verandering van het geloof dan met het functioneren van het geloof in crisissituaties.

6. Een open verstandhouding (ondanks evt verschillen) met de ouders versterkt een positieve invloed van het geloof op de crisis.

Conflicten met ouders versterken de negatieve invloed van geloof op de crisis.

7. Overeenkomsten met de ouders versterken de positieve invloed van de crisis op het geloof.

Verschillen met de ouders versterken de negatieve invloed van de crisis op het geloof.

8. Verschillen tussen de ouders versterken de negatieve invloed van de crisis op het geloof.

De structuur van het netwerk weerspiegelt zich in de structuur van de levensbeschouwing.

Een positieve invloed van de crisis op het geloof wordt versterkt door een hecht netwerk en interpretatiekader.

PSYCHOLOGISCHE REFLECTIE

In dit hoofdstuk werken we met een thematische indeling om het veld van onderzoek en theorie rond crisis-ervaringen in kaart te brengen. § 1 beschrijft de centrale thema's en observaties in de crisis-literatuur. Hierbij wordt steeds rekening gehouden met wat in de resultaten van ons eigen onderzoek gevonden is. Aan het slot van deze paragraaf wordt een definitie geformuleerd, die het fenomeen crisis begrenst en omschrijft. In § 2 houden we ons bezig met het aanverwante begrip coping, waarbij de definitie-vraag en de centrale factoren ter sprake komen. § 3 richt zich dan op het fenomeen geloof, waarna § 4 de verbanden tussen crisis, coping en geloof onderzoekt. In § 5 geven we op grond van de psychologische reflectie commentaar bij de hypothesen.

3.1. CRISIS

Om duidelijkheid te krijgen over de vraag wat een crisis nu eigenlijk is, is het belangrijk de observaties die reeds gedaan zijn serieus te nemen. Voor een integrale benadering en beschrijving kunnen we terug grijpen op een aantal gangbare elementen in de literatuur over crisis-ervaringen. Pas wanneer we dat gedaan hebben kunnen we een zinnige definitie ontwikkelen.

3.1.1. Crisisgebeurtenissen

Een eerste observatie is dat het leven bestaat uit een opeenvolging van crisisgebeurtenissen die hun plaats hebben in het normale ontwikkelingsproces van de menselijke levensloop. Sinds Caplan (1964) is het gebruikelijk daarbij onderscheid te maken tussen twee categorieën van crisis: ontwikkelingscrises aan de ene kant en accidentele of traumatische crises aan de andere kant. Ontwikkelingscrises zijn normaal in de zin dat ze een integraal onderdeel vormen van de ontwikkeling van praktisch alle mensen, en dat ze in een bepaalde levensfase thuis horen.

In de over-bekende theorieën van E.H. Erikson (1968b) speelt het begrip crisis ook een grote rol. Volgens hem kan de levensloop worden onderscheiden in verschillende fasen, waarbij de overgang van de ene fase naar de volgende als crisis beschreven wordt. In elke crisis dient een polair conflict tussen twee tegenovergestelde factoren te worden opgelost. In de eerste crisis is dat bijvoorbeeld het conflict tussen basisvertrouwen en basiswantrouwen. De cumulatieve oplossing van deze conflicten vormt de ego-identiteit. Weliswaar is hier ook sprake van ontwikkelingscrises, maar daarmee bedoelt Erikson toch niet geheel hetzelfde als in de boven geschetste indeling. Caplans ontwikkelingscrises zijn te beschrijven als crises die een plaats hebben op een vast punt in de levensloop. Eriksons ontwikkelingscrises zijn kritische momenten in de ontwikkeling zelf.

Schulz & Rau (1985) spreken in dit geval van temporele normativiteit. Tot deze crises behoren geboorte, oedipale conflicten, puberteit, zelfstandig gaan wonen, huwelijk, zwangerschap, midlife-crisis, verliezen van ouders, vrienden en partner en het eigen sterven. Accidentele crises zijn abnormaal in de zin dat ze niet logischerwijze te verwachten zijn (Cullberg 1980). Ze kunnen op elke leeftijd optreden en worden vooraf gegaan door een onverwacht verlies van iets dat of iemand die een belangrijke bron is voor de bevrediging van fundamentele levensbehoeften. Voorbeelden zijn een auto-ongeluk, echtscheiding, aardbeving of lichamelijke verlamming (Clinebell 1984). Thomae & Lehr (1986) rapporteren dat slechts een derde van de door respondenten genoemde opvallende gebeurtenissen te maken heeft met de fase van de levensloop en derhalve een ontwikkelingscrisis genoemd kan worden.

Switzer (1986) onderscheidt meer soorten crises dan deze twee (accidentele en ontwikkelingscrisis). Zo noemt hij verder de dispositionele crisis, die direct oplosbaar is, de levensverandering die een bedreigend karakter kan hebben, en tenslotte de psychopathologische en psychiatrische noodgevallen. Wat betreft de levensveranderingen en de dispositionele crises moet echter de vraag gesteld worden of hier wel sprake is van een crisis in engere zin, of dat het

gaat om voor-fasen van een crisis, waarbij het niet hoeft te komen tot een werkelijke crisis. Bij de psychopathologische en psychiatrische noodgevallen is het de vraag of dit kwalitatief anderssoortige crises zijn dan traumatische (gebruikelijke aanduiding voor accidentele) crises. Immers: wanneer de oorzaak hiervan in een bepaalde levensgebeurtenis ligt hebben we te maken met een traumatische crisis in de zin zoals die al is gebruikt in dit hoofdstuk. Is de oorzaak pathologisch of psychiatrisch, dan spreken we niet over een crisis in psychologische zin, maar meer in medische zin. Een medische crisissituatie wordt echter binnen de kaders waarin wij werken niet als een crisis benoemd, maar hooguit als een crisisgebeurtenis, net zo goed als een crisis in een relatie of in de sociaal-economische omstandigheden hooguit als aanleiding voor een psychologische crisis kan worden gezien. De indeling die Switzer geeft lijkt dan ook niet veel meer te bieden dan de twee categorieën van Caplan. Bovendien lijkt het er op dat bij Switzer onvoldoende wordt onderscheiden tussen de gebeurtenis die de aanleiding vormt en de crisis zelf.

Een aanvullende categorie beschrijft Collins (1980) als de existentiële crisis. Hierin komen de fundamentele zingevingsvragen aan de orde. Vaak overlappen deze existentiële crises met accidentele of ontwikkelingscrises. Het zijn veranderingen in het zelfbeeld die tijdelijk ontkend kunnen worden maar uiteindelijk eerlijk onder ogen dienen te worden gezien. Ook Gerkin (1979) legt de nadruk op een existentiële dimensie in crisis-ervaringen als hij stelt: 'A crisis situation is, for modern persons, an extreme or boundary situation, in which the fundamental contradiction between human aspirations and finite possibilities becomes visible in such a way as to demand attention.' Het is ook hier de vraag of deze existentiële crises kwalitatief een andere categorie zijn dan de twee genoemde. In de beschrijving van een integraal model zal de stelling verdedigd worden dat elke crisis een existentiële dimensie heeft en dat deze dimensie de kern van de crisis uitmaakt. Hier kan een parallel gezien worden met het werk van V.E. Frankl (1980), die de zoektocht naar de zin centraal stelt als drijfveer van het menselijk bestaan.

In dit verband kan het zinvol zijn onderscheid te maken tussen drie niveau's van crisis. De meest basale vorm is de medische, sociaal-economische of relationele crisis (of een crisis in een soortgelijke dimensie). Binnen de termen van ons onderzoek gaat het dan om de crisisgebeurtenis op het vlak van arbeid, gezondheid of relaties, maar binnen andere perspectieven wordt hier van crisis gesproken. Een tweede niveau is de psychische crisis, die kan ontstaan bij een crisis in het eerste niveau, maar ook kan worden opgeroepen door gebeurtenissen die in het eerste niveau niet ernstig genoeg zijn om crisis genoemd te worden. Voor deze psychische crisis geldt dan de beschrijving van de crisis in engere zin, met de daarbij behorende tijdsduur en signalen. Tenslotte kan hier een derde niveau uit voortvloeien, de zingeving- of existentiële crisis. Hierbij gaat het om de breuklijn in het interpretatiekader, die een nieuwe zingeving noodzakelijk maakt. In de meeste gevallen zal een crisis op een hoger niveau samenhangen met een crisis op een lager niveau en andersom. Toch is daar niet altijd sprake van. Ook is er geen hiërarchische ordening te geven, omdat de hogere niveau's van crisis kunnen optreden zonder dat het in de lagere niveau's daarbij ook tot een crisis komt.

Een wezenlijke vraag hierbij is wat het nut is van dit onderscheid dat sinds de observatie van Caplan gemeengoed is geworden. Verschillende van de genoemde ontwikkelingscrises kunnen accidenteel worden, wanneer ze in een andere levensfase optreden. Zo zou men een crisis na het overlijden van de partner boven de tachtigjarige leeftijd als temporeel normatief, en derhalve als een soort ontwikkelingscrisis moeten kenmerken, en onder de leeftijd van dertig als accidentele crisis. Afhankelijk van de levensverwachting in een bepaalde cultuur en subcultuur zal dan de leeftijdsgrens tussen deze crises ook nog moeten verschuiven naar boven of naar beneden. Dat geeft aan het onderscheid een wat kunstmatig karakter.

Een andere bedenking bij dit onderscheid is het gegeven dat in veel situaties zowel sprake is van een ontwikkelingsaspect als van een accidentele component. Een accidentele crisis als gevolg van het overlijden van de ouders kan bij jongeren de ontwikkelingscrisis van de adolescentie vervroegen, versterken en problematiseren. Aan de andere kant kan die accidentele crisis in niet geringe mate versterkt worden door een ontwikkelingscrisis die al gaande is. Bij de respondenten van categorie A is dat duidelijk het geval. Voor kinderen van gescheiden ouders gaan de vragen vooral spelen wanneer ze zelf in de puberteit te maken krijgen met de zoektocht naar hun identiteit.

Een derde punt van kritiek op het onderscheid tussen accidentele en ontwikkelingscrises is dat beide vormen dezelfde grondstructuur hebben (Cullberg 1980). In beide gevallen is de crisis te beschrijven als een reactie op een bedreiging van binnen of van buiten, waardoor een proces van verwerking en herinterpretatie noodzakelijk is geworden. Dit kan zelfs gezegd worden van de ontwikkelingscrises zoals Erikson die beschreven heeft. Caplan (1964) geeft dit ook aan: 'The essential factor influencing the occurrence of crisis is an imbalance between the difficulty and importance of the problem and the resources immediately available to deal with it.' Het enige nut van het onderscheid tussen twee vormen van crisis is dan dat het enig inzicht geeft in de mogelijke oorzaken van een crisis. Dit is een zeer beperkt nut, waaraan bovendien een risico is verbonden. Al te gemakkelijk kan het er toe leiden accidentele crises als ernstiger te zien dan ontwikkelingscrises. De laatste zijn immers deel van het 'gewone' leven. Deze houding is een miskennen van de feitelijke ervaring van de levenssituatie als crisis door de mens die die situatie beleeft (Ganzevoort 1991a).

3.1.2. Crisisgebeurtenis te onderscheiden van crisis

Een tweede observatie is dat de crisisgebeurtenis niet hetzelfde is als de crisis zelf. Hoewel hij niet dezelfde termen gebruikt heeft Freud (1893) dit onderscheid al aangegeven. Hij houdt dan een voordracht voor de Wiener Medizinischer Club onder de titel 'Über den psychischen Mechanismus der hysterischen Phänomene'. Onder hysteric wordt verstaan een vorm van neurotische ziekte die door lichamelijke symptomen gekenmerkt wordt. In deze voordracht beschrijft hij hoe hij met J.M. Charcot, maar vooral met J. Breuer een groot aantal patiënten onderzocht en behandelde. Hij komt tot de conclusie dat 'der Hysterische leidet an unvollständig abreagierten psychischen Traumen⁸'. Dit werkt volgens Freud uit in lichamelijke tekenen als verlamde ledematen. Opvallend is dat hij een volle analogie ziet tussen de traumatische verlamming en de gewone, niet traumatische hysteric. Het verschil ligt hem in de voorgeschiedenis. Bij traumatische hysteric ligt er een ingrijpende levensgebeurtenis aan de basis; bij de gewone hysteric gaat het veel meer om een lange rij van affectvolle indrukken. Freud ziet de gelijkstelling daartussen niet als gedwongen, want 'es zweifelt heute niemand mehr, daß auch bei dem großen mechanischen Trauma der traumatischen Hysterie es nicht das mechanische Moment ist, welches zur Wirkung kommt, sondern der Schreckaffekt, das psychische Trauma'. Dit inzicht, dat er onderscheid gemaakt dient te worden tussen de crisisbevorderende gebeurtenis en de crisis zelf, is tot op de dag van vandaag een aanvaard fundament van de crisistheorie.

Lindemann wordt veelal beschouwd als de grondlegger van de crisistheorie in engere zin (vgl echter voor eerdere aanzetten Cullberg, 1980). Hij onderzocht de reacties van zeer vele nabestaanden van de 492 slachtoffers van een brand in de nachtclub 'Coconut Grove', in Boston in 1942. Lindemanns conclusie was dat 'Acute Grief is a definite syndrome with psychological and somatic symptomatology. This syndrome may appear immediately after a crisis; it may be delayed; it may be exaggerated or apparently absent. In place of the typical syndrome there may appear distorted pictures, each of which represents one special aspect of the grief syndrome' (Lindemann 1944). Lindemann gebruikt het woord crisis hier echter als aanduiding van wat wij noemen de crisisbevorderende gebeurtenis, en rouw als de reactie daarop. Dat heeft er waarschijnlijk mee te maken dat hij niet komt tot een theoretisch model van wat onder een crisis verstaan moet worden.

Dezelfde gebeurtenis kan leiden tot heel verschillende uitkomsten. Wat voor de één een crisis oplevert hoeft dat voor de ander niet te doen (Ganzevoort 1989). Dat gegeven leidt tot een kritisering van het onderzoek naar Life Events. In deze lijn van onderzoekingen wordt het effect van verschillende levensgebeurtenissen vergeleken. Holmes & Rahe (1967) hebben in dit kader een lijst ontworpen van ingrijpende gebeurtenissen. De relatieve stressmaat werd afgeleid van een normgetal van 100 dat door de onderzoekers werd toegekend aan de dood van de partner. Na meting van de relatieve stress komen zij tot een schaal, waarvan in figuur 3.I de eerste twintig items worden weergegeven.

⁸ Bedoeld zijn traumata, niet dromen (Traüme).

Holmes & Rahe constateerden dat van de ondervraagden die binnen een jaar een cumulatieve score tussen de 150 en 299 behaalden ongeveer 50 procent ziek werd (psychisch, somatisch of psychosomatisch). Bij een score boven de 300 liep dit percentage op tot 80. Hiermee is ook aangegeven dat een cumulatie van crisisgebeurtenissen versterkt bijdraagt aan de ontwikkeling van een crisis. Sanderman (1988) geeft daarbij aan dat onvoldoende de invloed van positieve levensgebeurtenissen is onderzocht, terwijl ook deze psychologische spanningen en crisiservaringen kunnen oproepen.

In Nederland deed Falger (1989a,1989b) onderzoek naar de samenhang tussen het aantal Life Events dat mensen meemaken en het risico op een hartinfarct. Hij komt tot de conclusie dat het niet een bepaalde constellatie van gebeurtenissen is die een hoog risico oplevert, maar dat het verband tussen de gebeurtenissen en het risico op een hartinfarct wel bestaat. Gill (1988) citeert een engels onderzoek uit 1977 naar de sociale pathologie of de omstandigheden rond het overlijden. Daaruit blijkt dat in een huisartsenpraktijk van 2500 personen jaarlijks 5 sterfgevallen verbonden zijn met echtscheiding, 25 met verdriet door zwaar verlies en 35 met werkloosheid. Nu is het niet eenvoudig uit deze andere cijfers op te maken wat het verband is tussen de levensgebeurtenis en de gezondheid en sterftecijfers. Ook is de gemeten correlatie tussen Life Events en Stress gering, zij het significant (Kleber 1982). Dat de verbanden er zijn is derhalve duidelijker dan hoe (Minter & Patterson Kimball 1980).

Figuur 3.I Relatieve belasting levensgebeurtenissen volgens Holmes & Rahe (1967)

Life Event	Mean Value	Stress
Dood van huwelijkspartner	100	
Echtscheiding	73	
Verwijdering van huwelijkspartner	65	
Detentie	63	
Dood van een nabij familie-lid	63	
Ernstig persoonlijk letsel of ziekte	53	
Huwelijk	50	
Ontslag	47	
Verzoening met huwelijkspartner	45	
Pensioen	45	
Ernstige verandering in gedrag of gezondheid van een nabij familie-lid	44	
Zwangerschap	39	
Sexuele problemen	39	
Verwerving van een nieuw gezinslid (geboorte, adoptie, inwoning)	39	
Belangrijke bedrijfsaanpassing (fusie, reorganisatie, bankroet)	37	
Belangrijke verandering in financiële toestand (meer of minder)	36	
Dood van een goede vriend	35	
Verandering van beroepsinhoud	31	
Belangrijke verandering in het aantal ruzies met huwelijkspartner		
Afsluiten van een hypotheek of grote lening		

De kritiek op het onderzoek naar ingrijpende levensgebeurtenissen houdt niet in dat deze verbanden worden ontkend. Het is alleen de vraag of deze wijze van onderzoeken niet een over-simplificatie van de werkelijkheid in houdt. De vooronderstelling is immers dat ieder Life Event voor elk individu een gelijke belasting oplevert (Eckenrode & Gore 1981). Deze vooronderstelling echter reduceert de mens tot automatische reactor en laat weinig

of geen ruimte voor de individuele verschillen in perceptie, evaluatie en sociale hulpbronnen. Een ander bezwaar is dat in dit onderzoek te zeer wordt uitgegaan van de grote levensgebeurtenissen en te weinig aandacht besteed aan de dagelijkse mee- en tegenvallers, die volgens andere onderzoekers ook een centrale invloed kunnen hebben (Lazarus & DeLongis 1983).

Het is niet terecht een eenzijdig beeld te schetsen als zouden de wetenschappers in onderzoek naar Life Events geen aandacht hebben voor de genoemde kritiekpunten. Toonaangevende figuren als Dohrenwend & Dohrenwend (1974) onderscheiden in de bedreigende gebeurtenissen verschillende dimensies, die niet beperkt zijn tot de feitelijkheid van de situatie, maar ook aandacht schenken aan persoonlijke factoren. Voor het optreden van gezondheidsklachten zijn volgens hen de volgende dimensies belangrijk:

- a) de mate van aanpassing die vereist is,
- b) de duur van de gebeurtenis,
- c) de mate van wenselijkheid van de gebeurtenis, en
- d) de mate waarin de gebeurtenis voorspelbaar en beheersbaar wordt geacht door de betrokkene.

Het Life Events-onderzoek vraagt aandacht voor de verschillen tussen onderscheiden crisisgebeurtenissen. Voor ons onderzoek hebben we ons daarom niet beperkt tot een bepaalde crisisgebeurtenis als aanleiding, maar een breder scala van gebeurtenissen in de selectie van respondenten geïntegreerd, zoals dat in het eerste hoofdstuk is verantwoord. Bij onze respondenten valt op dat de ernst van de crisis niet steeds samenvalt met de mate van verlies. Bij verschillende respondenten is sprake van een zwaar verlies, maar van een lichte (of geen) crisis (bijvoorbeeld dhr. Beekstra en dhr. Dieker). Bij anderen is het verlies veel minder zwaar, maar de crisis veel zwaarder (bijvoorbeeld mw. Baars). Een opvallend voorbeeld vinden we bij mw. van Eik, die pas in een crisis geraakt na de genezing, en niet nadat er bij haar kanker wordt geconstateerd. Door onze wijze van selecteren is bij de meerderheid van de respondenten wel sprake van een crisis.

Zoals dit korte overzicht mag aantonen is het zinvol om de crisisgebeurtenis nauwkeurig te bezien. De aard van de gebeurtenis heeft invloed op de ervaring van die situatie als crisis en op de verwerking daarvan. Toch moet dit genuanceerd worden in die zin dat de gebeurtenis slechts één van de bepalende factoren is. Om het tot een crisis te laten worden is er meer nodig. 'Crises cannot be simply defined by describing events: they can only be described by reference to the ways in which individuals experience and understand such events' (Murgatroyd & Woolfe 1982). In de eerste plaats hangt het af van de perceptie en evaluatie van de gebeurtenis door het individu. Het is overigens mogelijk dat de persoon in kwestie geen direct verband legt tussen de crisis-ervaring en de gebeurtenis die er aan vooraf gaat. Vooral bij emotioneel moeilijk te aanvaarden probleemvelden kan het individu in eerste instantie een heel andere crisisgebeurtenis op het oog hebben dan de gebeurtenis die de directe aanleiding was (Stone 1977). De persoonlijke interpretatie die gegeven wordt aan een gebeuren is het centrale criterium voor de ervaring van dat gegeven. Volgens Miller & Birnbaum (1988) is het dan ook niet de gebeurtenis die stress oplevert, maar de perceptie van die gebeurtenis als ongewenst, onbeheersbaar en onverwacht.

Lazarus (1966) onderscheidt bij de interpretatie van de gebeurtenis tussen verlies, bedreiging en uitdaging. McCrae (1984) zag als bezwaar dat dan de onderzoekers bepalen in welke categorie van perceptie een bepaalde stressor hoorde. Om dat te ondervangen liet hij respondenten zelf in elke categorie een gebeurtenis aangeven. Daarmee kwam hij niet tot andere resultaten. Zijn conclusie is dat de gepercipieerde categorie van de stressor een belangrijke factor is. Daarmee blijft de nadruk op de gebeurtenis als centrale factor bestaan. In een ander hoofdstuk wordt een poging gedaan een integraal narratief model te schetsen waarin ook de gebeurtenis-factor een plaats heeft.

3.1.3. Signalen

De derde observatie die uit de literatuur naar voren komt en in een model een plaats dient te krijgen, is dat crises geen teken zijn van ziekte of emotionele zwakte. Nadrukkelijk wordt gesuggereerd dat een crisis een normale en gezonde reactie is op een emotioneel riskante gebeurtenis. Bolzinger (z.j.) beschrijft de crisis als een teken van

weerstand tegen de ziekte. De vergelijking met koorts dringt zich op. Ook koorts lijkt op een ziekte, maar is in wezen de strijd tegen de ziekte. Wel moet gesteld worden dat een crisis een ernstige ontregeling van emotioneel en sociaal functioneren met zich mee kan brengen. Hiervan zijn verschillende symptomen te beschrijven (Ganzevoort 1989). Bij de respondenten valt een veelheid aan crisissignalen op, die per respondent ook kunnen verschillen. Ze zijn in drie groepen in te delen.

Een duidelijk signaal is de emotionele instabiliteit. Op zes respondenten na is dit bij allen terug te vinden. Drie van deze respondenten hebben ook inderdaad geen crisis doorgemaakt; voor de vierde lag de crisisperiode zo vroeg in de jeugd dat er geen sprake is van een duidelijke crisis, terwijl bij de laatste twee alleen andere signalen zijn waar te nemen. Bij de respondenten met een lichte crisis zijn wel enige emotionele signalen op te merken, maar minder dan bij de anderen, terwijl van de vier respondenten die geen crisis hebben doorgemaakt slechts één persoon emotionele crisissignalen meldt. Dit wijst er op dat emotionele signalen een redelijke aanduiding zijn van het optreden van een crisis. Met name in de eerste periode van een crisis treden er grote schommelingen op in de gevoelens. In de loop van de tijd en de verwerking wordt de periode tussen twee dieptepunten langer en de intensiteit van het dieptepunt minder. De emotionele wisselvalligheid betekent dat men niet werkelijk voor rede vatbaar is en dat derhalve ingrijpende beslissingen niet kunnen worden genomen (ter Horst, z.j.). Dat vaak in een crisisperiode wel beslissingen noodzakelijk zijn (bijvoorbeeld rond een overlijden) is hierbij een niet te onderschatten complicatie. Overigens blijken de verschillende respondenten in ons onderzoek voor wie dit geldt zeer goed in staat om naast deze instabiliteit toch krachtig beslissingen te nemen. Veelvuldig genoemde signalen zijn verdriet en depressieve stemmingen (13x), angst (11x), verdoving en verdringing (10x), huilen (9x), boosheid (7x); daarnaast noemen enkelen prikkelbaarheid, wanhoop, dromen, opstandigheid, verwarring, wraakgevoel en de plotselinge schok.

Een tweede signaal van een crisis is de toegenomen aandacht voor de zinvraag. Afgeleide vragen zijn waarom dit gebeuren iemand overkomt en waarom het juist hem of haar overkomt, vragen naar de onzekere toekomst en naar de zelf-waarde of de eigen identiteit. Ten diepste gaat het immers in een crisis niet alleen om de vraag naar de betekenis van dat ene gebeuren, maar om de vraag naar de zin en samenhang van het geheel. De waarde en zinvolheid van het leven als geheel wordt in de ervaring van de persoon in kwestie twijfelachtig. Hierbij hoort de bedreiging van de identiteit en het gevoel van eigenwaarde. De vraag naar de toekomst hangt hier ook mee samen. Wanneer de samenhang van het leven onherkenbaar wordt wordt ook de toekomst onzeker. Ten diepste heeft elke crisis dus een existentiële component. Hierin kan een verklaring worden gevonden voor de zelfvernietigingsdrang bij mensen in crisis. Het is in dit kader niet vreemd dat de methode voor crisis-interventie is ontstaan in centra voor suïcidepreventie (Stone 1977, Lindijer 1984). Signalen van de zinvraag vinden we bij onze respondenten in ontkenning, onmacht, kwetsbaarheid, onzekerheid, afhankelijkheid, doodswensen, schuldgevoel, en concrete vragen naar de toekomst, de zin en de eigen identiteit en waarde.

Andere signalen zijn een verstoring in relaties en gedrag. De relaties met belangrijke anderen komen vaak onder druk te staan van beide kanten. Het individu in een crisis raakt meer in zichzelf gekeerd, terwijl de omgeving vaak moeite heeft het contact aan te houden. De daardoor toenemende eenzaamheid is niet alleen een teken dat wijst op een crisis, maar ook een complicatie van de crisis. Veel crisisgebeurtenissen hebben namelijk ook een directe invloed op de sociale omgeving, of spelen zich in de sociale relaties af. Dat geldt nadrukkelijk voor relationele problemen (bijvoorbeeld echtscheiding of overlijden), maar ook werkloosheid en ernstige ziekte verminderen het aantal sociale contacten waardoor de crisis versterkt kan worden. Bij de respondenten is een herhaaldelijk ervaren onbegrip op te merken naast wantrouwen, terugtrekken, agressie, en ambivalente houdingen ten opzichte van de kinderen. Die kunnen zich uiten in tijdelijke verwaarlozing, afwijzing, of de wens het kind te ruilen voor de overleden partner.

Onder de gedragsveranderingen vallen slaapstoornissen, dagritme-verschuivingen, veranderingen in eet-, drink- en rookgedrag, sarcasme, veel meer praten dan anders, gerichtheid op praktische zaken in een verdringing van emoties, en het krampachtig vasthouden aan bepaalde voorwerpen of gevoelens die bijvoorbeeld bij de overleden partner hoorden. Tenslotte wijzen we op enkele lichamelijke signalen die bij de respondenten zijn op te merken: ervaren van

intense koude, rillen, hyperventileren, extreme moeheid en concentratieproblemen, versterking van bepaalde ziektesymptomen, overgevoeligheid voor geluid, en zuchten.

In een crisis wijzen de signalen op een emotionele schok, een bedreiging van de zingeving en een verstoring in gedrag en relaties. Deze multidimensionale bedreiging raakt zozeer de existentiële levenshouding dat het vaak voorkomt dat de feiten die tot de crisis aanleiding geven in eerste instantie ontkend worden. Bowlby (1980) noemt als eerste twee fasen in de rouw de verdoving en het protest (Polspoel 1987). Ook in het bekende fasenmodel van E. Kübler-Ross (1969) gelden ontkenning en woede als de eerste twee delen van het verwerkingsproces. De reden die hiervoor wordt gegeven is dat het leed gedoseerd moet worden om het te kunnen hanteren. Wat in de psycho-analyse als een afweermechanisme wordt gezien krijgt in de cognitieve attributie-psychologie een meer positieve duiding (ten Kroode 1990). Het wordt gezien als een verzachtende strategie (Lazarus & Folkman 1984, Monat & Lazarus 1977) of buffer (Murgatroyd & Woolfe 1982). Hoewel ontkenning op de lange termijn geen effectieve strategie is (Haan 1977), kan het dat in een bepaalde fase wel degelijk zijn (Lifton 1982). Janoff-Bulman & Timko (1987) proberen te verklaren waarom ontkenning zo belangrijk is in het licht van de individuele 'assumptive world', die bedreigd wordt in een crisis: 'Denial enables an individual to pace his or her recovery following trauma by reducing excessive amounts of anxiety and confusion.' Zo is ontkenning vaak een noodzakelijke fase om een totaal psychisch bezwijken te voorkomen.

Ook Bowlby (1980) wijst op het proces in de crisisbeleving. Zijn model is toegespitst op de crisis van de rouw. In eerste instantie neemt hij uitgangspunt in de affectieve lading van relaties met belangrijke anderen. Het centrale begrip bij hem is 'attachment' (gehechtheid). Samengevat zegt Bowlby's theorie dat het karakter van niet-pathologische rouw is dat de emotionele banden die iemand binden aan het verloren object moeten worden teruggetrokken, en dat een relatie met nieuwe objecten wordt voorbereid. Waar Freud (1916) daarbij de nadruk legt op de uit het ik voortkomende liefdesdrift of libido, daar legt Bowlby meer de nadruk op de relatie. Hij gaat daarbij uit van een 'instinctual respons system', waardoor er ondanks de individuele verschillen altijd dezelfde grondpatronen optreden. Later werkt Bowlby dit uit in een meer cognitieve richting, waarbij het dan gaat om de bedreiging die nieuwe informatie kan zijn voor de samenhang van het cognitieve systeem. Rouw heeft dan te maken met het geleidelijk opgeven van de afweer tegen deze informatie. Bowlby legt in dit alles de nadruk op het proceskarakter van de rouw en op de verbinding met de vroege ervaringen van scheiding van (met name) de moeder (Polspoel 1987).

Hoewel de emotionele reacties fel kunnen zijn, is een crisis geen pathologisch gebeuren. Algemeen wordt gesteld dat een crisis een gezonde reactie is op een ernstige dreiging. De signalen kunnen echter wel ongezond zijn, zoals in het geval van overmatig alcoholgebruik. Ook kan een crisis pathologisch worden in het geval er geen herstel meer optreedt.

3.1.4. Hulpbronnen

Een vierde observatie is dat het optreden en de zwaarte van een crisis in sterke mate afhangt van de hulpbronnen van het individu. Onder de centrale hulpbronnen zijn de vaardigheden die eerder verworven zijn van groot belang. Met name de verwerking van eerdere crises is een duidelijke aanwijzing voor de mogelijkheden van verwerking van een volgende crisis. De vaardigheden die daar hun nut bewezen hebben kunnen opnieuw worden aangewend. Het wordt gesuggereerd dat een geschiedenis van succesvolle crisisverwerkingen de mogelijkheid van succesvolle verwerking in de toekomst verhoogt (Taplin 1971). De consequentie van deze observatie is dat niet of niet volledig verwerkte crises in een nieuwe crisissituatie mee gaan spelen en zo de nieuwe crisis versterken (Lindijer 1984, vgl ook de rol van voorgaande crises in de huidige bij Eriksons model van identiteitsontwikkeling).

Het komt pas tot een crisis wanneer de gebruikelijke vaardigheden en strategieën falen (Andriessen 1991). Uiteraard hangt dit af van de definitie van het begrip crisis als een nauwer of breder begrensde fenomeen. Die vraag moeten we nog laten rusten tot de paragraaf waarin definitie en model aan de orde komen. Hier noteren we dat er in de

ontwikkeling van een crisis tenminste getracht wordt verworven vaardigheden toe te passen. Bij de respondenten zien we dat herhaaldelijk gebeuren. Ook valt op dat voor verschillende die vaardigheden vooral bestaan uit het volgen van de strategie van een voorbeeld-figuur (meestal één der ouders).

Bij de hulpbronnen behoort ook een heel scala aan praktische, emotionele en sociale vaardigheden, en de mogelijke hulp uit de sociale omgeving. Bij de paragrafen over Coping wordt hier aandacht aan besteed, maar het dient hier genoemd te worden aangezien de taxatie van de hulpbronnen bijdraagt aan het ontstaan van een crisis. Naast de perceptie en evaluatie van de gebeurtenissen is het deze perceptie en evaluatie van de hulpbronnen die bepaalt of er een crisis zal optreden. Pas wanneer de hulpbronnen worden ingeschat als onvoldoende zal er een crisis ontstaan.

3.1.5. Tijdsaspect en fasering

Een vijfde observatie is dat een crisis een afgebakende periode is met een herkenbaar verloop. Ook deze observatie is uiteraard afhankelijk van de definitie van het begrip crisis. Algemeen wordt aangenomen dat een crisis in engere zin niet langer duurt dan vier tot zes weken, hoewel de nasleep veel langer kan duren (Stone 1977). Boelhouwer-Overeem (1984,1987) beschrijft het proces van verwerking van een lichamelijke handicap dan ook als een opeenvolging van crises. Belangrijk daarbij is dat er chronologisch gesproken geen nauwe samenhang hoeft te bestaan tussen de gebeurtenis en de crisis. Voor verschillende respondenten treedt de crisis pas op maanden na de gebeurtenis. Daarbij is dan in de eerste periode na de gebeurtenis soms sprake van voor-fasen van een crisis, terwijl het dieptepunt pas veel later komt. Dit kan te maken hebben met het eerder genoemde feit dat de betrokkene zich in de eerste periode zeer krachtig opstelt (moet opstellen!?) om de noodzakelijke concrete stappen te zetten die dat moment vraagt.

Gerkin (1979) geeft een existentieel-theologische beschrijving van de crisis-ervaring, met meer nadruk op de fundamentele ervaring van contingentie dan op de (kortere) periode van psychische instabiliteit. Dit ontlokt Lindijer (1984) de kritiek dat daarmee bijna alles crisis wordt, en dat derhalve dit woordgebruik verwarrend en verhullend is. Volgens Lindijer komt Gerkin niet toe aan een nieuw theologisch licht op crisispastoraat, en heeft hij het eigenlijk over alle moeilijke momenten in het leven. In deze beoordeling wordt hij echter alleen al weersproken door de inhoudsopgave van Gerkins boek. Er valt te twisten over de definitie, maar Gerkin geeft zonder twijfel een theologische benadering van heel concreet crisispastoraat voor diverse gebeurtenissen die in de gebruikelijke betekenis tot een crisis kunnen leiden. Wel legt hij de nadruk op de persoonlijke ervaring: een voor velen gewone situatie kan voor sommigen een grenssituatie zijn die tot een crisis leidt. De conclusie zal moeten zijn dat we van crisis in engere zin (een psychologische crisis) spreken bij een begrensde periode met duidelijke symptomen, maar dat de fundamentele crisis-ervaring (zingevingscrisis) dieper en existentiëler is dan dit psychologische fenomeen (Ganzevoort 1989). We wijzen op de indeling in drie crisisniveau's. Lindijer kiest er voor het begrip crisis te beperken tot het psychische niveau, maar Gerkin wil het zingevingsniveau in de definitie opnemen. Bij die meer omvattende benadering van crisis sluiten wij hier ook aan.

Met betrekking tot de fasering verwijzen we allereerst naar de reeds genoemde modellen van Bowlby en Kübler-Ross. Bowlby hanteert een grovere indeling in vier fasen: verdoving, protest, desorganisatie en reorganisatie (Polspoel 1987). Kübler-Ross (1969) komt in haar onderzoek naar de verwerking bij stervenden tot een meer gedifferentieerde indeling. Na de genoemde stadia van ontkenning en woede volgen marchandieren, depressie en aanvaarding, waarbij Polspoel (1987) een extra eerste stadium wil toevoegen: de onwetendheid. Daarin gaat het dan om de spanning tussen de omgeving die soms al wel weet dat iemand ernstig ziek of stervende is, terwijl de betrokkene dat zelf nog niet weet. Nadrukkelijk stelt Kübler-Ross dat de stadia niet alleen in verschillende perioden na elkaar voorkomen, maar ook elkaar afwisselen of naast elkaar voorkomen. Deze constatering doet echter vermoeden dat een fasenmodel als zodanig niet geschikt is om het verwerkingsproces te beschrijven (Plantier 1994). Om dit bezwaar te ondervangen zijn onder meer spiraalmodellen uitgewerkt als nadere invulling van de fasenmodellen (zie Boelhouwer-Overeem 1987). Het structurele bezwaar tegen de logische consequentie van chronologische opeenvolging, die inherent is aan elk fasenmodel, is daarmee niet opgelost. Op basis van de

onderscheiding van Ramsay & Happee (1977) in dimensies in plaats van fasen komt ter Horst (z.j.) tot een doolhofmodel. In de doolhof bestaan verschillende velden waarlangs een persoon in crisis gaat of kan gaan. Tussen de verschillende velden bestaan diverse wegen, zodat zeer vele verschillende volgorden mogelijk worden. De zeven velden die hij beschrijft zijn:

- het KIEZEN van een antwoord
- het BEPROEVEN van het gekozen antwoord
- het VERWERPEN van het antwoord
- het BEPERKEN van het antwoord tot het leedfeit
- ACTIVERING van het leed waardoor het antwoord onbruikbaar lijkt
- RADELOOSHEID
- GEWENNING

Bij het werken met fasenmodellen is voorzichtigheid geboden. De waarde is beperkt tot de waarschuwing dat de omgeving rekening moet houden met de positie waar de mens in crisis op dat moment zich bevindt. Voor de crisistheorie is een andere fasering van meer belang, namelijk die van het ontstaan van de crisis. In de lijn van Lazarus (1966) ziet Stone (1977) daar vier onderscheiden momenten in. Na de 1) crisisbevorderende gebeurtenis volgt 2) de taxering ervan ('primary appraisal'), 3) de taxering van hulpbronnen en de verwerkings-mogelijkheden ('secondary appraisal'), en tenslotte (indien beide taxeringen daartoe aanleiding geven) 4) de crisis. In de beschrijving van een integraal narratief crisismodel zal deze fasering worden opgenomen.

3.1.6. Verhoogde psychische toegankelijkheid

Een zesde observatie is dat individuen in crisis meer dan anderen open staan voor invloeden van buitenaf. Deze verhoogde psychische toegankelijkheid heeft zowel grote risico's als grote mogelijkheden (Ganzevoort 1991a). Voor de hulpverlening en wijdere sociale context betekent dat, dat een betrekkelijk kleine kracht grote veranderingen tot gevolg kan hebben (Caplan 1964). Deze veranderingen kunnen echter zowel ten goede als ten kwade zijn. Een bijkomend risico is dat door de emotionele instabiliteit en de verhoogde toegankelijkheid de persoon in crisis er makkelijk toe gebracht kan worden overtuigingen aan te nemen die niet de zijne of hare zijn en niet goed geïntegreerd kunnen worden in het totaal van de eigen levensbeschouwing.

Omdat de mens in crisis vaak door een kleine invloed van buitenaf tot ingrijpende wijzigingen kan komen in zijn levenshouding en -invulling is de crisisinterventie als begeleidingsvorm bij uitstek geschikt om door vrijwilligers te worden uitgevoerd. Zij kunnen zonder diepgaande vakkennis een waardevolle bijdrage leveren, al bestaat juist door deze verhoogde toegankelijkheid het gevaar dat niet-deskundigen door kleine fouten grotere problemen veroorzaken. Met het oog daarop is een crisisinterventie-methode ontwikkeld door Jones (1968), die bekend staat als de A-B-C-methode. In de eerste fase gaat het er om contact te leggen met de mens in crisis (A=Achieve contact). De tweede stap is dat het probleem tot de kern wordt herleid (B=Boil down the conflict). In de derde fase gaat het om het actief aanpakken van problemen (C=Constructive action). Clinebell (1984) voegt daar een vierde stap aan toe (D=Develop ongoing growth). Een nederlandse bewerking van deze termen zou kunnen zijn: Aandacht geven, Beperken tot de kern, Constructieve actie, Doorwerking stimuleren (zie § 6.2.2).

3.1.7. Crisis en uitkomst

Kort vermelden we als laatste centrale observatie het inzicht dat de psychologische toestand na een crisis beleefd kan worden als een verbetering zowel als een verslechtering. Het is in de literatuur over crisis gebruikelijk hierbij te verwijzen naar de chinese schrijfwijze van crisis, die bestaat uit twee karaktertekens waarvan de ene 'gevaar' betekent en de ander 'kans' (Clinebell 1984 en anderen). Waar Clinebell (1984) zijn aandacht richt op de mogelijkheden, benadrukt Lindijer (1984) het aspect van gevaar. Deze accenten echter lijken meer te zijn ingegeven door doelstellingen en vooroordelen van de betrokken auteurs dan door een duidelijk model van wat een crisis is.

Gerkin (1979) schetst het verloop van het leven als een golfbeweging die door de interpretatie van gebeurtenissen in een diep dal kan geraken. Vanuit de 'valkuil van wanhoop' kan dan door nieuwe interpretaties weer de weg gevonden worden naar het vorige niveau, of zelfs naar een nieuwe visie van authenticiteit, competentie en hoop. Ook bestaat er de mogelijkheid dat personen in chronische wanhoop vervallen, of tot zelfdoding komen. Als extra mogelijkheid dient hierbij genoemd te worden de terugkeer tot een regressieve visie, zodat de uitkomst negatief is (Ganzevoort 1989). De schets van Gerkin is opgenomen in § 4.5.7, omdat we er daar inhoudelijk op ingaan.

De constatering dat vanuit een crisis diverse uitwegen mogelijk zijn hoeft niet te leiden tot een waardering van bepaalde gevolgen als gezond en andere als ongezond. Die waardering is gebaseerd op externe vooronderstellingen van wat gezond is en wat niet. In het hoofdstuk over crisispastoraat wordt aan deze vraag aandacht besteed. In dit hoofdstuk beperken we ons zoveel mogelijk tot een beschrijving van wat er gebeurt, niet van wat er zou moeten gebeuren. Bij de analyses was de vraag of de crisis bij de respondenten was opgelost echter juist om deze reden vaak moeilijk te beantwoorden. Het is immers wel vast te stellen of er weer een zeker evenwicht is gekomen, maar bepaalde signalen blijven soms zeer langdurig bestaan. Dat geldt met name voor veranderingen in gedrags- en relatiepatronen. In verschillende gevallen werd geconstateerd dat de crisis wel verwerkt was, maar dat er bepaalde vragen of spanningsvelden waren gebleven. In andere gevallen werd gesproken van een niet of gedeeltelijk verwerkte crisis. Daarbij ging het -in het licht van het bovenstaande- vooral om de existentiële crisis.

3.1.8. Overzicht

We vatten omwille van de overzichtelijkheid deze centrale observaties kort samen:

1. de levensloop is een opeenvolging van ontwikkelings- en accidentele crises
2. de aard van de gebeurtenis bepaalt mede de crisis, maar dit is slechts één van de factoren
3. een crisis is een gezonde reactie op een verlies, te herkennen aan diverse signalen en symptomen
4. de hulpbronnen en vaardigheden beïnvloeden de ontwikkeling van een crisis
5. een crisis duurt kort, en is enigszins in fasen te onderscheiden, al kan er sprake zijn van een opeenvolging van crises.
6. in een crisis is sprake van een verhoogde psychische toegankelijkheid
7. de uitkomst van de crisis kan een verbetering zowel als een verslechtering zijn

Met het boven vermelde zal er nu een poging gedaan worden om te komen tot een integraal model. Daartoe formuleren we een adequate definitie van het begrip 'crisis'. De vaagheid die het woord in het gewone spraakgebruik kent is voor een wetenschappelijk model onbruikbaar (Lazarus 1966).

3.1.9. Psychologische omschrijvingen.

Om te beginnen vermelden we enkele psychologische omschrijvingen. Lewis (1982) stelt: 'A crisis is a critical situation or a turning point.' Afgezien van de cirkelgang in de terminologie is deze omschrijving ook niet erg precies in de afbakening ten opzichte van verwante fenomenen. Iets meer inhoud geven Aguilera & Messick (1978) wanneer ze crisis beschrijven als een keerpunt in het leven, waar het individu een probleem ontmoet dat hij niet kan oplossen. Hier dichtbij ligt de definitie van Nelson-Jones (1991): 'A crisis may be defined as a situation in which the client's coping resources are severely stretched, if not overwhelmed.' Ook Frör (1981) omschrijft ruim als hij zegt: 'Krisen sind zeitlich begrenzte, schmerzhaft und verwirrende Prozesse des Umbruchs, durch die bisherige Formen der Lebensbewältigung abgebaut werden, um neue Lebensformen zu ermöglichen.' Het bezwaar tegen deze definities is echter dat diverse van de centrale observaties niet tot hun recht komen. Lazarus (1966) acht het begrip crisis dan ook te breed om te kunnen functioneren en prefereert het begrip 'threat'. Die keuze is te begrijpen wanneer we niet verder komen in de vraag naar de definitie. Toch is over crisis meer te zeggen dan dat er een keerpunt optreedt als gevolg van een probleem of een dreiging.

Moos (1986) geeft een homeostatisch gerichte omschrijving als hij stelt: 'Crisis theory deals with the impact of disruptions on established patterns of personal and social identity. Similar to the requirement for physiological homeostasis, individuals have a need for social and psychological equilibrium. When people encounter an event that upsets their characteristic patterns of thought and behavior, they employ habitual problem-solving strategies until a balance is restored. A crisis is a situation that is so novel or major that habitual responses are insufficient'. In dezelfde lijn vinden we Lindijer (1984): 'Wij spreken van een crisis als een gebeurtenis iemands toestand van evenwicht doorbreekt en hij niet in staat is dit evenwicht te herstellen; zijn 'normale' methoden om met problemen in het reine te komen, falen nu.'

In brede kring klinken echter bezwaren tegen homeostatische modellen. Het fundamentele bezwaar is dat de mens wordt gereduceerd tot een reactor, analoog aan een mechanisme als de stoommachine. Het centrale concept van evenwicht kan wezenlijke aspecten van het mens-zijn onvoldoende effectief beschrijven. Dat geldt bijvoorbeeld voor groei, ontwikkeling, emoties, relaties, vaardigheden en meningen. De consequentie is dat crisis-theorie wordt losgekoppeld van de rest van de aandachtsvelden van de psychologie, omdat er geen ruimte is voor een ander element dan voor het mechanisme dat de bedreiging reduceert (Taplin 1971). Nu is het het ontegenzeggelijk waar dat homeostatische en systeem-theoretische modellen veel opener en flexibeler beschreven kunnen worden dan in de karikatuur gebeurt. Het gegeven van het verstoorde evenwicht en het zoeken naar een nieuw evenwicht kan ook worden gezien als een belangrijk aspect van een crisis, zoals onder de bespreking van signalen is opgemerkt. Toch blijft de vraag of andere modellen niet beter in staat zijn de fenomenen te beschrijven. Wij kiezen in deze studie voor een narratief model, waarin ons inziens de bezwaren beter worden ondervangen. In een integrale definitie en theorie zal het aspect van evenwicht volgens ons moeten worden opgenomen als symptoom en niet als kern van een crisis.

Meer mogelijkheden biedt Andriessen (1991): 'Er is een ernstige stoornis in het evenwicht dat iemand tot nu toe heeft gevonden (innerlijke ordening). Deze stoornis is enerzijds zo omvattend dat iemand er niet aan ontkomen kan; ze is anderzijds zo diepgaand dat iemand ze met eigen middelen niet te boven kan komen.' In deze definitie wordt het evenwicht geduid in een meer cognitief-psychologische richting met aandacht voor de innerlijke ordening en zingeving. Ook wordt de aard van het probleem nader gedifferentieerd. Ook Cullberg (1980) geeft een bredere definitie: 'Een traumatische crisis is een psychische reactie van een individu op een externe gebeurtenis van een zodanige aard of hevigheid, dat de fysieke existentie, de sociale identiteit en de geborgenheid van het individu of de fundamentele mogelijkheden tot bevrediging in het bestaan worden bedreigd.' Hoewel Cullbergs model ruim aandacht geeft aan interpretaties en zingeving, wordt dit niet tot een centraal begrip gemaakt.

In ons vooronderzoek naar crisisverwerking bij mensen met een dwarslaesie kwamen we tot de centrale hypothese dat als iemand in een crisis komt, dit betekent dat zijn of haar geldende levensverhaal of interpretatiekader niet langer als kloppend of zingevend wordt ervaren en dat hij of zij zal proberen een (her)nieuw(d) interpretatiekader op te bouwen door middel van nieuwe (eventueel sluimerende) oriëntaties uit heden of verleden (Ganzevoort 1989). Hierbij is nog geen strikte definitie gegeven, maar gewezen op de existentiële achtergrond en op de rol van de sociale context in crisisverwerking. De daaruit af te leiden voorlopige definitie is dan dat een crisis een situatie is (te herkennen aan psychologische en sociale symptomen) waarin het tot dan toe geldende levensverhaal niet langer als adequaat zingevend wordt ervaren doordat een levensgebeurtenis als te bedreigend en hulpbronnen als onvoldoende worden ingeschat (Ganzevoort 1991a). Bij deze definitie moet worden opgemerkt dat met het woord 'situatie' niet bedoeld is op de crisisgebeurtenis, maar op de crisisperiode. Deze definitie heeft meer betrekking op de zingevingscrisis, dan op de psychische crisis.

3.1.10. Definitie

Om de centrale observaties recht te doen moet deze definitie worden bijgesteld en uitgebreid. Daarbij zoeken we een formulering die zowel de psychische als de existentiële crisis recht doet. Tegelijk houden we vast aan het narratieve kader, zoals verantwoord in het eerste hoofdstuk, en zoals dat zal worden uitgewerkt in hoofdstuk 5. Daarmee

beschouwen we ook crisis als een fenomeen dat zich afspeelt binnen het levensverhaal. We komen dan tot de volgende omschrijving:

- een crisis is een zingeeringsverstoring in het levensverhaal
- gedurende een beperkte periode,
- waar plotselinge of ontwikkelingsmatige levensgebeurtenissen
- als te bedreigend worden getaxeerd
- en hulpbronnen als onvoldoende
- met als symptomen tekenen van psychische evenwichtsverstoring.
- Dat houdt in dat de interpretatie ervan niet in zinvolle samenhang kan worden gebracht met het geheel van het levensverhaal
- zodat centrale verhaallijnen moeten worden bijgesteld
- waardoor de persoon open staat voor nieuwe verhaallijnen
- die een verandering ten goede of ten kwade uitwerken.

Te onderscheiden hiervan is een kritische periode of perifere crisis, waarin niet de centrale verhaallijnen bedreigd worden, maar één of meer perifere verhaallijnen. In deze perifere crises zijn de symptomen afwezig of slechts zeer beperkt aanwezig, terwijl ook de openheid voor veranderingen aanzienlijk minder is dan bij een crisis in engere zin. Bij perifere crises blijven we bij de oorspronkelijke betekenis van het Griekse woord 'krisis', dat afstamt van het werkwoord 'krinoo' met als eerste betekenis 'scheiding maken, onderscheiden. Hieruit ontstaat de notie van oordeel of oordeelsperiode. Dat omvat zowel de begrippen 'mening' of 'visie', als 'rechtsoordeel' of 'veroordeling' (Bauer 1952). Het onderscheid tussen centrale en perifere crises is dan vooral de mate waarin het levensverhaal bedreigd wordt. Epstein (1986) beschrijft dat als de vraag of door een gebeurtenis de mindere of de meerdere postulaten van de zelf-theorie bedreigd worden. In beide gevallen is er sprake van een structureel identiek proces van interpretaties waarbij de levens-overtuigingen 'in het gericht' komen (vgl Visser 1991d). Lewis (1982) noemt een dergelijke kritische periode 'short-term stress'. Hij ziet het onderscheid tussen een werkelijke crisis en deze korte termijn spanning in het verschil tussen een als discontinu en een als continu te beschrijven proces.

Met deze omschrijvingen is crisis ook onderscheiden van stress. De omschrijving van dat begrip is omstrepen. Volgens sommigen moet stress gezien worden als een 'environmental demand on the organism, with these stressors conceptually and analytically separated from the person experiencing the events or the circumstances surrounding the events' (Eckenrode & Gore 1981). In deze visie valt stress ongeveer samen met de levensgebeurtenissen. Anderen, zoals de grondlegger van het stress-onderzoek, H. Selye (1982) zien stress als 'the non-specific (that is, common) result to any demand upon the body, be the effect mental or somatic.' Dan valt stress ongeveer samen met de reactie. Lazarus (1966) op zijn beurt wil stress niet strikt beperken tot stimulus of respons, maar zoekt de samenhang in de cognitieve taxering. Dan gaat het om de interactie tussen persoon en omgeving (Lazarus & Folkman 1984b). Wij kiezen er voor het woord stress te gebruiken als een aanduiding van de psychologische symptomen die een (zingeerings-)crisis begeleiden (Kleber 1982). Dat lijkt vruchtbaarder dan het te laten samenvallen met de levensgebeurtenissen aan de ene kant of met de coping-activiteiten aan de andere kant.

3.2. COPING

Het begrip 'coping' wordt in de literatuur gebruikt als een aanduiding van de reacties van mensen in crisissituaties met de bedoeling die situatie aan te kunnen. Het zijn inspanningen om de interne en externe bedreigingen en eisen het hoofd te bieden. Toch is er wel enige discussie over de vraag wat wel en niet onder coping verstaan moet worden.

3.2.1. Het begrip 'Coping'

In een analyse van gebruikte definities komen Tellegen & Winnubst (1986) tot de slotsom dat twee hoofdaspecten kunnen worden onderkend: een activiteit van het individu enerzijds, en een doel waarop de activiteit is gericht anderzijds (ook te benoemen als methode en focus). Dit doel wordt verder onderscheiden in een functie en een object van deze functie. Bij de functies ligt de nadruk op het oplossen dan wel aankunnen van de situatie of op het herstellen van het evenwicht. Het object van deze functie is beschreven als hetzij de bedreigende omstandigheden (Mechanic 1977), hetzij de stressreactie zelf (Fleming & Baum & Singer 1984), hetzij het evenwicht tussen persoon en context (Lazarus 1966). In deze laatste onderscheiding zijn de drie richtingen van onderzoek naar stress terug te vinden (Kleber 1982). Tellegen & Winnubst (1986) wijzen er op dat onbewuste, passieve, ineffectieve en lange-termijn reacties vaak -en volgens hen ten onrechte- worden uitgesloten.

Het is mogelijk de her en der geboden definities naar een aantal factoren te analyseren (vgl Krohne 1988). Het belang daarvan is dat zo een verantwoorde poging kan worden gedaan het begrip Coping te omschrijven. Door de veelheid aan definities en de onderlinge tegenstrijdigheid zou een keuze voor een bepaalde omschrijving bij voorbaat arbitrair zijn. Een tweede voordeel van deze analyse is dat daardoor een groot aantal aspecten van coping aan de orde komt. Dat we bij het begrip crisis gekozen hebben eerst de relevante aspecten te bespreken en daarna de definitie, en bij coping de volgorde omkeren heeft te maken met een redelijke basale overeenstemming en algemene bekendheid bij het begrip crisis, die bij het begrip coping grotendeels ontbreken. We maken gebruik van de analyse van Tellegen & Winnubst van literatuur uit de jaren 1983 en 1984, aangevuld met andere definities en omschrijvingen uit de periode 1966-1990. Daartoe geven we eerst de 37 omschrijvingen chronologisch weer, om daarna hun score op de diverse factoren te beoordelen.

- 1 Lazarus (1966) gebruikt de term coping als 'referring to strategies for dealing with threat.'
- 2 Lazarus & Averill & Opton (1974): 'problem-solving efforts made by an individual when the demands he faces are highly relevant to his welfare and when these demands tax his adaptive resources.'
- 3 Mechanic (1977) onderscheidt volgens Monat & Lazarus in adaptatie tussen coping en defense, waarbij het eerste staat voor 'dealing with the situation' en het tweede voor 'dealing with one's feelings about the situation.'
- 4 Monat & Lazarus (1977): 'Coping refers to efforts to master conditions of harm, threat, or challenge, when a routine or automatic response is not readily available. Here, environmental demands must be met with new behavioral solutions or old ones must be adapted to meet the current stress.'
- 5 Pearlin & Schooler (1978): 'By coping we refer to the things that people do to avoid being harmed by life-strains.'...any response to external life-strains that serves to prevent, avoid, or control emotional distress.'
- 6 Cohen & Lazarus (1979): 'Efforts, both action oriented and intrapsychic, to manage environmental stresses and/or to regulate the emotions aroused by the stress.'
- 7 Folkman & Lazarus (1980): 'Coping is defined as the cognitive and behavioral efforts to master, tolerate, or reduce external and internal demands and conflicts among them.'
- 8 Wiersma (1980): 'Wanneer wij over coping, ofwel omgaan met stress spreken, bedoelen wij ... alle reacties van de persoon op stress, hetzij fysiologisch of psychologisch, alsmede het concrete handelen van de persoon naar aanleiding van een bepaalde stress-situatie.'
- 9 Billings & Moos (1981): Coping omvat naast intrapsychische processen als verdringing 'cognitive and behavioral responses attempting to deal with the external stressor as well as behavioral responses that serve to avoid the problem.'
- 10 Haan (1982): Coping is strijd om moeilijkheden te overwinnen; Defense is een onproductieve versterking van de afweer. Het verschil kan alleen in een specifieke situatie worden ontdekt.
- 11 Murgatroyd & Woolfe (1982) 'The term 'coping' will be used to refer to a person's attempts to manage (i.e., master, tolerate, reduce, minimize, etc.) internal and environmental demands and conflicts which tax or exceed his resources.'
- 12 Ray & Lindop & Gibson (1982): 'Coping is action directed at the resolution or mitigation of a problematic situation.'
- 13 Stewart (1982): 'Coping responses are behavioral responses (thoughts or actions) to concerns associated with the illness.'

- 14 Heim & Augustiny & Blaser (1983) 'Hauptziel der Krankheitsbewältigung ist es, das Individuum auf die neue, durch den manifesten Krankheitsprozeß entstandene Situation optimal einzustellen.'
- 15 Hiebert (1983): 'When a demand is placed on an organism, there is concomitant striving to meet the demand (i.e. to cope).'
- 16 Lazarus & DeLongis (1983): 'People are rarely passive in the face of what happens to them; they seek to change things if they can, and when they cannot, they use cognitive methods of coping by which they may change the meaning of the situation.'
- 17 McCubbin e.a. (1983): 'The personal active and passive psychological adjustments needed to manage anxieties and emotional tensions.'
- 18 Beckham & Adams (1983) 'Coping behavior was defined in the broadest possible way, to include behavior and thoughts typically seen as coping attempts by mental-health professionals and depressive symptoms which may or may not serve a coping function. For example, measures of blame and passivity were included because of evidence that these too may be ways of dealing with stressful situations, even if such behavior may be ineffective or even ultimately pathogenic.'
- 19 Ben-Sira (1984) 'According to these approaches, illness constitutes an expression of 'breakdown' due to a prolonged failure of restoring a person's emotional homeostasis which has been disturbed due to inadequate coping with demands of life - demands to which an individual is constantly exposed and which require response (i.e. coping).'
- 20 Fleming & Baum & Singer (1984): 'Coping ... includes overt and covert responses to threat or danger, usually directed toward overall reduction of stress.'
- 21 Fleming & Baum & Singer (1984): 'When we speak of coping, then, we are referring to that aspect of the stress process that includes individuals' attempts to resist and overcome stressors.'
- 22 Folkman (1984): 'Coping refers to cognitive and behavioral efforts to master, reduce or tolerate the internal and/or external demands that are created by the stressful transaction.'
- 23 Lazarus & Folkman (1984a): 'The process of managing demands (external or internal) that are appraised as taxing or exceeding the resources of the person.'
- 24 Lazarus & Folkman (1984b): 'Coping is constantly changing cognitive and behavioral efforts to manage specific external and/or internal demands that are appraised as taxing or exceeding the resources of the person.'
- 25 Litman e.a. (1984): 'Coping responses may be thus seen as intervening processes which attempt to mediate the effects of these dangers on personal functioning.'
- 26 McCrae (1984): 'Coping efforts are conceived of as responses to external stressors (...), rather than responses to unconscious conflicts. Secondly, the responses themselves are considered conscious strategies.'
- 27 Schreurs, Tellegen & van de Willige (1984): 'Coping zou men dus kunnen opvatten als de inspanningen van een individu indien de aan hem/haar gestelde eisen relevant zijn voor het welzijn (gezondheid, sociaal functioneren en zelfvertrouwen) en wanneer deze eisen een beroep doen op het aanpassingsvermogen.'
- 28 Stone & Neale (1984): '... those behaviors and thoughts which are consciously used by an individual to handle or control the effects of anticipating or experiencing a stressful situation.'
- 29 Folkman & Lazarus (1985): 'Coping refers to cognitive and behavioral efforts to manage (master, reduce, or tolerate) a troubled person-environment relationship.'
- 30 Krohne (1986): 'Coping refers to a process, not to the goal (of 'mastery' or 'management') aimed at by an act'. 'This process encompasses behavioral as well as cognitive (or 'intrapsychic') acts. 'Coping acts focus on (internal as well as external) demands that are experienced by a person as taxing or even exceeding his or her capacities.' 'The general aim of coping acts is the removal of an experienced imbalance between demands and capacities'.
- 31 Panzarine & Elster (1986): 'For our purposes, coping will be defined as 'cognitive and behavioral efforts to master, tolerate or reduce external and internal demands and conflicts about them.'
- 32 Cohen (1987): 'Coping is here defined as efforts, both action-oriented and intrapsychic, to manage (that is master, tolerate, reduce, minimize) environmental and internal demands, and conflicts among them, which tax or exceed a person's resources'.

- 33 Kent Houston (1987): 'Coping is defined here as a response or responses whose purpose is to reduce or avoid psychological stress (negative feelings).'
- 34 Diekstra (1988): 'Gedrag onder dergelijke omstandigheden is er bij voorkeur op gericht om het onbekende, onvertrouwde, onveilige van de nieuwe levenssituatie zoveel mogelijk om te zetten in bekende en veilige aspecten.'
- 35 Sanderman (1988): 'The way in which people handle difficult situations is mostly denoted as coping.' '...in fact all kinds of behavior-cognitive and overt- can be denoted as coping.'
- 36 Schönflug & Battmann (1988): Coping kan worden geïnterpreteerd als een 'resource management proces'.
- 37 Pargament (1990): 'Coping is viewed as a continually changing process through which individuals try to understand and deal with significant personal or situational demands in their lives.'

Wanneer we proberen deze definities te classificeren om zo te komen tot een omvattende beschrijving, dan kijken we eerst naar de elementen die aan de orde komen. Sommige onderdelen zijn algemeen aanvaard, andere worden door slechts een enkele definitie genoemd. De elementen die aan de orde komen zijn in de volgende clusters te verdelen.

1.	a:	doel van coping	5.
	b:	proces van coping	
2	c:	dispositie tot gedrag	
	d:	werkelijk gedrag	
3.	e:	probleem-oplossing	
	f:	emoties	
4.	g:	interpretaties	
	h:	hulpbronnen	
	i:	anticipatie op toekomst	

Uitgaande van deze elementen kunnen de definities worden geordend (figuur 3.II). De nummers in de verticale balk verwijzen naar de definities als boven geciteerd. Een + in de tabel geeft aan dat de definitie dit aspect betreft in de omschrijving. Een - geeft aan dat het aspect is uitgesloten. Een ? geeft een onduidelijkheid aan en een leeg vak betekent dat het aspect niet is genoemd. De letters in de horizontale balk hebben betrekking op de genoemde aspecten.

Zoals blijkt uit het overzicht is er een groot verschil tussen meer omliggende, ingevulde en meer algemene omschrijvingen. Uiteraard hebben niet alle auteurs de bedoeling gehad een volledige definitie te geven, en het is dan ook niet terecht elke omschrijving daarnaar te beoordelen. In de analyse van Tellegen & Winnubst (1986) worden vier dimensies genoemd: bewust versus onbewust, actief versus passief, effectief versus ineffectief en reactief versus proactief. Zij betogen dat dit onderzoeksvelden zijn die derhalve niet in een definitie kunnen worden uitgesloten. Een (ideale) definitie moet volgens hen termen bevatten die:

- het accent leggen op de confrontatie met een aanpassing vereisend probleem;
- moeite en inspanning uitdrukken, maar een afwachtende houding niet uitsluiten;
- gericht zijn op zowel directe actie als het reguleren van emotie;
- aanduiden dat personen over een gedragsrepertoire beschikken;
- duidelijk maken dat evenwichtsherstel wordt nagestreefd waarbij desondanks altijd een nieuwe situatie ontstaat;
- benadrukken dat het om een proces gaat en om een transactie tussen persoon en context;
- zich niet beperken tot bewuste, planmatige aspecten;
- niet verwijzen naar de aard van de uitkomst, m.a.w. of de coping adequaat is of niet.'

Volgens hen voldoen binnen hun selectie slechts de definities onder nrs 6, 17, 19 en 22 min of meer aan deze criteria. Al deze definities bouwen voort op het werk van R.S. Lazarus. (Van de hier genoemde definities bevatte hun selectie totaal de nrs 4, 6, 13, 15, 17-19, 21, 22, 25, 27, 28.)

Figuur 3.II Coping-definities naar accenten

	a	b	c
1	+	+	
2	+		
3			
4	+		+
5	+		
6	+		
7	+		
8			
9	+		
10	+		
11	+		
12	+		
13			
14	+		
15	+		
16			
17			
18			
19	+		
20	+		
21	+		
22			
23	+	+	
24	+	+	
25	+		
26			
27			
28		+	
29	+		
30	?	+	
31	+		
32	+		
33	+		
34	+		
35			
36		+	
37	+	+	

Op verschillende onderdelen bestaat een vergaande consensus. Dat wil niet zeggen dat ze door elke auteur vermeld worden, maar wel dat de definitie ze veronderstelt. Dat geldt bijvoorbeeld voor het eerste cluster van elementen: hoewel slechts enkele definities het procesmatige karakter expliciet noemen en benadrukken is ze in zeer vele verondersteld. Het proces-karakter sluit ook het doel niet uit. Krohne (1986) stelt dat coping niet moet worden geclassificeerd naar de effecten, maar naar het proces zelf. Dat coping in zichzelf een bepaald doel dient is echter geen punt van discussie, al blijft het onbenoemd in diverse definities. In het derde cluster wordt dit doel onderscheiden in het aanpakken van de situatie, dan wel van de emoties die de situatie oproept. In onderzoek wordt dit onderscheiden naar problem-focused en emotion-focused coping-strategieën. Van de verwerkte definities sluit

alleen Mechanic (1977) de emotie-gerichte strategieën uit. Wel is te zien dat veel definities zich nadrukkelijk richten op de emoties, zonder de situatie-gerichte handelingen uit te sluiten.

Over het tweede cluster is meer onduidelijkheid. De vraag wordt gesteld of coping gezien moet worden als dispositie tot bepaald gedrag, of als actueel gedrag. Omdat veel auteurs de vraag niet expliciet beantwoorden blijft hier een onduidelijkheid bestaan. Daarbij wordt ook nog de vraag gesteld of het bij actuele situaties moet gaan om de grote levensgebeurtenissen, of om de dagelijkse beslommeringen. Lazarus & DeLongis (1983) kiezen voor het laatste, omdat vooral bij ouderen de dagelijkse beslommeringen meer invloed hebben dan de (betrekkelijk weinig voorkomende) grote levensgebeurtenissen (vgl ook Dorczak 1991). Het probleem daarbij is verder dat actueel gedrag vaak alleen retrospectief te meten valt, terwijl disposities weer vooral aantoonbaar worden in de concrete gedragingen. De onderscheidingen op dit punt hebben echter meer te maken met de gerichtheid van Coping-onderzoek, dan met de vraag naar de definitie.

Nog moeilijker wordt de afbakening van coping in het laatste cluster. Welke handelingen en reacties coping worden genoemd is per definitie verschillend. Sommige drukken zich zeer vaag uit, en laten coping alle reacties omvatten. Anderen noemen enkele categorieën expliciet, of sluiten andere uit. In het geval van de automatische reacties stellen de meeste definities dat deze niet onder coping vallen, daar coping altijd een verhoogde inspanning vergt (Kleber 1982). Wiersma (1980) noemt echter een verhoogde hartslag, bloeddruk en dergelijke ook onder coping. Breteker (1985) stelt terecht de vraag of daarmee niet alles coping wordt, zodat het überhaupt geen zin meer heeft van coping te spreken. Ten aanzien van onbewuste reacties liggen de zaken vergelijkbaar. Ook hier variëren de definities van uitsluiten tot expliciet noemen. Lazarus (1966) schrijft met betrekking tot de appraisal dat dit een cognitief proces is, maar niet noodzakelijk bewust of effectief (Cameron & Meichenbaum 1982). Later lijkt Lazarus coping toch meer te beperken tot bewuste reacties (Lazarus & Folkman 1984a). Appley & Trumbull (1986) stellen dat de vraag of coping noodzakelijkerwijs cognitief en of bewust moet zijn nog niet beantwoord is. Om recht te doen aan onder meer de psycho-dynamische inzichten (Haan 1977) zullen de onbewuste, passieve en ineffectieve reacties in het coping-begrip moeten worden opgenomen.

Om zinvol van coping te spreken is een werkdefinitie noodzakelijk die uit de grote stroom van onderzoek en theorie het belangrijkste samenvoegt. Deze definitie zal gezien de bevindingen van het overzicht aansluiten bij de definities van Lazarus en zijn volgelingen. Ook zal de definitie moeten aansluiten bij de definitie van crisis, eerder in dit hoofdstuk. Tussen haakjes verwijzen we naar de aspecten van definities als gebruikt in het overzicht van figuur 2.II. Zoals blijken zal zijn alle aspecten opgenomen behalve de automatische reacties. Ook de criteria van Tellegen & Winnubst zijn in de definitie verwerkt. We omschrijven dan als volgt:

- Coping is het proces (b) waarin een persoon,
- geconfronteerd met een situatie of gebeurtenis
- die als bedreigend of schadelijk is ingeschat (g),
- zich bewust (k) of onbewust (l) inzet (j,m) of terug trekt (n)
- om de dreiging af te wenden (a)
- in antwoord op de situatie (e) of de eigen emoties (f)
- in al dan niet effectieve (o,p)
- cognitieve (q), intrapsychische (r) en/of gedragsmatige (s) vormen
- die passen bij de eigen persoon (c), hulpbronnen (h),
- levensverhaal en coping-geschiedenis
- en die invloed hebben op de toekomstige opstelling (i)
- met als doel (a) een als een zinvol beleefde interpretatie (g)
- van de situatie en van het eigen leven

3.2.2. Coping-modellen

In de coping-literatuur is met verschillende benaderingen gewerkt (Breteler 1985). In eerste instantie lag bij coping-onderzoek de nadruk op het 'adaptatie-model'. Ten diepste is dit een biologisch model dat ervan uitgaat dat het individuele organisme zich voortdurend aanpast aan de veranderende omstandigheden om zichzelf en de soort in het leven te behouden. Zo omschrijven Hamburg & Coelho & Adams (1974) adaptatie als 'a complex of processes (and results of processes) bringing about and maintaining an organism-environment relationship useful to individuals and populations.' Het tweede model voor coping-onderzoek is dat van de 'persoonlijkheidskenmerken'. In dit model ligt de nadruk en norm niet in de context, maar in het individu. Hierbij wordt gezocht naar kenmerken die bepalen hoe iemand op een bepaalde bedreigende situatie reageert. De geneigdheden (disposities of personality traits) worden beschouwd als stabiele determinanten van het coping-proces. Een probleem hierbij is echter dat de correlatie tussen dispositie en actueel gedrag zeer gering is (Laux & Vossel 1982). Daarnaast blijken mensen een breed scala van coping-strategieën tot hun beschikking te hebben, waaruit de keus niet enkel door een dispositie verklaard kan worden (Cohen 1987). Het derde model richt zich op 'stress', de belasting van een menselijk organisme door diverse stressoren. Daarbij wordt stress beschreven als de niet-specifieke reactie op een belasting van het lichaam, waarbij het effect lichamelijk of psychisch kan zijn (Selye 1982). Volgens Jerusalem (1984) betekent stress dat de situationele eisen de subjectieve competentie belasten of overstijgen. Een klein verschil wordt getaxeerd als uitdaging, een groter verschil als bedreiging.

De belangrijkste bijdrage aan de coping-literatuur is geleverd door Richard S. Lazarus en zijn medewerkers (Lazarus 1966, Lazarus & Averill & Opton 1974, Lazarus 1977, Monat & Lazarus 1977, Coyne & Lazarus 1980, Folkman & Lazarus 1980, Lazarus & DeLongis 1983, Lazarus & Folkman 1984a,b, Folkman & Lazarus 1985, Lazarus 1986). In zijn visie moet coping niet worden onderzocht met behulp van algemene vragen als 'hoe gaat iemand gewoonlijk om met een bedreigende situatie' (persoonlijkheidskenmerken), en evenmin met 'wat levert deze gebeurtenis voor coping op' (adaptatie / stress) maar 'hoe reageert iemand in een bepaalde concrete crisissituatie'. Alleen in een concrete situatie is het proces van coping goed te onderscheiden.

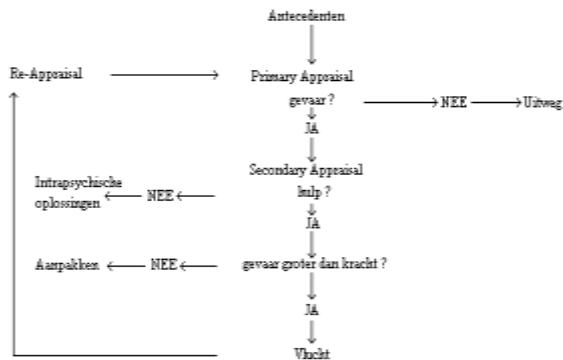
Lazarus stelt de appraisal centraal. Daaronder verstaat hij de perceptie plus de evaluatie van een bepaalde gebeurtenis of situatie. Hij onderscheidt tussen primary en secondary appraisal, maar acht later de termen ongelukkig, omdat ze ongelijktijdigheid suggereren (Lazarus & Folkman 1984b). Wilcox & Verberg (1985) stellen voor te spreken van 'event appraisal' en 'resource appraisal'. Hoe de termen ook gekozen worden, de eerste is de taxering van de situatie als irrelevant, schadelijk, bedreigend, uitdagend of weldadig (Lazarus 1986). Folkman (1984) neemt de middelste drie van deze serie bij elkaar als 'stressful'. De tweede appraisal is de taxering van de mogelijke hulpbronnen. Afhankelijk van deze dubbele taxering van zowel dreiging als hulp treedt er al dan niet een crisis op. Ook in het omgaan met de crisis speelt deze appraisal een rol. In zekere zin onderscheidt Lazarus tussen appraisal en coping als twee onderscheiden, maar verwante processen. Waar coping beschreven wordt als de inzet en de pogingen met een bedreiging om te gaan (zie de geciteerde definities), daar is appraisal een parallel proces waarin de evaluatie een centrale rol speelt. 'The degree to which a person experiences psychological stress, that is, feels harmed, threatened or challenged, is determined by the relationship between the person and the environment in that specific encounter as it is defined both by the evaluation of what is at stake and the evaluation of coping resources and options' (Folkman & Lazarus 1980). Wanneer de coping succesvol verloopt vindt er re-appraisal plaats waarin de situatie als niet langer schadelijk, bedreigend of uitdagend wordt getaxeerd. Op dit punt helpt ons een schema van de visie van Lazarus waarin het proces van appraisal en re-appraisal zichtbaar wordt (Leyener 1988, figuur 3.III).

Terwijl de appraisal kan worden beschreven binnen het coping-proces, is het ook mogelijk de coping te beschrijven binnen het appraisal-proces. Daaruit blijkt hoezeer deze twee processen met elkaar verweven zijn, maar ook onderscheiden moeten worden. Door appraisal komt het tot actieve coping, door coping komt het tot re-appraisal. Uiteindelijk gaat het daarbij om de vraag hoe de confrontatie (transactie) tussen persoon en situatie wordt getaxeerd. Naast stimulus-factoren (bepaald door de gebeurtenis) zijn er drie persoonsfactoren die de appraisal beïnvloeden (Lazarus 1966):

(1) de motiefsterkte (de mate van bedreiging wordt bepaald door de kracht van de motieven die bedreigd worden. Onbelangrijke motieven leiden bij gevaar tot een kleinere bedreiging),

- (2) geloofssystemen aangaande transacties met de omgeving (hoe je bijvoorbeeld de dood taxeert en ervaart hangt mede af van hoe je de dood ziet), en
- (3) intellectuele bronnen, opleiding en wijsheid. (Opleiding en inzicht helpen om juist te taxeren en bepalen dus mede de appraisal).

Figuur 3.III De visie van R.S. Lazarus volgens Leyener (1988)

1

Veel nadruk ligt bij Lazarus op de cognitieve aspecten: psychologische processen zijn volgens hem cognitief in de zin dat 'beliefs, expectations, perceptions and evaluations as well as learning and memory underlie the reaction to a threat stimulus. But appraisal does not imply awareness, good reality testing, or good adaptation. It implies only that thought processes are involved, not the kind of thought' (Lazarus 1966).

Er lijkt een groeiende consensus te zijn bij het zoeken naar een integraal model. Daarbij is een transactionele en multi-dimensionele benadering richting-gevend (Knussen & Cunningham 1988, Miller 1989, Pearlin & Schooler 1978, Scherer e.a. 1988). Voor de meting van coping betekent dit dat een veelheid van instrumenten mogelijk en zinvol is (Moos 1974). Paykel (1985) verkiest interviews boven vragenlijsten in verband met de betrouwbaarheid. In een integraal model van coping zijn drie verschillende velden van factoren te onderscheiden: situationele, persoonlijke, en omgevings-factoren, waarmee de winst van de boven beschreven modellen wordt opgenomen. Deze factoren bepalen tezamen de appraisal, de coping-taken en de coping-vaardigheden, en daarmee de uitkomst van het coping-proces. De relevante factoren zullen naar de onderscheiden velden besproken worden. Moos (1986) schetst het totaal als volgt:

Figuur 3.IV Factoren in het coping-proces volgens Moos (1986)

2

De adaptieve taken komen voort uit de appraisal van de situatie en de hulpbronnen. Deze taken (in het kader van overlijden van een significante andere ook rouwarbeid genoemd, zie bijvoorbeeld Polspoel 1987) leiden op hun beurt tot de toepassing van bepaalde coping-vaardigheden en strategieën. Op twee plaatsen beschrijft Moos de adaptieve taken en vaardigheden (Moos & Tsu 1977, Moos 1986). In de eerste beschrijving noemt hij er van beide zeven, in de tweede vijf taken en drie vaardigheden. Dit verschil kan samenhangen met het feit dat de eerste beschrijving specifiek ingaat op een bepaald veld van crisis-ervaringen, te weten ziekte en ziekenhuisopname. In beide gevallen noemt Moos als taken: het handhaven van een emotioneel evenwicht, het handhaven van een bevredigend zelfbeeld, het onderhouden van relaties met familie en vrienden. Daarnaast noemt hij in het ene geval het zoeken naar betekenis en het reageren op de eisen van de situatie (Moos 1986). In het andere geval noemt hij de voorbereiding op een onzekere toekomst, en als speciale ziekte-gebonden taken het hanteren van pijn en onvermogen, het hanteren van de ziekenhuis-omgeving en de behandelingsprocedures, en het ontwikkelen van adequate relaties met de hulpverleners (Moos & Tsu 1977).

Voor een integraal model is het zinvol om onderscheid te maken tussen de focus en de methode van coping-gedrag. Onder het eerste wordt verstaan de vraag waarop coping zich richt; onder het tweede de vraag hoe personen coping vormgeven. Daarna wordt aandacht gegeven aan de eerder genoemde velden van relevante factoren.

3.2.3. Focus van coping

Als het gaat om de coping-vaardigheden wordt in Moos (1986) een driedeling gemaakt in 'appraisal-focused coping', 'problem-focused coping', en 'emotion-focused coping' (vgl Moos & Billings 1982). Onder het eerste verstaat hij de cognitieve en mentale handelingen om te komen tot een andere taxering. Onder het tweede wijst hij op het zoeken van informatie en steun, het aanpakken van de situatie zelf en het zoeken naar alternatieven. Onder het derde punt noemt hij het reguleren van affecten, ontladen van emoties en gelaten aanvaarding (berusting). In Moos & Tsu (1977) zijn deze gezichtspunten te herkennen. Als appraisal-focused coping zijn drie vaardigheden te benoemen: het ontkennen of minimaliseren van de ernst van de crisis, het voorbereiden op alternatieve uitkomsten, en het vinden van een algemeen doel of betekenispatroon. Als problem-focused coping is te beschrijven het zoeken van relevante informatie, het leren van specifieke ziekte-gebonden procedures, en het stellen van concrete beperkte doelen. Als emotion-focused coping tenslotte is te beschrijven het vragen van bemoediging en emotionele steun.

Niettegenstaande de driedeling in focus die Moos beschrijft, sluiten we ons aan bij de gebruikelijker onderscheiding tussen twee foci: 'problem-focused' versus 'emotion-focused' strategieën. De eerste zijn gericht op het afweren van de bedreigende situatie zelf, de andere zijn gericht op de afweer van negatieve innerlijke reacties (Billings & Moos 1981). Niet het probleem zelf, maar de emotie met betrekking tot het probleem is dan het doel van de activiteiten. Bij de focus van coping gaat het feitelijk om de doelstelling van een bepaalde strategie. Afhankelijk van de persoon, de situatie en de context wordt een bepaalde strategie gebruikt. Zo blijkt dat in situaties die worden ingeschat als beheersbaar meer problem-focused strategieën worden gehanteerd, terwijl in als onbeheersbaar ingeschatte situaties meer emotion-focused strategieën worden toegepast. Dit ligt natuurlijk ook wel voor de hand: wanneer er nog iets

aan te doen is, is het logisch om dat te proberen, terwijl situaties die volledig buiten de eigen beheersing liggen niet zo gauw tot probleem-gerichte actie zullen leiden. Overigens geven volwassenen daarbij altijd meer de voorkeur aan problem-focused methoden en adolescenten meer aan emotion-focused methoden. Bij jong-volwassenen slaat de balans door: in 'onbeheersbare' situaties emotion-focused en in 'beheersbare' problem-focused strategieën (Blanchard-Fields & Coleman-Irion 1988).

Binnen de beide foci van coping zijn diverse methoden en strategieën te onderscheiden. Zo onderscheidt bijvoorbeeld Kent Houston (1987) tussen 'Covert, within-organism Focus' en 'Overt, action-oriented Focus'. Binnen beide foci noemt hij drie subfoci of doelstellingen, met bij elk daarvan één of meer coping-methodes.

Figuur 3.V Coping-doelstellingen volgens Kent Houston (1987)

Covert, within organism	Overt, action-oriented
Cognitive problem-solving	Aversive situation
Cognitive planning	Avoidance or escape
Cognitive rehearsal	Actions on physical
Information seeking	environment
Cognitive control of negative affect	Actions on interpersonal
Cognitive avoidance or escape	environment
Reinterpretation	Circumventing thwarting
Facilitating cognitive or overt coping	situations
	Negative Affect
	General Strategies
	Affect-specific responses
	Coping functioning
	Enhance coping resources
	Facilitate cognitive coping'

3.2.4. Methode

De onderscheidingen in coping-methoden zijn niet in elke studie even duidelijk. De meest simpele onderscheiding is die tussen directe actie en palliatieve (verzachtende) methoden (Monat & Lazarus 1977). In meer dispositionele termen is er het onderscheid tussen een 'avoidant' en 'vigilant' gedrag en houding (Cohen & Lazarus 1973). Een veel gebruikte oudere onderscheiding is ook tussen 'repression' en 'sensitization' (Fleming & Baum & Singer 1984). Andere studies zijn uiterst gedetailleerd en noemen een waslijst van coping-methoden (Cohen 1987). Toch is er wel een hoofdlijn in te ontdekken die bestaat uit vier methoden van coping: directe actie, informatie zoeken, intrapsychische processen en afzien van actie (Panzarine & Elster 1986). De woorden en indelingen kunnen wisselen van schrijver tot schrijver. Cohen (1987) voegt als vijfde centrale optie toe het zich tot anderen wenden om steun. Deze optie kan echter worden gezien als variant op directe actie en informatie zoeken. Deze vier methoden kunnen in schema worden gezet met de twee foci. Als illustratie geven we een schema van mogelijke strategieën bij het werkloos worden.

Figuur 3.VI Doelstelling en methode in Coping

doelstelling → methode ↓	problem-focused	emotion-focused
directe actie	naar vacaturebank of uitzendbureau	alcoholmisbruik
informatie zoeken	navraag naar regels	vragen hoe anderen werkloos zijn

	uitkeringen	ervaren
intrapsych. processen	nadenken over invulling vrije tijd	waarde van werk anders gaan zien
afzien van actie	apathisch terugtrekken	ernst van de situatie ontkennen

Bij het onderzoek naar coping is in verschillende studies nadrukkelijk ingegaan op het zoeken naar de betekenis en de zin (Shandor Miles & Brown Crandall 1986). De veronderstelling daarbij is dat een adequate betekenisverlening bijdraagt aan de ervaring van beheersbaarheid, en daardoor de dreiging helpt wegnemen (Ganzevoort 1987, Kleber 1994). Taylor (1983) ziet drie themata in het proces van aanpassing aan nieuwe omstandigheden: een zoektocht naar de betekenis, een poging de beheersing terug te winnen, en een inspanning om de zelf-waardering te herstellen. Daarbij speelt de 'social comparison' een belangrijke rol. Deze kan twee vormen aannemen. In het geval van 'downward comparison' vergelijkt men de eigen situatie met die van anderen die het zwaarder hebben of minder goed reageren, waardoor men zelf sterker lijkt, of minder zwaar getroffen schijnt. Bij 'upward comparison' vergelijkt men zichzelf met anderen die hun situatie goed hanteren, waardoor een sterke motivatie kan optreden om de situatie even goed te hanteren door het voorbeeld na te volgen. De betekenisgeving is volgens van Dijk (1990) ook van belang in de revalidatie; een positieve herdefiniëring heeft een gunstige invloed op de revalidatie-mogelijkheden.

Thompson (1985) deed toegespitst onderzoek naar de relatie tussen het vinden van positieve betekenis en coping. Er werden vijf manieren van kijken naar het positieve gemeten. Naast de sociale vergelijkingen waren dat het vinden van positieve neveneffecten, het voorstellen van ergere situaties, het vergeten van het negatieve, en herdefinitie. In het onderzoek bleek een hoge intercorrelatie van de vijf: ze traden meestal samen op. Het verband tussen een positieve herwaardering en coping werd bevestigd, maar er kon niet aangetoond worden dat er geen andere factoren meespeelden (bijvoorbeeld coping > positieve herwaardering in plaats van andersom; of optimisme > coping + positieve herwaardering).

Bij coping kan het gaan om een verschuiving in de ervaring van beheersing over het leven van de ene naar de andere dimensie. Vergouwen (1991) verwijst naar de geluksrituelen in de topsport als vormen van zingeving, een krampachtig zoeken naar houvast in dit ongewisse bestaan. Deze zingevingen hebben alles te maken met coping, het 'beheersbaar' maken van de situatie die niet beheersbaar is (Fleming & Baum & Singer 1984). S.C. Thompson (1981) geeft een viervoudige typologie van beheersing: 'behavioral control, cognitive control, information and retrospective control.' Afgezien van de informatie (waarbij de vraag moet worden gesteld of die in deze typologie thuis hoort), gaat het in al deze dimensies bij beheersing niet om de reële, maar om de gepercipieerde beheersing: 'Behavioral control is defined as a belief that one has a behavioral response available that can affect the aversiveness of an event. It could terminate the event, make it less probable, less intense, or change its duration or timing. Cognitive control is the belief that one has a cognitive strategy available that can affect the aversiveness of an event. Retrospective control refers to beliefs about the causes of a past event.' Als redenen dat beheersing de druk vermindert worden genoemd dat beheersing voorspelbaarheid en daarmee zekerheid betekent; dat beheersbaarheid een versterking is van de zelf-waardering; en dat beheersbaarheid een boodschap in zich draagt met betrekking tot toekomstige uitkomsten. Het verbindende element is volgens Thompson in dat alles 'the meaning of the event for the individual'. Ze werkt dit uit naar drie dimensies: de mate waarin de gebeurtenis verdragen kan worden; de mate van wenselijkheid van de effecten en de mate van toevalligheid.

Coping is -zo blijkt uit de beschrijving- een multidimensioneel proces. Sommige mensen wisselen voortdurend tussen coping foci en methoden met als enige consistentie hun doel (Fleming & Baum & Singer 1984). Deze coping mode noemt Krohne (1988) 'flexible'. Folkman & Lazarus (1980) constateren dat niet alleen sommige mensen, maar iedereen meerdere types van coping gebruikt. Het aantal factoren binnen coping-processen is in bijna alle richtingen onmetelijk uit te breiden, terwijl op de velden die al grondig onderzocht zijn een haast onafzienbare hoeveelheid materiaal te vinden is. Dat maakt dat er wel veel informatie voorhanden is, terwijl er toch nog geen duidelijkheid is over hoe een en ander precies werkt. Naar de onderscheiden velden gaan we in op verschillende factoren. Deze sluiten voor een belangrijk deel aan op de benaderingen in coping-literatuur, zoals besproken in § 3.2.2, maar

verschillen daarvan op het punt dat deze benaderingen hier zijn opgenomen in een integraal model, waarin ze slechts één van de factoren uitmaken.

3.2.5. Persoon-gebonden factoren

Het eerste veld van factoren betreft de demografische en persoonsgebonden variabelen. Hierbij zijn verschillende factoren beschreven en onderzocht. In de eerste plaats is aandacht besteed aan de Locus of Control (LoC). Deze geeft aan of iemand de overtuiging heeft dat gebeurtenissen afhangen van eigen gedrag (internal LoC), of van machtige anderen, geluk, het lot of iets dergelijks (external LoC). 'Internals' zijn geneigd situaties in te schatten als liggende binnen hun beheersingsmogelijkheden; 'externals' zijn geneigd tot een inschatting als onbeheersbaar. Er is duidelijk verband aangetoond tussen een externe LoC en de bedreigende invloed van ingrijpende levensgebeurtenissen. De hypothese dat 'internals' tot een meer effectieve coping komen kon daarbij echter niet worden bevestigd (Parkes 1984). Wiersma (1980) stelde vast dat een externe LoC bijdraagt aan een langere ziekteperiode en uiteindelijk arbeidsongeschikt verklaard worden. Andere factoren bleken echter belangrijker. Folkman (1984) constateert dat het verschil tussen internals en externals alleen optreedt in ambigue situaties. In duidelijk (on)beheersbare situaties zal de inschatting nauwelijks verschillen omdat dan de situatie meer invloed heeft dan de LoC.

De inschatting of appraisal is echter een breder begrip. Folkman (1984) onderscheidt binnen de appraisal tussen 'belief' en 'commitment' als centrale factoren. Zij omschrijft deze als volgt: 'Beliefs are preexisting notions about reality that serve as a perceptual lens'. Daaronder vallen dan de gegeneraliseerde overtuigingen zoals de Locus of Control. 'Commitments reveal what is important to the person, what has meaning to him or her'. Folkman wijst hierbij op waarden, plannen, doelstellingen, etcetera. In de beschrijving van het levensverhaal komen deze noties ter sprake als centrale fenomenen in de interpretatie van de bestaanswerkelijkheid. We kunnen daaruit de conclusie trekken dat het levensverhaal een belangrijke rol speelt in coping, met name waar het gaat om de appraisal van een situatie (Lazarus & DeLongis 1983). Omdat ieder mens een eigen levensgeschiedenis heeft en daarom ook een eigen levensverhaal, zal de beleving en verwerking van crises voor ieder verschillend zijn. Voor dit interpretatiekader worden diverse namen gebruikt: biografie (Bons-Storm 1989), Assumptive World, Structure of Meaning, World Model (Janoff-Bulman en Timko 1987), Levensverhaal (Ganzevoort 1989). We kiezen voor de laatste term en verstaan daaronder een patroon van interpretaties waardoor iemand zin, betekenis en waarde probeert te ontdekken in zijn leven en de gebeurtenissen die zich daarin voordoen. De narratieve uitwerking daarvan wordt in een ander hoofdstuk ter hand genomen. Hier beperken we ons tot een meer algemene beschrijving.

Factoren die hierbinnen te noemen zijn zijn bijvoorbeeld het zelfbeeld, dat voor de uitkomst van coping van groot belang is (Schwarzer 1984). De positieve effecten zijn onder meer aangetoond in een goed verloop van de revalidatie (Adams & Lindemann 1974, Lankhorst 1990). Een factor die de kwetsbaarheid voor levensgebeurtenissen verhoogt is een lage zelf-waardering (Dean 1986). Het verband is blijkens onderzoeken niet zeer sterk, maar wel aanwezig. Andere elementen die te benoemen zijn als een deel van het levensverhaal zijn de verwerking van voorgaande crisis- en coping-ervaringen (Strelau 1989). De Soomer & Defares (1989) spreken hier bijvoorbeeld van negatieve subjectieve competentie, dat wil zeggen de ervaring dat het eigen gedrag een sterke negatieve consequentie kan hebben. De voorgaande ervaringen kunnen echter ook als resultaat leiden tot een houding van 'learned helplessness' (Seligman 1975). Deze aangeleerde hulpeloosheid houdt in dat de ervaring van onbeheersbaarheid bij volgende confrontaties kan leiden tot een taxering van onbeheersbaarheid, ook wanneer die situatie wel beheersbaar zou zijn. Het gaat dan om de verwachting van toekomstige niet-contingentie. Ford & Brehm (1987) constateren dat er ook mensen zijn bij wie na een mislukking een verhoogde inzet aan de dag treedt. Daarom willen zij de theorie van de aangeleerde hulpeloosheid aanvullen met een theorie van energizatie, die bepaald wordt door de geanticiperde moeilijkheidsgraad en de mogelijke motivatie.

Wiersma (1980) onderzocht welke variabelen bepalen hoe langdurig iemand ziek is en of iemand in de WAO terecht komt. Van belang bleken daarbij de binding aan de ziekerol (dat omvat onder andere appraisal en coping), de

binding aan de arbeidsrol (het gevoel dat het werk te zwaar is), en een external Locus of Control. Ook deze factoren zijn te benoemen als delen van het levensverhaal.

Een eenvoudig te meten variabele is de leeftijd. Voor het optreden van Life Events is die in slechts zeer geringe mate van invloed (Thomae & Lehr 1986). Wel is het zo dat bepaalde levensgebeurtenissen meer in de ene leeftijdsgroep optreden dan in de andere. Folkman & Lazarus (1980) constateerden binnen een groep van 100 personen tussen de 45 en 64 jaar geen opvallende verschillen, behalve dat bij de oudere segmenten van deze groep meer gezondheid-gebonden gebeurtenissen werden genoemd en minder gezin- en arbeid-gebonden gebeurtenissen. Lazarus & DeLongis (1983) stelden vast dat binnen deze groep het aantal ingrijpende levensgebeurtenissen afnam met de leeftijd, maar dat de druk van dagelijkse gebeurtenissen (positief en negatief) wellicht groter kan zijn dan die van de zelden optredende ingrijpende gebeurtenissen.

Blanchard-Fields & Coleman-Irion (1988) onderzochten leeftijd en opleiding in verband met coping. De verschillen met betrekking tot de focus van coping-strategieën zijn al aan de orde geweest onder de betreffende paragraaf. Het bleek hen niet mogelijk leeftijd en opleiding te onderscheiden in het onderzoek. Zij veronderstellen dat de twee zozeer met elkaar verstrengeld zijn dat daar een uitgebreid onderzoek voor nodig is. De hypothese dat opleiding (in de zin van cognitieve volwassenheid) een factor van belang is is daarmee bevestigd noch ontkracht (Lazarus 1966).

Wat geslacht betreft valt op dat de verschillen klein zijn. Binnen ons eigen onderzoek bleek dat bij personen die op jongere leeftijd hun partner verloren de rol van de kinderen als zingeving bij vrouwen veel sterker te zijn dan bij mannen (Lagewaard 1991). Hoewel het hier niet gaat om een statistische analyse, maar om een exploratief onderzoek, is het te verwachten dat dit resultaat brede gelding heeft. De maatschappelijke situatie, dat mannen meer buitenshuis en vrouwen meer binnenshuis werken, leidt er toe dat voor vrouwen zowel de ingrijpende gebeurtenissen als de zingevingen zich meer op het vlak van gezin en relaties zullen bevinden dan voor mannen.

Pearlin & Schooler (1978) constateren daarnaast dat mannen meer doeltreffende mechanismen gebruiken. In een onderzoek onder jongeren bleken de meisjes meer ontwijkende strategieën te gebruiken dan de jongens (Törestad & Oláh & Magnusson 1985). Billings & Moos (1981) constateerden bij mannen minder emotion-focused coping. Folkman & Lazarus (1980) konden echter geen verschil constateren in appraisal en coping, maar alleen dat mannen meer werk-gebonden en vrouwen meer gezondheid-gebonden gebeurtenissen melden.

3.2.6. Gebeurtenis-gebonden factoren

Snyder & Ford & Harris (1987) definiëren een negatieve levensgebeurtenis als een (serie) incident(en) die ervaren worden als de oorzaak of aanleiding van lichamelijke en/of psychologische pijn. Bij gelijk blijvende omstandigheden veroorzaakt een negatievere gebeurtenis grotere pijn. Volgens Billings & Moos (1981) blijkt uit onderzoeken dat verschillende Life-Events ook leiden tot verschillende vormen van Coping, maar niet in een overtuigende mate. In de paragraaf over crisisfactoren is hier al veel over geschreven dat we hier niet herhalen. Samenvattend kan gesteld worden dat intense onbeheersbare gebeurtenissen de grootste kans hebben tot een crisis te leiden, en derhalve de coping het sterkst beïnvloeden.

Berren & Beigel & Ghertner (1986) onderscheiden vijf dimensies om ingrijpende gebeurtenissen te classificeren:

- a) het soort ramp (natuurlijk, 'act of God', doelbewust veroorzaakt, enzovoorts)
- b) de duur van de ramp (kort- of langdurig, plotseling of onverwacht)
- c) de consequenties voor het individu
- d) de kans dat het (weer) gebeurt
- e) beheersbaarheid van toekomstige consequenties

Het lijkt mogelijk deze dimensies tot twee assen terug te brengen: beheersbaarheid (a, d, e) en intensiteit (b, c). Ook dan gaat het om factoren die direct verbonden zijn aan de gebeurtenis zowel als factoren die direct te maken hebben met de persoonlijke interpretatie van dit gebeuren. Onder de termen van deze twee dimensies zijn de door

verschillende auteurs gegeven indelingen te benoemen (Folkman 1984, Lazarus & Folkman 1984b, Krohne 1988, Miller & Birnbaum 1988, Schreurs & Tellegen & van de Willige 1984, Wiersma 1980).

In dit kader is een onderscheid van Schulz & Rau (1985) van belang. Zij gaan uit van de levensloop die bepaald wordt door allerlei, veelal onverwachte, crisis-gebeurtenissen, in plaats van een invariant fasenstelsel als dat van Erikson. Zij komen dan tot een indeling langs twee dimensies: statistische (non-)normativiteit en temporele (non-)normativiteit. De eerste dimensie betreft de waarschijnlijkheid dat een bepaalde gebeurtenis iemand in een bepaalde groep overkomt. De tweede dimensie betreft de waarschijnlijkheid dat een bepaalde gebeurtenis iemand in een bepaalde levensfase overkomt. Statistisch en temporeel normatief zijn bijvoorbeeld huwelijk en pensionering. Door de herkenbaarheid en voorspelbaarheid is de dreiging meestal vrij klein en de sociale steun sterk. Statistisch normatief, maar temporeel non-normatief zijn vroegtijdige pensionering of het krijgen van een kind op late leeftijd. De behoefte aan steun is dan groter, maar de kans dat die niet geboden kan worden ook. Statistisch non-normatieve, maar temporeel normatieve gebeurtenissen zijn vrij zeldzaam. Een voorbeeld zijn hersenbloedingen, die meestal boven de leeftijd van 65 optreden. Aangezien netwerken hier niet op ingesteld zijn, zijn de risico's van onvoldoende steun groot. Statistisch en temporeel non-normatieve gebeurtenissen zijn bijvoorbeeld ontslag, oorlogen en rampen. Wanneer hier de gehele sociale groep getroffen wordt kan de steun onvoldoende zijn.

Een ander onderdeel van de gebeurtenis-factor is de fase van de gebeurtenis waarin de coping strategie wordt toegepast. Deze fase bepaalt mede de uitkomst. Wat in de ene fase effectieve coping-strategieën zijn hoeven dat in de andere niet te zijn. Krohne (1988) vraagt daarom aandacht voor de temporele structuur van een coping-episode. De fasen kunnen in het algemeen worden benoemd als preparation, confrontation, post-confrontation (Krohne 1986). Folkman & Lazarus (1985), die onderzoek deden naar coping voor en na een examen en na de uitslag, omschrijven de fasen in dit kader als 'anticipatory stage', 'waiting stage' en 'outcome stage'. Murgatroyd & Woolfe (1982) onderscheiden iets anders in anticipatoir, buffer, en crisis-management. Elke fase heeft zijn eigen kenmerken wat betreft beheersbaarheid, realiteit en intensiteit, en levert derhalve ook andere vormen van coping op. Hudgens (1974) bijvoorbeeld constateerde dat het vooruitzicht van een chronische handicap of de dood vaker leidt tot depressie. Terwijl in het algemeen actief, 'vigilant' coping-gedrag als het meest effectief wordt gezien, blijkt dat in de fase na een operatie deze houding juist de meeste complicaties met zich mee brengt (Cohen & Lazarus 1973). Ontkenning kan dan ook een buitengewoon effectieve vorm van coping zijn in bepaalde situaties en fasen (Janoff-Bulman & Timko 1987). Daar dient nog bij gezegd te worden dat coping-strategieën die voor een bepaald levensgebied effectief zijn dat voor andere levensgebieden tegelijkertijd niet hoeven te zijn. Zo kan het zoeken van afleiding met behulp van verdovende middelen de druk verminderen, maar tegelijk nieuwe problemen veroorzaken.

3.2.7. Context-gebonden factoren

De derde categorie factoren zijn de omgevingsfactoren. Hieronder vallen factoren als de leefsituatie en eventuele bijkomende complicaties. Pearlin (1982) ziet de maatschappij en instituties ook als een mogelijke bron van stress. Daarnaast is de familie-achtergrond een belangrijk punt. Hudgens (1974) constateerde dat bij depressieve jongeren vaker dan bij anderen één van de ouders een psychiatrische stoornis had. Een ander aspect is dat in diverse crisis-situaties de sociale context mede beïnvloed wordt en het netwerk beschadigd kan worden (Thoits 1982).

Onder de context-gebonden factoren vallen ook positieve factoren als de externe hulpbronnen. Volgens Schönplflug & Battmann (1988) is coping te beschrijven als een 'resource-management-proces'. Het resultaat van geslaagde coping is dan een behoud of vermeerdering van hulpbronnen. De specifiek sociale hulpbronnen zijn onderwerp geworden van een stroom van onderzoek dat bekend staat onder de naam 'Social Support'. Oorspronkelijk ontwikkelde dit zich als een apart onderzoeksveld, maar in de laatste decennia zijn Coping en Social Support nauw verbonden geraakt (Wilcox & Vernberg 1985).

Bij social support geldt evenzeer als bij coping dat de definitie-vraag nog niet eenstemmig beantwoord wordt. Veel definities van social support zijn veel te vaag en breed of zelfs cyclisch, grofweg in de zin dat 'social support =

support that is social' (Winnubst & Buunk & Marcelissen 1988). Om daaraan te ontkomen moet zowel de support-component als de social-component aparte aandacht krijgen. Support wordt daarom wel onderscheiden in instrumentele en emotionele voorzieningen, en het sociale aspect wordt onderverdeeld in de gemeenschap, het sociale netwerk en vertrouwenspersonen. Zo komt men tot de omschrijving van social support als de 'perceived or actual instrumental and/or expressive provisions supplied by the community, social networks and confiding partners' (Lin 1986a). De centrale vragen waarmee social support kan worden geanalyseerd zijn: wie levert de steun? Wat voor steun wordt geleverd? Aan wie wordt de steun geleverd? Voor welk probleem wordt de steun geleverd? Wanneer wordt de steun geleverd? Hoe lang wordt de steun geleverd? Wat zijn de kosten van het geven en ontvangen van steun? (Cohen & Syme 1985).

Onder 'netwerk', zoals het hier gebruikt wordt, wordt verstaan een stelsel van knooppunten (personen) die verbonden zijn door een of meer types van relaties of bindingen tussen de knooppunten. De bindingen worden gedefinieerd als de stroom van hulp van het ene punt naar het andere, waarbij de hulp van geval tot geval kan verschillen in kwaliteit, kwantiteit, multiplexiteit, symmetrie, enzovoorts (Hall & Wellman 1985). Hanson (1988) onderscheidt bij netwerk tussen sociale verankering (gevoel er bij te horen), contact-frequentie en sociale participatie (actieve deelname aan groepen). De door het netwerk geleverde steun wordt onderscheiden in emotionele, informatiele en materiële steun (zie ook Fischer 1982). De multiplexiteit van 'hoog-niveau-netwerken' maakt het echter moeilijk de factoren goed te analyseren (Schradle & Dougher 1985).

Hoewel er onduidelijkheden bestaan wie wel en niet tot een netwerk gerekend dienen te worden (Milardo 1988), is het waardevolle van dit model boven een model dat alleen social support bestudeert dat er niet alleen wordt gekeken naar die relaties die direct hulpbiedend zijn, maar dat ook de andere relaties in het beeld worden betrokken (Wellman 1981, 1985). Erickson (1982) wijst op het belang van netwerken voor het opbouwen van overtuigingen, die vervolgens de concrete cognities kunnen bepalen (Freeman e.a. 1990, Jerusalem 1984). Granovetter (1982) stelt expliciet dat het juist de zwakke bindingen in een netwerk zijn die de verbinding leggen met andere groepen en clusters, zodat extra hulpbronnen beschikbaar komen. Toch stelt Lin (1986c) dat vertrouwelijke banden een betere indicator zijn van social support dan netwerken of gemeenschappen.

Een waardevolle aanvulling op de netwerk-theorie kan gevonden worden in het zogenoemde 'convoy'-model. Het convoy-model is namelijk dynamischer van opzet, en verdisconteert meer dat het netwerk van belangrijke sociale relaties verschuift en verandert. Het netwerk wordt vergeleken met een vloot van schepen die alle hun eigen koers varen, maar gedurende een bepaalde periode in elkaars nabijheid blijven. De ene relatie kan aan nabijheid winnen, terwijl de andere afstand neemt. (Antonucci 1985) Zo wordt ook de tijdsdimensie in de netwerk-beschrijving opgenomen. Een belangrijke factor bij het netwerk is de dichtheid: de verhouding van werkelijke en mogelijke relaties die bestaan tussen de leden van iemands netwerk. Een dichtheid van 1.0 betekent derhalve dat iedereen relaties heeft met iedereen. De dichtheid van het netwerk geeft zo aan in welke mate iemands sociale context gefragmenteerd is. Volgens Kadushin (1982) is de dichtheid van een netwerk een sterke indicator van geestelijke gezondheid, hetzij als gevolg van de helderheid van overtuigingen en normen die aangeboden worden, hetzij als gevolg van de beschikbaarheid van hulp. Naast deze kwantitatieve factor zijn er ook kwalitatieve factoren te noemen als de ervaren waarde van relaties en de te verwachten dan wel daadwerkelijk gepercipieerde hulp en steun, uitmondend in de concrete helpende handelingen (Winnubst & Buunk & Marcelissen 1988).

Hirsch (1981) vergelijkt medische en psychiatrische patiënten op het punt van hun sociale hulpbronnen. Hij concludeert dat de laatste minder multiplexe relaties hadden, dat wil zeggen: relaties met meer dan één inhoudsveld. Ook gebruikten zij in het coping-proces geen netwerk-hulpbronnen, maar enkel individuele hulpbronnen. Hoewel dit zou kunnen betekenen dat social support helpt om psychiatrische beelden te voorkomen, is het niet eenvoudig te zeggen hoe hier de causaliteitsvraag precies beantwoord moet worden. Is het gebrek aan social support een stimulans voor psychiatrische stoornissen, of wordt de social support bedreigd bij het optreden van deze stoornissen? Ondanks deze onduidelijkheid wijzen we op de mogelijke invloed van social support op het ontstaan van depressies en andere psychiatrische fenomenen (Diekstra 1988).

Volgens Liebermann (1982) is deze sociale steun een belangrijke factor in alle fasen van het proces van crisis en coping. Lin (1986b) geeft dit weer in een conceptueel model (Figuur 3.VII).

Figuur 3.VII De structuur van social support volgens Lin (1986b)

3

De bijzondere hulprelaties krijgen hun specifieke inhoud en betekenis vanuit het algemene netwerk. Anders gezegd: een bepaalde relatie is van belang binnen het kader van het totale netwerk. Parallel hieraan loopt de visie van De Jong-Gierveld (1984). Zij ziet bij eenzaamheid (omschreven in subjectieve zin als 'een onplezierig of ontoelaatbaar gemis aan bepaalde (kwaliteit van) sociale relaties') drie facetten: de wijze waarop eenzaamheid wordt gewaardeerd, de aard van de relaties die aanleiding hebben gegeven tot eenzaamheid, en het tijdsperspectief. Het onderscheid tussen werkelijke en gepercipieerde steun en relaties, zoals dat hierin doorklinkt, is in het schema van Lin terug te vinden (vgl Wilcox & Vernberg 1985).

Over de vraag waarom social support een belangrijke positieve factor is in de coping verschillen de theorieën. In feite zijn twee verklaringen te onderscheiden: de buffer-verklaring en de direct-effect-verklaring. Bij de buffer verklaring wordt de social support gezien als een factor die de weerstand versterkt en daardoor bijdraagt aan de coping. De direct-effect-verklaring zoekt het erin dat social support een directe bijdrage levert aan het positief welbevinden en aan de gezondheid. Voor beide verklaringen zijn gegevens te vinden (Cohen & Syme 1985, Sanderman 1988). De direct-effect verklaring past onder meer in de theorieën van het symbolisch interactionisme, waarin de nadruk wordt gelegd op het gegeven dat zelf-evaluatie voortkomt uit sociale interacties (Thoits 1982).

Tenslotte is het ook nog goed op te merken dat er ook social support is die -onbedoeld- niet supportieve is. Hieronder valt gedrag als het ontmoedigen van de expressie van negatieve gevoelens, het aanmoedigen om vooral door te leven in een nieuwe situatie en het terugvallen op standaard-verklaringen en -adviezen. Deze gedragstypen zijn juist niet ondersteunend omdat ze het slachtoffer van een levensgebeurtenis isoleren en zijn/haar gevoelens afwijzen (Wortman & Lehman 1985). Winnubst & Ros & Couzijn (1987) wijzen in dit verband op de angst- en machtsproblematiek in de relaties met mensen met kanker, waardoor geen congruentie en reciprociteit wordt ervaren en de goed bedoelde hulp niet als zodanig wordt beleefd. Argyle (1988) noteert als condities waaronder social support negatieve effecten heeft onder meer een lange termijn waarin hulp wordt geboden en gebeurtenissen die liever vergeten worden.

Zowel de positieve als de negatieve aspecten van de sociale context hebben we in de analyse van de interviews terug gevonden. Ook het onderscheid tussen werkelijke en gepercipieerde steun kwam daarin aan de orde. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk zal bij de verschillende hypothesen van hoofdstuk 2 commentaar worden geleverd. Om die reden laten we dat op dit moment achterwege. Op de vraag naar een theoretische verklaring van het verband tussen context, coping en geloof zal getracht worden een antwoord te formuleren in hoofdstuk 5.

3.2.8. Stress, coping en gezondheid

In de onderzoeken naar stress en coping is veel aandacht gegeven aan de relatie met gezondheidsaspecten (Gill 1988). Daarbij gaat het hier niet om de ziekte-gebeurtenissen die stress kunnen veroorzaken, maar om de (vaak negatieve) gezondheidsconsequenties van stress en coping. Minter & Patterson Kimball (1980) baseren zich op tal van onderzoeken als ze stellen dat het aantal ziekte-gevallen dat optreedt na ingrijpende levensgebeurtenissen zo groot is dat het niet uit toeval verklaard kan worden. De vindingen van Holmes & Rahe (1967) bevestigen dit beeld en geven een mogelijkheid om de risico's te berekenen (zie § 3.1.2). Het is echter de vraag hoe precies de verbanden zijn tussen crisis, coping en gezondheid, en waarom een en ander zo functioneert.

Averill (1989) doet een poging dit verband te verklaren in vijf mogelijkheden. In de eerste plaats bestaat er acute stress met korte termijn gevolgen, die soms zelfs fataal kunnen zijn, zoals bij een hartaanval (zie ook Falger 1989a, 1989b). In de tweede plaats is er chronische stress met directe gevolgen voor gezondheid, zoals bijvoorbeeld ontstekingen. De derde mogelijkheid bestaat uit fysiologische veranderingen als gevolg van stress, die ziektes kunnen veroorzaken, met als voorbeeld kanker. In de vierde plaats kan stress copingreacties oproepen die schadelijk zijn, zoals bij alcohol- of druggebruik. Tenslotte kan stress de manier veranderen waarop iemand omgaat met een al aanwezig ziekte-element. Fixatie van de aandacht op dit ziekte-element kan dan ook de gezondheid doen verslechteren. De verhoogde aandacht voor stress in sociale en professionele relaties kan derhalve ziekte-bevorderend zijn, aldus Averill.

Er zijn echter ook andere voorbeelden, waarbij coping kan leiden tot genezing. De Vries (1986) constateert in het onderzoek naar spontane regressie van kanker dat daaraan voorafgaande telkens een transformatie van de persoonlijkheid optrad. In die veranderingen is een toename van de autonomie en een verbetering van de relaties het vaste patroon. De verklaring wordt gezocht in het kunnen ervaren van de zin van het leven. Een stap verder gaan Simonton & Matthews-Simonton (1988), die in een behandelingsprogramma ter ondersteuning van de medische behandeling van kanker de patiënten leren anders tegen zichzelf en hun ziekte aan te kijken. Daarbij zijn verwerking van wrokgevoelens en toekomst-gericht denken belangrijke elementen. In het verhaal van mw. Effing komen we deze behandelwijze tegen. Hoewel hier de nodige psychologische risico's lijken te bestaan (vergelijk de discussie over de 'oren-maffia', Spaink 1992) kan er uit afgeleid worden dat een adequaat coping-proces bij kan dragen aan genezing.

Het onderzoek naar de verhouding van crisis, coping, en gezondheid is een uiterst ingewikkeld geheel, gezien het aantal factoren en de vraag hoe deze factoren helder kunnen worden onderscheiden. In deze paragraaf is slechts kort aangegeven dat er verbanden bestaan. De uitwerking ervan valt buiten het bestek van ons onderzoek.

3.2.9. Samenvatting

Voor het doel van onze reflectie zijn met name twee elementen uit de coping-literatuur van belang. In de eerste plaats gaat het om de interpretatie die een centrale rol speelt in de coping-literatuur. De crisis-ervaring en de verwerking of hantering wordt in hoge mate bepaald door de interpretatie die aan de gebeurtenissen en mogelijkheden gegeven worden. In de tweede plaats gaat het om de sociale context, die onder meer in de vorm van de sociale hulpbronnen ter sprake komt. Deze twee aspecten komen bij veel coping-onderzoek en modellen aan de orde, en spelen in ons perspectief en de resultaten van het onderzoek een belangrijke rol. In de narratieve reflectie worden ze met elkaar verbonden.

3.3. GELOOF

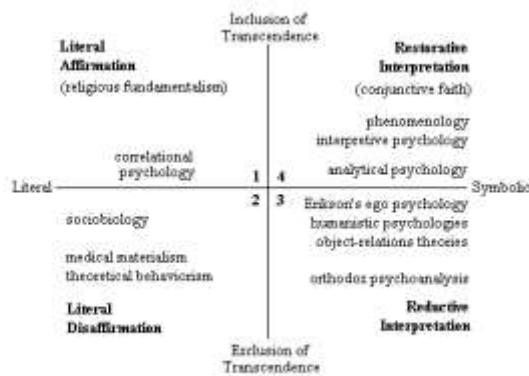
Naast het veld van crisis en coping is ook het veld geloof object van veel psychologisch onderzoek. Voor een eerste overzicht van de godsdienstpsychologie maken we gebruik van het werk van Wulff (1991). Na een bespreking van de ontwikkeling van de godsdienst-psychologie en de bezwaren die ingebracht zijn tegen de godsdienstpsychologie

vanuit zowel religieuze als psychologische gezichtspunten, beschrijft hij de breedte van de onderzoeksprogramma's in verschillende perspectieven. Die perspectieven worden steeds betrokken op klassieke en eigentijdse onderzoeken en theorieën. Wulff begint met het biologische perspectief, waar de nadruk ligt op de verhouding tussen somatische en neurologische zaken enerzijds en geloof en geloofservaringen anderzijds. Het tweede perspectief is het gedragsmatige, waarin Wulff ook comparatieve studies opneemt. Daarna bespreekt Wulff laboratorium- en statistische correlatie-studies, die geen eigen gezichtspunt vertegenwoordigen, maar wat betreft de gezochte verbanden vooral samenvallen met de eerste twee perspectieven. Het derde belangrijke perspectief is het psychoanalytische, aangevuld met object-relatie theorieën, en de visies van Erikson en Jung. In het vierde perspectief wordt van fenomenologische en humanistisch-psychologische visies uitgegaan.

Wulff schematiseert de verschillende godsdienstpsychologische visies langs twee assen (Figuur 3.VIII). Verticaal wordt daarbij onderscheiden tussen visies die het transcendente opnemen in de beschouwingen en visies die het transcendente uitsluiten als niet waarneembaar en die zich daarom alleen richten op het binnenwereldlijke aspect van religie. Horizontaal maakt hij onderscheid tussen visies die de uitdrukkingen van het geloof (beelden, overtuigingen, rituelen) beschouwen als letterlijk of als symbolisch. Daarmee ontstaan vier fundamentele attitudes ten opzichte van religie in de godsdienstpsychologie.

De eerste houding wordt gekenmerkt door de erkenning van het letterlijke bestaan van de religieuze objecten. Deze houding wordt onder godsdienstpsychologen weinig gevonden. Alleen correlatie-studies neigen in deze richting, maar vanwege het grote aantal uitzonderingen wordt ook dit perspectief in het schema in een middenpositie geplaatst. De tweede houding is de ontkenning van het letterlijke bestaan van religieuze objecten. Vooral de psychologie die verklaringen zoekt in medische, biologische of sociale verbanden neigt tot een dergelijk materialistisch reductionisme. De derde en vierde houding zijn in het schema benoemd met termen van Ricoeur. Het gaat hier om tegengestelde, maar mogelijk complementaire taken van de hermeneutiek. De reductieve interpretatie houdt zich bezig met de ontmythologisering van religieuze symbolen, terwijl de restoratieve interpretatie zoekt naar een tweede naïviteit, waarin het transcendente als een eigen werkelijkheid wordt erkend, zij het in een symbolische dimensie.

Figuur 3.VIII Views in the Psychology of Religion. (Wulff 1991)

4

Het belang van dit overzicht is, dat het aantoont dat in godsdienstpsychologisch onderzoek en theorie-vorming onvermijdelijk een fundamenteel standpunt wordt ingenomen ten aanzien van geloof en ten aanzien van het transcendente. De perspectieven die het verst ontwikkeld zijn interpreteren godsdienst als een systeem van symbolen waarvan de betekenissen uit verscheidene lagen bestaan, rijkelijk complex zijn, en diep ingebed zijn in de menselijke ervaring, aldus Wulff.

Binnen het totale veld van de godsdienstpsychologie vinden we tal van definities van geloof en aanverwante begrippen, die samenhangen met de fundamentele positie van de desbetreffende auteur. De spraakverwarring wordt nog versterkt door de verschillende talen. Waar wij onderscheid kunnen maken tussen 'godsdienst' en 'religie', kent het engels alleen 'religion', en betekent het duitse 'Gottesdienst' iets anders dan ons 'godsdienst'. Daartegenover kan het engels onderscheiden tussen 'faith' en 'belief', waar wij alleen 'geloof' kennen.

Een zinvol onderscheid is dat tussen substantiële en functionele definities. Bij een substantiële definitie worden geloof, godsdienst en religie omschreven naar hun inhoud en kenmerken. Ter illustratie noemen we de omschrijving van van Bolhuis (1991): 'Onder religie versta ik (...) de christelijke traditie zoals die door de verschillende kerken uitgedragen wordt.' In de functionele omschrijving gaat het om godsdienst of religie als verschijnsel dat bepaalde effecten teweegbrengt. Het gaat dan om de bestudering van verschijnselen die bepaalde welomschreven functies vervullen, onverschillig of die verschijnselen door anderen of door betrokkenen zelf ook als godsdienst of religie worden aangeduid (Context & Zingeving 1993). Zo omschrijft Andree (1991) geloven in godsdienstige zin als 'de ervaring vertrouwensvol te kunnen leven, omdat er Eén is die het leven draagt' en geloven in religieuze zin als 'het geraakt worden door de geheimen van het leven.' De term religie is hier dus breder genomen dan de term godsdienst. In een andere publicatie uit het onderzoeksprogramma 'Context en Zingeving' lezen we: 'Onder 'religieus' verstaan wij de gegrepenheid door wat de mens onvoorwaardelijk ter harte gaat, vermoedens inzake zekerheid en betrokkenheid op een zingevende werkelijkheid, zonder dat daarbij van een noodzakelijke betrokkenheid op de traditie van de (wereld-)godsdiensten sprake is.' 'Onder 'godsdienstig' verstaan wij: 'geloof in God - de God die in de christelijke traditie wordt erkend - en de uit dat geloof voortvloeiende consequenties voor het menselijk gedrag.' 'Anders dan bij godsdienstig leggen wij bij gelovigheid de nadruk op de 'internalisatie' van dit geloof. Het gaat om hetgeen de individuele persoon gelooft' (Steezman & Andree & Bel-Zoon 1990).

Terecht stelt van Bolhuis (1991) dat het niet eenvoudig is een definitie te geven, die tegelijkertijd open is voor de veelkleurige werkelijkheid en toch niet tot een nietszeggende cirkelredenering leidt. In de bovenstaande omschrijvingen wordt getracht aan die vereisten recht te doen door onderscheid te maken tussen geloof, godsdienst en religie. Daarbij wordt godsdienst substantieel omschreven, en religie meer functioneel. Geloof wordt gezien als de persoonlijke attitude ten opzichte van godsdienst en religie, dan wel ten opzichte van God of het goddelijke. Daarbij wordt veelvuldig een verband gelegd met het ultieme. Sinds Tillich is het gebruikelijk om geloof te omschrijven in het kader van het 'ultimate concern'. Religie is dan de dimensie waarin onze ultieme waarden worden gevonden en waaraan we onze levens oriënteren (Johnson 1989, Lee 1970).

In deze studie kiezen we ervoor te beginnen bij de verhalen van mensen. Om die serieus te nemen is een niet-vooringenomen en ondogmatische benadering noodzakelijk. Een tweede argument voor die open benadering is het open en meervoudige spreken van de Bijbel over God (Zirker 1991). In het eerste hoofdstuk hebben we geloof dan ook vaag omschreven als betrokkenheid bij godsdienst, en onderscheiden naar inhoud en attitude. In eerste instantie hebben we daarbij een functionele definitie gekozen: Onder godsdienstig verstaan we het karakter van factoren als zijnde verbonden met of georiënteerd op een (institutionele) traditie, die onder meer leer, normen en ritens omvat. Om te voorkomen dat elke levensbeschouwelijke stroming als religieus wordt geclassificeerd dient de omschrijving volgens ons toegespitst te worden in die zin dat er voor de betrokkenen sprake is van een oriëntatie op het transcendente. Door de selectie bij ons onderzoek in verband met de specifieke onderzoeksvraag gaat het daarbij vooral om een oriëntatie binnen de christelijke traditie. Die wordt opgevat in de meest brede zin van het woord, zonder daar in dit verband waarde-oordelen aan te verbinden.

In het kader van het overzicht van Wulff zou gezegd kunnen worden dat onze benadering het transcendente bewust insluit. Wanneer we spreken over geloven, dan bevinden we ons in het spanningsveld tussen waan en waarneming. Het kan niet bewezen en niet weerlegd worden, en dreigt zo tot waan te verworden. Toch kunnen we ook niet ons beperken tot een neutrale beschrijving van het geloven zonder het geloofde daarin te betrekken. Geloven staat tussen waarneming en waan: het scheidt de twee en verbindt ze. Het zet waan om in waarneming en vice versa. Het

deelnemersperspectief is daarbij volstrekt anders dan het observatorsperspectief. De analyse van wat geloven is hangt af van waar je staat (Adriaanse 1993, vgl Corveleyn 1993). Deze constatering kan op drie wijzen verhelderd worden.

In de eerste plaats kunnen we aansluiten bij Winnicott en Pruyser. Zij stellen -elk op eigen wijze- dat er tussen fantasie en werkelijkheid een tussenwereld bestaat. Winnicott beschrijft die wereld als bestaande uit 'transitional objects'. Dit zijn eerst het dekentje en het knuffeldier waarbij het kind geborgenheid en veiligheid zoekt, en zo leert om te gaan met de buitenwereld. De transitionele objecten leggen zo een verbinding tussen de binnenwereld en de buitenwereld. Winnicott suggereert dat ook religie behoort tot de transitionele fenomenen, zij het in een latere levensfase (Wulff 1991, zie ook Faber z.j., 1988). Pruyser werkt dit uit. Tussen de innerlijke (autistische) en de uiterlijke (realistische) werkelijkheid bestaat volgens hem de overgangssfeer van de illusionaire wereld. Hiertoe horen symbolen, taal, overgangsobjecten (transitional objects), etcetera. Juist in grenservaringen rond contingentie en religie is deze wereld van belang. Religie behoort tot de illusionaire wereld. Wordt ze verschoven naar een van de andere werkelijkheden, dan wordt ze ongezond (Pruyser 1992). In het ene geval verwordt ze tot fundamentalisme, in het andere geval tot fantasie. Daarmee is duidelijk dat Pruyser met illusie niet bedoelt dat religie niet op realiteit gegrond kan zijn. Hij wijst op het wezen van religie in de verbinding tussen binnen- en buitenwereld. In andere woorden: de spanning tussen waan en waarneming gaat dan verloren, en daarmee wordt het eigen karakter van geloof en religie geweld aangedaan.

In de tweede plaats kunnen we aansluiten bij Sundèn (1981). Hij probeert religie te verhelderen vanuit de roltheorie. Met 'rol' wordt bedoeld de som van cultuurmodellen die met een bepaalde status verbonden zijn. 'Identifiziert sich ein mensch mit einer menschlichen Gestalt der biblischen Tradition, sagen wir, daß er deren Rolle übernimmt; aber in demselben Augenblicke nimmt er die Rolle Gottes auf, das heißt, er kann kraft der biblischen Erzählung Gottes Handeln antizipieren und kann alles kommende Geschehen in seinem eigenen Leben als das Handeln Gottes wahrnehmen' (Sundèn 1966). Elke rol impliceert derhalve de complementaire rol. De rol van de gelovige impliceert dus de waarneming van de rol van God. De rol van God heeft te maken met een interpretatie op grond van de Bijbel. Een rol is niet alleen een speelmodel, maar ook een referentiekader, dat waarnemingen mogelijk maakt (Sundèn 1975). Volgens Wikström (1990) moet er op deze wijze in de psychologie ruimte zijn voor God, maar niet als een ontologische/theologische grootheid. De gelovige Gods-ervaring is relationeel, en dat kan vanuit Sundèns roltheorie worden belicht.

In de derde plaats kunnen we aansluiten bij de meer hermeneutische tradities. Aanknopingspunten daarvoor vinden we ook bij auteurs die theoretisch niet tot een strikt hermeneutisch kader te rekenen zijn. Zo stelt Pruyser (1968): 'We regard religion as a perspective on things, a certain way of looking at the world and all reality, including ourselves.' Dat geldt ook voor Spilka & Hood & Gorsuch (1985). Het centrale motief voor hen is de attributie: Religie verschaft een set van betekenissen, het gevoel dat je enige beheersing hebt, en een gevoel van persoonlijke waarde.

Ook voor Fowler (1981,1991) is geloof een perspectief, een wijze van zien en interpreteren: 'Faith is a person's way of seeing him- or herself in relation to others against a background of shared meaning and purpose.' Daarbij maakt hij onderscheid tussen religion, faith and belief. Religie is de cumulatieve traditie van geloofsexpressies, belief is het hebben van bepaalde ideeën/overtuigingen, en faith is een gerichtheid van hart of wil, een verbintenis van loyaliteit en vertrouwen. Faith is 'people's evolved and evolving ways of experiencing self, others and world (as they construct them) as related to and affected by the ultimate conditions of existence (as they construct them) and of shaping their lives' purposes and meanings, trusts and loyalties, in light of the character of being, value and power determining the ultimate conditions of existence (as grasped in their operative images-conscious and unconscious- of them)' (Fowler 1981). Elders onderscheidt Fowler (1987) deze begrippen iets anders. Hij noemt Faith dan 'the construing of the conditions of existence'. In die constructie ziet hij drie processen: kennispatronen (belief), waardepatronen (commitment or devotion) en betekenisconstructiepatronen (waaronder narratio). Hier wordt faith het overkoepelende begrip, waarbinnen de andere concepten vallen. Tegen Fowlers visie is ingebracht dat daarin de

theoretische helderheid en empirische onderbouwing ontbreken (Spilka & Hood & Gorsuch 1985). Dat zegt ook van der Lans (1986), als hij constateert dat Fowler het begrip geloof eigenlijk als synoniem van zingeving gebruikt en daarmee kiest voor een puur functionele definitie van geloof. Het begrip zingeving is bij Fowler echter soms specifiek (religieus), soms ook algemeen. Van der Lans brengt daar tegen in dat alleen de specifieke betekenis kan worden gehanteerd in een functionele definitie. Het voordeel van Fowlers benadering is dat deze wellicht openingen biedt om transcultureel onderzoek te doen naar verschillende religies en levensbeschouwingen. Bezwaren liggen in het te stringente karakter van het fasenmodel, de te prescriptieve benadering van Fowler, en de onderschatting van de invloed van de situatie waarin een persoon zich bevindt (Burggraaff 1994).

Voor een scherper beeld sluiten we dan ook aan bij meer specifiek hermeneutische visies in de lijn van ons totale perspectief. Zo ziet Vergote (1984) religie als het geheel van taaluitingen, gevoelens, gedragingen en tekens die betrekking hebben op (een) bovennatuurlijk(e) wezen(s)⁹. De nadruk leggen we in deze omschrijving op taal en tekens als symbolen met verwijzende kracht. Gerkin (1986a) zegt daarover dat er een duidelijk verband bestaat tussen geloof en taal. De wereld waarin we leven wordt door taal geconstrueerd (via betekenis, verbindingen, etc.). Er bestaat ook een duidelijk verband tussen taal en verhaal dat onze betekeniswereld plaatst in tijd en plaats. Dat betekent dat geloof en interpretatie nauw verbonden zijn. Geloof is geen inhoud of enkel taal, maar een ziens- en zijnswijze. Deze visie ligt in de lijn van Ricoeur.

Streib (1991) heeft een poging gedaan een verbinding te leggen tussen Ricoeur en Fowler. Volgens hem heeft Fowlers model wel aandacht voor symbolen, beelden en verhalen, maar op een beperkte, secundaire plaats. Ricoeur stelt dat zelf-verstaan niet rechtstreeks mogelijk is, maar gebeurt door de tussenkomst van de wereld en de anderen op taal-niveau. Streib stelt dan: 'the development of self-understanding is the fruit of our ongoing interpretation of the cultural environment, of our interpretation of the 'text' of our culture, of our interaction with the symbols and narratives which have been handed down to us. In this hermeneutical interplay, we ourselves are interpreted by the texts, by the symbols and narratives of our tradition, we as persons, including the development of our self-understanding, appear as a 'text' which is open for modification and change through interpretation' De kern van faith is te zien in 'responsiveness', antwoordend op de con-text van symbolen, metaporen en verhalen. Door deze hermeneutische correctie is het onderscheid tussen faith (met nadruk op de existentiële positie) en belief (met nadruk op het cognitieve) minder noodzakelijk.

Bij deze hermeneutische benadering kunnen we goed aansluiten. Binnen het kader van het verhaal van een mens is geloof een antwoord-structuur. Dat antwoord wordt gegeven op de overgeleverde traditie en op de ervaring van de werkelijkheid (Brown 1987). Dat geldt daarmee tegelijkertijd voor geloof en ongeloof. Beide worden gezien als houdingen ten opzichte van het religieuze (Brown 1987, Ganzevoort 1994, Vergote 1982, 1984). Om die reden wil Scobie (1991) naast belief en unbelief een derde categorie zien: dis-belief. Bij belief en unbelief gaat het om een daadwerkelijk standpunt, bij disbelief om onverschilligheid. Het religieuze aan een biografie zit daarbij niet in bepaalde religieuze feiten in de levensgeschiedenis, maar in de structuur van het geheel (Gräb 1990). Dat betekent voor een anamnese van de geloofshouding, dat we niet enkel naar gedrag, overtuigingen of ervaringen kunnen kijken, maar het gehele verhaal in ogenschouw moeten nemen om religieuze structuren te onderkennen (Ganzevoort 1993a). In tegenstelling tot James (1906), die religie vooral privaat neemt, en in zijn definitie van religie spreekt over 'individual men in their solitude', menen we dat hier sprake is van een fundamenteel sociaal en contextueel gebeuren.

Omdat we het transcendent expliciet in het perspectief willen betrekken zien we geloof ook als een antwoord op het transcendent. Functioneel gesproken sluit dat aan bij James (1906), die religie omschrijft als 'the feelings, acts, and experiences of individual men in their solitude, so far as they apprehend themselves to stand in relation to whatever they may consider the divine'. Substantieel beschrijven we binnen het kader van dit onderzoek geloof en ongeloof als

⁹ Omdat deze termen bijvoorbeeld het Boeddhisme en verschillende vormen van nieuwere religiositeit als niet-religieus kwalificeren verdient het voorkeur te spreken van 'het transcendent' in plaats van het door Vergote voorgestelde 'bovennatuurlijk(e) wezen(s)'.

antwoordstructuren ten opzichte van de God die binnen het christelijk geloof wordt beleden. De nadruk ligt echter op het functionele, omdat we de houdingen en ervaringen van onze respondenten recht willen doen, ook waar zij het geloof op een niet-christelijke wijze definiëren.

Binnen dit kader kunnen we ook de visie op zingeving van Luhmann (1977) plaatsen. Hij stelt dat 'zin' een bijzondere vorm van complexiteitsreductie is. Religie heeft de functie van systematisering van de omgeving en maakt het 'Unfaßliche faßbar'. Als contingentie-formules ziet Luhmann daarbij symbolen of symboolgroepen die ertoe dienen de onbestemde contingentie van een bepaald functie-bereik in hanteerbare contingentie te veranderen, en zo het leven (schijnbaar) beheersbaar te maken. Religie heeft daarbij een functie als het gaat om de contingentie-formules van het godsbegrip. Over de grenzen van Luhmanns visie gaat het uitgebreider in § 4.4.

3.3.1. Religieuze Socialisatie

Gelovig word je niet vanzelf. Met die titel van de dissertatie van Andree (1983) is aangegeven dat er sprake is van een ontwikkelings- en opvoedingsachtergrond bij geloof, gedurende de gehele levensloop (Brim 1968). Daarmee zitten we in de lijn van onderzoek naar de religieuze socialisatie. Bij socialisatie gaat het om de latente en manifeste invloed op de persoonlijkheidsontwikkeling van de mens, die wordt uitgeoefend door het geheel van maatschappelijke omgevingsfactoren (Klaassen z.j.). In de theorie is een verschuiving zichtbaar van een eenzijdige beïnvloeding naar een meer dynamische interactie tussen individu en omgeving. De conventionele rol-theorie stelt dat sociale rollen principieel van het individu onafhankelijke complexen van gedragsvoorschriften zijn, waarvan de inhoud niet door een of ander individu bepaald en veranderd wordt, maar door de maatschappij. Bovendien komen de in de rollen gebundelde gedrags-verwachtingen op het individu af met een zekere bindende eis, zodat het individu zich er niet zonder schade aan kan onttrekken. In deze theorie wordt een zo grote tegenstelling tussen individu en maatschappij gezien dat socialisatie dwangmatig wordt. In latere theorieën is meer sprake van interactie.

Een centraal onderscheid is dat tussen externalisering, objectivering en internalisering. Daarmee is gezegd dat bepaalde subjectieve waarden, zingevingen en interpretaties door de gemeenschap worden gevormd, vervolgens geëxternaliseerd, en zo tot objectieve uitgangspunten gemaakt, die vervolgens door het individu in ontwikkeling worden geïnternaliseerd. Erickson (1982) analyseert bijvoorbeeld het ontstaan van ideologieën binnen netwerken en gaat uit van de groepsinterpretaties die door de leden worden overgenomen. De sociologen Berger & Luckman (1966) spreken in dit kader over het symbolisch universum, dat zij omschrijven als 'bodies of theoretical tradition that integrate different provinces of meaning and encompass the institutional order in a symbolic totality.' Het symbolisch universum is een objectivering van de tweede orde, en biedt ordening aan het subjectieve verstaan van de biografische ervaring. Van groot belang is dus de referentiegroep, die ons een model verschaft waarmee we ons voortdurend vergelijken, en een bepaalde kijk op de sociale werkelijkheid biedt. Klaassen (z.j.) stelt dan: 'Ontwikkeling van de individualiteit zelf is een sociaal proces. De manifestatie van individualiteit is een integraal onderdeel van interacties en de ontwikkeling van individualiteit is een noodzakelijke component van de socialisatie.'

Ook binnen deze genuanceerde visie blijft de socialisatie in engere zin een proces, waarbij gedrags- en waardepatronen van buitenaf komen, om vervolgens in de zich ontwikkelende mens te worden ingevoerd. Het enige verschil is dat er in de latere theorieën meer recht wordt gedaan aan de sociale oorsprong van deze patronen (Ganzevoort 1987). De ontwikkeling van hoe het kind de sociale omgeving begrijpt, en de relatie met de sociale omgeving in de ontwikkeling van het begrip hangen nauw samen. Socialisatie kan dan ook niet meer gezien worden als een-richtingsverkeer, maar als interactie. In de vroege ontwikkeling zijn kennis, taal en interpersoonlijke relaties de hoofdvelden, en dit zijn sociale fenomenen (Durkin 1988). Ook Groome (1980) en Lubbers (1987) leggen nadruk op de sociale en de persoonlijke kant van zingeving. In de gemeenschap is er volgens Groome sprake van een dialectische ontmoeting van het verhaal van de gemeenschap en de verhalen van de deelnemers. Vanuit het gekozen hermeneutische perspectief sluiten we vooral bij de meer interactionele theorieën aan. Zo omschrijft Visser (1991d) socialisatie als het proces waarin door de verwerking van de uiterlijke en innerlijke werkelijkheid iemand zichzelf tot een persoon ontwikkelt. Daarin bestaat voor het opgroeiende individu een zekere interpretatie-vrijheid. Geulen

(1986) kritiseert fasenmodellen in dezen als te beperkt. Hij stelt een 'switch-point-model' voor, waarbij de betrokkene telkens weer kan kiezen en veranderen. Er zijn zowel verschillende beginpunten als verschillende eindpunten, maar er is een beperkt aantal keuzepunten. Elk keuzepunt heeft gevolgen voor de volgende. Niet elk eindpunt is van elk beginpunt te bereiken, maar er is zo wel een bandbreedte van mogelijkheden.

De religieuze socialisatie is een aspect van het totale socialisatie-proces. Onder religieuze socialisatie worden afhankelijk van de discipline verschillende zaken verstaan. Godsdienstsociologen vragen vooral welke maatschappelijke processen ertoe leiden dat kerkelijke socialisatie niet meer lijkt te lukken. Godsdienstpsychologen zien religieuze socialisatie als onderdeel van de persoonlijkheidsvorming; godsdienstpedagogen houden zich bezig met de verhouding tussen religieuze socialisatie en religieuze opvoeding (van Bolhuis 1987b).

In de verschillende onderzoeken naar religieuze socialisatie is een belangrijk gegeven dat de ouders een grote rol spelen in de godsdienstige ontwikkeling van een kind. Het gaat bij die vorming niet slechts om wat de ouders zeggen, maar om wat ze zijn en doen en hoe ze zich verhouden tot het kind (Rizzuto 1979, 1991). Vergote en Tamayo (1981) spreken liever van ouder-figuren dan van -beelden, omdat de term 'beeld' zich beperkt tot interne representatie, deels veranderd door herinnering en affectie. De term 'figuur' daarentegen duidt op de betekenissen en waarden die de ouders aannemen in de familie-configuratie. Onder symbolische figuren wordt door hen verstaan figuren die niet rechtstreeks verwijzen naar een entiteit, maar naar een totale orde waarbinnen ze hun betekenis dragen. De moeder en de vader dragen een verschillende rol met zich mee, die samenhangt met hun positie in de familie-constellatie. Volgens Vergote & Tamayo komt de symbolische figuur niet per se overeen met de herinnering van de werkelijke figuren en zijn het juist de symbolische figuren die de essentiële symbolische inhoud bijdragen aan de vertegenwoordiging van God.

In een overzicht van tal van onderzoeken constateert McKenzie (1987) dat sommige onderzoeken uitgaan van de werkelijke ouders. In dat geval blijkt het Godsbeeld het meest overeen te komen met het moederbeeld. Wordt echter uitgegaan van symbolische ouders, dan blijkt het Godsbeeld het meest aan te sluiten bij het vaderbeeld. Hebben respondenten voorkeur voor een van beide ouders, dan lijkt het Godsbeeld daar het meest op. Dit verschil wordt verklaard uit het eveneens geconstateerde gegeven dat de werkelijke vader minder liefdevol is dan de werkelijke moeder, de symbolische ouders en het Godsbeeld. Uit het onderzoek van Vergote en Tamayo (1981) blijkt dat in de moederlijke elementen het verschil tussen de symbolische figuren (moeder, vader, God) kleiner is dan in de vaderlijke. Wel is de afstand tussen vader- en God- figuur kleiner dan tussen moeder- en God-figuur. Kenmerken van de moeder zijn vooral beschikbaarheid en tederheid, daarna autoriteit; bij de vader is dit andersom. De vader-figuur is meer complex dan de moeder-figuur; daarom is de eerste ook meer geschikt als God-figuur. In de God-figuur zijn de vader-elementen nog sterker dan in de vader-figuur. Overigens hangen de beelden van God niet direct samen met de ouderbeelden, maar is er een schakel via de persoonlijke betrokkenheid. Zo constateerde Bocquet (1986) geen verschil tussen gelovigen en ongelovigen wat betreft de 'parental representations'. De Godsrepresentatie bij ongelovigen echter heeft meer vaderlijke trekken, maar een sterker evenwicht dan de vader of moeder-representatie zelf. Bovendien legt de ongelovige meer nadruk op de eigen autonomie (bijvoorbeeld tegenover God).

In de lijn van Vergote is door verschillende onderzoekers de religieuze socialisatie bestudeerd bij verschillende leeftijdsgroepen. Zo constateert Jaspard (1982) dat het beeld dat kinderen van Jezus / God hebben in eerste instantie via de moeder groeit. Later worden Jezus en God gezien als een vriend van moeder en kan er ook een eigen relatie ontstaan. Bij meisjes is al eerder een eigen relatie aanwezig, terwijl later de relatie met Jezus / God losser staat van de relatie die de moeder met Jezus / God heeft. Jaspard zoekt een verklaring in de oedipale verhouding van de jongen met de moeder, terwijl het meisje een heterosexuele relatie met God ervaart. Dit komt door het feit dat meestal de moeders bepalend zijn voor de geloofsoverdracht. Hutsebaut (1982,1986) constateert dat de ontwikkeling bij adolescenten eveneens sterk beïnvloed wordt door de perceptie van de ouders. Opvallend is daarbij dat jongeren en ouders zichzelf en elkaar ongeveer gelijk inschatten wat betreft religiositeit. Dat kan komen door identificatie (zelfbeeld volgt uit beeld van de ander) of generalisatie (beeld van de ander volgt uit zelfbeeld). Ook Andree (1983)

constateert deze correlatie, waarbij ze concludeert dat de eigen religiositeit van de ouders de belangrijkste factor is, gekoppeld aan herkenbaar geloofsgedrag. Hutsebaut & Verhoeven (1991) constateerden in een longitudinaal onderzoek dat de leeftijd van 15 een cruciale fase is, en dat ook de godsdienstleraar een belangrijke invloed heeft.

Wanneer we deze gegevens verbinden met de analyse van de interviews, dan constateren we bij onze respondenten slechts een beperkte overeenkomst tussen ouderbeelden en Godsbeelden. Daarvoor kan als verklaring worden aangevoerd dat niet expliciet naar deze verbanden is gezocht in onze interviews, terwijl we ons bovendien beperkt hebben tot het beeld van de werkelijke ouders, en de symbolische ouders buiten beschouwing hebben gelaten. Toch kunnen we op grond van onze gegevens stellen dat de socialisatie niet alleen afhankelijk is van de ouderbeelden. Bij de hypothesen is gesteld dat de structuur van het netwerk eveneens van invloed is. Dat betreft uiteraard in eerste instantie ook de ouders, maar het is breder dan de individuele beelden van vader en moeder. Verschillen met en tussen de ouders, conflicten en de mate van hechtheid kunnen zich weerspiegelen in of doorwerken op de structuur van de levensbeschouwing.

Door Jongmsma-Tieleman (1991) wordt gesteld dat voor de godsdienstige ontwikkeling naast deze verbondenheid met de ouders ook een periode van nadenken over het geloof belangrijk is voor een eigen persoonlijke invulling. Ze benoemt dit in de lijn van Erikson met crisis, maar dat heeft in dit verband geen zware lading, en valt buiten de betekenis die we in deze studie aan het begrip 'crisis' geven. Ook Hutsebaut (1986) noemt de twijfel in de adolescentie een belangrijk aspect in de ontwikkeling van een eigen zingeving en geloof. Fraas (1986) tenslotte benadrukt dat het religieuze leerproces alleen de buitenkant betreft, maar dat daarbinnen een geloofs- en vertrouwensrelatie kan groeien.

3.3.2. Beking

Naast het socialisatie-proces is er nog een ontstaansmogelijkheid van geloof: de beking. Deze twee sluiten elkaar niet uit, maar zijn toch als verschillende wegen te beschouwen. Beking is 'het proces waarin een persoon een perspectief of geordende kijk op de wereld opgeeft voor een ander' (Kox 1989, vgl Hoenkamp-Bisschops 1979). Het gaat bij beking om een interpretatie van de elementaire symbolen van het bestaan, waardoor een nieuw verhaal ontstaat dat richtinggevend is (Doran 1981). Dit leerproces is altijd een achteraf-interpretatie vanuit het nieuwe referentie-systeem (Fraas (1986). Volgens Freeman (1991) geldt dit voor elke ontwikkeling. Het gaat daarbij niet om het toewerken naar een doel, maar om het herstructureren van de doelen. Dat gegeven is door met name Ulmer (1990) uitgewerkt in zijn analyse van de autobiografische plausibiliteit van bekingverhalen. De vraag voor Ulmer is niet welke factoren aan een beking vooraf gaan, maar waarom de verhalen zo verteld worden. In het vertellen blijkt vaak een communicatief probleem, omdat voor de verteller het eigenlijke niet te vertellen is. In het totaal van het verhaal verschijnt de beking dan als een 'natuurlijk' gegeven. Zo wordt gezocht naar plausibiliteit. In de dramaturgie van de bekingverhalen is het falen van coping een centraal begrip. Een ingrijpende moeilijkheid kan niet overwonnen worden, en deze crisis is existentieel. Dan verschuift het verhaal naar het innerlijk van de bekeerling en maakt de beking plausibel. In de beking zijn nog drie plausibiliteitsargumenten. De eerste is de opening voor een religieuze ervaring, die als dwingend wordt beleefd. De tweede is een emotionele schok / trilling. De derde is een rationele doorleving en bewerking. Zo ontstaat een nieuw verhaal als basis voor alle interpretaties van gebeurtenissen voor en na de beking. Het verhaal over de voor-tijd gaat van uiterlijke naar innerlijke zaken, het verhaal over de na-tijd van innerlijke naar uiterlijke. Uitgebreid wordt verteld over nieuw gedrag en een nieuwe wereldbeschouwing. Bekingverhalen worden structureel zo verteld dat het communicatieve probleem wordt opgelost, en de beking plausibel wordt gemaakt. Ze dragen er vooral aan bij de status van bekeerling te verzekeren.

Dit sluit aan bij James (1906), die beking beschrijft als een plotselinge unificatie van een verdeeld zelf. Ook Dienne (1987) legt hier de nadruk op, als ze stelt dat eenheids-herstellende ervaringen de chronologische tijd en de drie-dimensionale ruimte transcenderen en daardoor kunnen bijdragen aan een meer-omvattend bewustzijn. Het zijn ervaringen die de ervaring van heelheid en verbondenheid herstellen. Gillespie (1979) vult aan dat daarnaast bij beking sprake is van een positieve resultantfunctie, een intensieve toewijding aan een ideologie, en een plotselinge

of graduele besliste verandering. Oates (1978) noemt als alternatieven bekering als groeiversnelling, overgave en verandering van richting.

In de bekering zijn verschillende dimensies te onderscheiden. Conn (1986) noemt er vier: basic moral, affective, critical moral en religious. Lonergan (1978) onderscheidt tussen intellectuele, morele en religieuze bekering. Alle drie hebben ze volgens hem te maken met zelftranscendentie. Gillespie (1979) plaatst bekering in de context van emotie, sociale omgeving, psychologische factoren, ontwikkeling en ervaring. Daarmee is bekering een identiteitsgegeven, dat net als religie vertelt wie we zijn. Uit dit identiteitsgegeven verklaart hij dat bekering vooral plaatsvindt in de adolescentie.

Tussen bekering en crisis bestaan verschillende verbanden. Het eerste verband is dat van de overeenkomst. Structureel zijn bekering en crisis te vergelijken, zeker binnen een hermeneutisch perspectief. Bij beiden is sprake van een breuklijn in het verhaal en het herschrijven rond een nieuwe kern (Frör 1981, Ganzevoort 1994). Het tweede verband is dat er in de voorgeschiedenis van een bekering vaak sprake is van een crisis (Johnson 1978, Johnson & Malony 1982, van der Ven & Berger 1976). Dat kan dan zowel een traumatische als een ontwikkelingscrisis zijn, waarbij de laatste vooral in de adolescentie optreedt.

Daarmee zijn we beland bij de vraag naar de factoren die een bekering bepalen. Volgens James (1906) zijn mensen met een 'sick soul' (een verdeeld zelf) de waarschijnlijkste bekerings-kandidaten. Dat ontlokt Gillespie (1979) de vraag of bekering niet slechts een vorm van coping is. Zelf legt hij de nadruk op de indeling in drie fasen: preconversion experience, crisis en postconversion. In de voorgeschiedenis vallen volgens Kox (1989) langdurige spanningen, een religieus kader, een daardoor bepaald religieus zoeken, contact met een groep, affectieve banden, weinig sociale bindingen buiten de groep, en een intensieve interactie met groepsleden. Kox wijst dan op het wervingsmodel van Lofland & Stark, dat uitgaat van de groep die een individu oppikt, aanhaakt, inwikkelt, liefheeft, en bindt. De condities daarvan zijn persoonlijke problemen, weinig steun uit sociaal netwerk, actief zoeken naar oplossingen, een zelfdefinitie als zoeker, een keerpunt. Ullman (1989) noemt als kenmerkende factoren een ongelukkige jeugd (bekerings is dan het zoeken naar verlichting), een gespannen relatie met de vader (bekerings is dan het zoeken van de perfecte vader), beïnvloeding door de groep, identiteitsvorming (met name in de adolescentie), zelfgerichtheid en een zoektocht naar betekenis. Ze omschrijft: 'In most cases and irrespective of the particular framework in which the experience occurs, conversion is the process through which a self threatened by intense negative emotions experiences relief and happiness as a consequence of its attachment to a real or imagined figure.' Ook volgens Loder (1981) begint de gebeurtenis van het tot inzicht komen met een conflict of breuk in de kennis-context. Na een periode van scanning (afzoeken van mogelijkheden volgt er een constructieve imaginatie (inzicht oid). Dan volgt de uitwerking, de interpretatie van het inzicht en tenslotte de toetsing. Transformatie is een hercentering van het leven om een nieuwe kern. Vanuit de ervaring van nietsheid (eenzaamheid, zinloosheid, dood) komen mensen tot een transformatie.

De gevolgen van een bekering (tot het evangelisch christendom) zijn volgens Kox (1989) een christelijk probleem-oplossend perspectief, verandering van algemene ideeën, en een verslechtering van relaties met vrienden en kennissen buiten de nieuwe groep. Berger (1975) spreekt van bekering als het effect een verandering ten goede is, een scherpere doelgerichtheid, een grotere samenhang, een zich binden in overgave. De religieuze heroriëntatie, die bij bekering hoort, is dan te zien als een aspect van de samenhang en van de overgave. Ook Pruyser (1992) noemt de gevolgen als maatstaf. Plotselinge bekeringen (en uitingen van glossolalie) zijn volgens hem psychopathologisch, wanneer ze niet passen in de religieuze cultuur en wanneer het effect de ontwikkeling niet bevordert en integratief is.

Bij verschillende respondenten is sprake van een bekeringsproces (in de analyse en typologie benoemd als transformatie). Daarbij hebben we ons niet beperkt tot bekeringen tot een bepaald christelijk perspectief, maar gekeken naar alle significante veranderingen in geloof en levensbeschouwing. Bij verschillende respondenten zien we een verandering die sterk overeenkomt met het boven geschetste beeld, met name bij die respondenten die zich tot een evangelicale richting bekeren. De effecten die Kox beschrijft herkennen we in de interviews. Bij

respondenten die een transformatie met een andere inhoud beleven ontstaat vaak geen nieuwe context, zodat de positieve invloed veel kleiner is. Tenslotte valt bij verschillende respondenten op dat de herstructurering van de levensbeschouwing in de crisis inhoudelijk aansluit bij het thema van het verhaal. Anders gezegd: hoe groot ook de transformatie kan zijn, het is de vraag of daarbij steeds een fundamenteel nieuw centrum gevonden wordt. Het uitgangspunt van hermeneutische theorieën, dat voor kennis steeds een voor-verstaan nodig is, lijkt hierdoor bevestigd te worden. Wanneer de bekering niet aansluit bij wat reeds in het verhaal aanwezig is, kan ze niet tot een nieuwe integratie leiden.

Samengevat spelen twee zaken een grote rol: de persoonlijke achtergrond (als negatief ervaren), en de aantrekkingskracht van de nieuwe groep. Net als bij de socialisatieprocessen is er zo sprake van een interactie tussen persoon en context, en leidt het bekeringsproces tot een (nieuw) zingevingssysteem. In beide gevallen spelen de oriëntatie-figuren een belangrijke rol, waarbij in het socialisatie-proces met name de ouders van belang zijn, en in bekeringsprocessen met name de (nieuwe) vrienden.

3.4. SAMENHANGEN TUSSEN GELOOF EN CRISIS

Tegenover de overvloed aan literatuur over de velden geloof en crisis steekt de hoeveelheid en de kwaliteit van literatuur over de verbanden daartussen schril af. Een inventarisatie van lopend onderzoek op het gebied van revalidatie van en hulpmiddelen voor lichamelijk gehandicapten in Nederland in 1991 biedt wat dat betreft een goede illustratie. Van de 1023 vermelde projecten hebben er drie betrekking op coping en stress, twee op begeleiding, en één (het onze) op crisisverwerking, levensbeschouwing en zingeving (Kusters-van Borren & van Bebber & Wismans 1992). Door de nadruk op praktische hulpmiddelen en de beperking tot één crisisgebeurtenis kan dit overzicht niet als representatief worden gezien, maar het blijft opvallend dat in een zo grootschalig overzicht de verhouding ligt als genoemd.

Richten we ons meer op onderzoeken naar coping en geloof, dan blijkt er in de psychologische literatuur ook weer weinig aandacht besteed te zijn aan de rol van geloof in de verwerking van een crisis, en nog minder aan de invloed van een crisis op het geloof. In eerste instantie kunnen we aansluiten bij de analyse van Pargament (1990), die drie mogelijke verbanden ziet tussen religie en coping. In de eerste plaats kan religie invloed uitoefenen op elk van de delen van het coping-proces (appraisal, coping-activiteiten, uitkomsten, hulpbronnen, motivatie). In de tweede plaats kan religie bijdragen aan het coping-proces door het voorkomen van bepaalde gebeurtenissen (levensstijl), en door het beïnvloeden van de perceptie (zingeving en het gevoel beheersing te hebben over het leven). In de derde plaats kan religie een product zijn van het coping-proces door religieuze attributies (vgl Dorczak 1991). De complexiteit van de beide velden leidt tot een bijna oneindige lijst van mogelijke functies en invloeden. Vanuit de literatuur kunnen we een aantal verbanden nader omschrijven.

3.4.1. Crisis als religieus moment

Het eerste verband is dat een crisis gezien wordt als een periode van religieuze betekenis. Boisen (1970) constateert dat mensen lui zijn en niet meer denken dan nodig is. Dat betekent dat een crisisperiode de verstaanshorizon kan openbreken en nieuwe perspectieven mogelijk maakt. Zowel pathologische als religieuze ervaringen zijn (gevolgen van) pogingen een moeilijk en belangrijk probleem op te lossen. Het verschil tussen de twee reacties is dat de eerste destructief of onbeslist zijn en de tweede constructief. Oser (1991) spreekt in dit verband over 'religious judgment', een manier van denken die de ervaren werkelijkheid verbindt aan iets voorbij deze werkelijkheid, en dient om betekenis en richting te verschaffen. Daarbij gaat het om meer dan de geleerde inhoud alleen. Vooral in crisisperiodes treedt deze manier van denken aan de dag. Op dit punt is het onderzoek van Croog & Levine (1972) inzichtgevend. Van hun respondenten (protestants, katholiek en joods) meldde de helft geen verandering in het belang van geloof. Een kwart vertelde een toename van belang te hebben ervaren, 10 % een afname, en de rest viel onder de noemer 'gemengde verandering'. Hiermee is aangegeven dat inderdaad crisisperiodes van belang kunnen

zijn voor het geloof, maar tegelijk blijkt dit bij een groot aantal mensen niet zo te zijn. Ook bij onze respondenten is een redelijk aantal, waar geen verandering is op te merken. Dat wil echter niet zeggen dat de crisis geen invloed heeft gehad op het geloof of omgekeerd, zoals we constateerden bij de analyse van de interviews in hoofdstuk 2.

Ook voor de geloofsontwikkeling zijn crisisperiodes aangewezen als significante momenten. Bruning & Stokes (1982) stellen dat geloofsontwikkeling meer optreedt in tijden van crisis dan daarbuiten. Dezelfde constatering vinden we bij Erikson (1967) in zijn analyse van de geloofsontwikkeling van Maarten Luther. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat het Eriksoniaanse crisis-concept verschilt van wat we in ons onderzoek onder crisis verstaan. Datzelfde geldt van de al eerder genoemde studie van Jongsma-Tieleman (1991). Ook zij noemt crisis als een belangrijke voorwaarde voor de geloofsontwikkeling, maar de inhoud van het begrip is bij haar beperkt tot nadenken over godsdienst en eventueel religieuze twijfel. Feitelijk geldt dit voor tal van fasenmodellen, waar crisis het moment is van de overgang van het ene stadium naar het volgende. Dat vindt steeds plaats wanneer assimilatie onvoldoende blijkt en accommodatie noodzakelijk wordt (van der Lans 1986).

In deze studies wordt geen verder inhoudelijk verband aangewezen tussen geloofsontwikkeling en crisiservaring. Dat heeft er mee te maken dat het begrip crisis onvoldoende gedefinieerd is als een afzonderlijk fenomeen, en feitelijk gebruikt wordt voor elke breuklijn in de ontwikkeling. Daarmee is aannemelijk te maken dat ook specifieke crisis-ervaringen invloed kunnen hebben op de geloofsontwikkeling, maar voor de invulling daarvan is meer conceptuele helderheid nodig. In het hierna volgende beschouwen we eerst de literatuur die betrekking heeft op de invloed van het geloof op de crisis, en daarna literatuur met betrekking tot de invloed van de crisis op het geloof.

3.4.2. De invloed van geloof op crisis

Hoewel in de literatuur de dimensies niet altijd scherp worden onderscheiden (bijv. in Schut 1992), kunnen we met behulp van de indeling op de steekwoordenkaarten (§ 2.1) de belangrijkste invloeden onderscheiden. De eerste dimensie is de geloofsbeleving, die invloed kan hebben op de crisis. Wanneer het gaat om conceptuele helderheid is dit de meest vage dimensie, maar ze wordt toch als eerste genoemd omdat ook in ons onderzoek verscheidene respondenten vooral de kracht en troost noemen als betekenis van het geloof (Zuckerman & Kasl & Ostfeld 1984). In de literatuur is herhaaldelijk sprake van een onkritische en daardoor onbruikbare formulering. Zo schrijven Mabe & Dawes (1991) de innerlijke kracht bij christenen toe aan de inwoning van de Heilige Geest, en betrekken ze de relatie met Jezus op zijn voorbeeldfunctie in het lijden. Dit roept onmiddellijk de vraag op of de psychologische ervaring van verbondenheid en kracht zo in verband mag worden gebracht met theologische begrippen. Bosselaar (1989) noemt het belang van een 'levend geloof', maar werkt eveneens met gebrekkige concepten en methoden. Elders in deze studie zullen ook wij trachten een verbinding te leggen tussen psychologische en theologische perspectieven, maar de identificatie bij genoemde schrijvers is te snel en te simpel.

Binnen het taalveld van het psychologische perspectief spelen ook de geloofservaringen een rol, maar men kan niet daarvanuit transponeren naar het ontologische of theologische taalveld. Terecht stelt Parmentier (1992) in een vergelijkbaar geval 'dat hij God (...) in feite als een soort verlengstuk van de aardse werkelijkheid afschildert. Maar dat kan, theologisch gesproken, echt niet. Hij kan het wel zo ervaren, maar hij heeft onvoldoende aandacht voor een belangrijke eerste regel van de theologie: het zorgvuldig spreken over de absolute transcendentie van God.' Anders gezegd: de ervaring van kracht en troost is feitelijk genoeg, maar dient vooralsnog binnen het psychologisch perspectief te worden verstaan. Daarbij gaat het niet om een reductionistische benadering, want we willen zoals gesteld de transcendentie niet uitsluiten in de analyse. Dat betekent dat de vraag naar de transcendente oorsprong van deze ervaring hier niet kan worden beantwoord.

Met deze kanttekeningen kunnen we de ervaringen van kracht en troost serieus nemen als een belangrijke functie van het geloof. Newman & Pargament (1990) merken daarbij op, dat geloof vaak wel steun geeft, maar geen directe oplossingen. Dat betekent dat de ervaring van steun geen beperking hoeft in te houden van de eigen autonomie en verantwoordelijkheid. Bij onze respondenten herkennen we dit (vgl Van Dam-Snoei 1992). De ervaring van steun is

ingebied in en verwijst naar een tweede ervaring, die van verbondenheid met God (Scarlett & Perriello 1991). Daarbij is het opvallend, dat een aantal auteurs wijzen op het belang van een intrinsieke geloofsoriëntatie, dat wil zeggen dat het geloof niet gebruikt wordt als middel om iets te bereiken (bijvoorbeeld steun), maar als doel in zichzelf. De meeste steun wordt gevonden wanneer de steun niet het doel is van het geloof (Cieslak 1991, Newman & Pargament 1990).

Graham e.a. (1978) noemen bij de belevingsdimensie twee risicofactoren of negatieve geloofsfuncties. De eerste is het mogelijk optredende conflict tussen geloof en gevoel, waardoor de eigen beleving wordt geïmpacted. De tweede is de 'sick soul', zoals James (1906) die beschreven heeft, het verdeelde zelf dat in het geloof unificatie zoekt, maar daardoor een risicofactor blijft in crises. Van Uden (1985) wijst op een andere belevingsfactor als hij bij een aantal respondenten constateert dat ze van het geloof een moederlijke functie verwachten en ervaren. Verdere factoren in de geloofsbeleving die van invloed kunnen zijn op de functie van het geloof in de crisis zijn te benoemen als relevantie en reikwijdte. Onder relevantie wordt verstaan de beleving van geloof en zingevingssystemen als van belang voor het eigen leven (Hathaway & Pargament 1991). Van der Ven & Berger (1976) wijzen er dan op dat geloof expressief en performatief moet zijn: het leven van mensen tot uitdrukking brengen en veranderen. Onder reikwijdte verstaan we de mate waarin het interpretatiekader bepaald is door de religieuze dimensie, oftewel de marginaliteit dan wel centraliteit van geloof in het levensverhaal (Ganzevoort 1994, Pargament 1990).

Hiermee is de overgang gemaakt naar het tweede aspect: interpretatie. Een belangrijke geloofsfunctie is het aanbieden van een interpretatiekader (Didier 1990, Lazarus 1966, Sanders 1989, van Uden 1985, Vossen & van der Ven 1990). Dorczak (1991) constateerde in een Pools onderzoek dat een religieuze appraisal met name ter sprake komt bij meer ingrijpende gebeurtenissen en bij een meer intensief geloof. Onderzoek van Newman & Pargament (1990) ondersteunt met name deze eerste vinding echter niet. Volgens Pieper (1988) is de religieuze attributie wel mede afhankelijk van de kenmerken en de context van de gebeurtenis, maar ook van de attribuant. Binnen ons onderzoek constateerde Lagewaard (1991) dat bij ingrijpende gebeurtenissen de emotionele steun van de omgeving in de eerste periode het meest van belang is, maar dat in een volgende periode de interpretatie-vraag, en eventueel de religieuze appraisal ter sprake komt. Bij sommige respondenten met een specifieke geloofsinhoud is wel sprake van een duidelijke religieuze interpretatie-vraag. Bij onderscheid naar de gebeurtenis blijkt een appraisal als verlies of bedreiging meer religieuze coping oplevert dan een appraisal als uitdaging (McCrae 1984, vgl § 3.2.2). Uit het gebrek aan overeenstemming kan worden geconcludeerd dat er kennelijk een verband is tussen de gebeurtenis en het optreden van religieuze attributie, maar dat daarin andere factoren van groter belang kunnen zijn. Schaeffer & Gorsuch (1993) onderzochten religieuze coping-stijlen, waarbij ze drie houdingen onderscheiden: de eerste is een houding van activiteit en een perceptie van God als passief, de tweede een houding van passiviteit en een perceptie van God als actief, en de derde (meest voorkomende) is een houding van wederzijds actief bondgenootschap. De gekozen houding bleek mede afhankelijk van de situatie en de geloofshouding van de betrokkene.

De reden dat geloof een functie kan hebben in de interpretaties (appraisal) rond een crisis, is dat hier vooral de zin-vraag en de identiteitsvraag scherp aan de orde komen (Ganzevoort 1991b). De ervaren onbestembare complexiteit en contingentie dient gereduceerd te worden tot een hanteerbare hoeveelheid, stelt Peukert (1982), die als wezenlijke functie van religie noemt de 'Kontingenzbewältigung'. Luhmanns visie, dat zingeving een bijzondere vorm van complexiteitsreductie is, en dat religie de functie heeft van systematisering van de omgeving en het 'Unfaßliche faßbar' maakt, sluit hier op aan (Luhmann 1977). In het geloof wordt een bepaald zingevingssysteem aangeboden, waarin een duidelijke boodschap doorklinkt over de mogelijke betekenissen (Pargament & Maton 1991). Mabe & Dawes (1991) formuleren dit binnen een evangelisch kader als kennis van Gods Woord en geloof in Gods goedheid en macht. Voorwaarden voor deze functie zijn de beschikbaarheid van het zingevingssysteem vanuit de jeugd of het heden (religieuze socialisatie versus bekering), en de overtuigingskracht of plausibiliteit (dat wil zeggen dat geloof wordt gezien als de meest dwingende manier om antwoord te geven, Hathaway & Pargament 1991).

Toch is er ook een andere kant, die doet vermoeden dat een al te duidelijk, stringent en dwingend geloofssysteem in de verwerking een negatieve rol kan spelen. Ook dat zijn we bij onze respondenten tegengekomen. Door de

wezenlijke ervaring van een crisis kan er dan een interpretatie-conflict ontstaan tussen de persoonlijke beleving en de aangeboden zingeving (Graham e.a. 1978). Het is voor een positieve geloofsfunctie van belang dat de geloofsinhoud flexibel is, dat wil zeggen dat zoveel mogelijk verschillende ervaringen daarin kunnen worden geplaatst (Ganzevoort 1994). Een eenduidig zwart-wit denken, waarin alleen ruimte is voor positieve ervaringen als teken van verbondenheid met God, is minder open en flexibel en zal in een crisis meer spanning en betekenis-vragen opleveren. Dit hangt samen met een open context (van Eck 1990). Daarbij noteren Hathaway & Pargament (1991) dat een religieuze appraisal van de situatie als straf van God minder positieve invloed heeft op de verwerking dan een appraisal van God als liefhebbend of mysterieus (vgl van Dam-Snoei 1992).

Een gelovig zingevingssysteem, zoals dat door de christelijke gemeenschap wordt uitgedragen, kan echter ook andere, vernieuwende mogelijkheden bieden. Een theologische benadering die gekenmerkt wordt door hoop en vertrouwen, genade en aanvaarding, is naast troostend ook kritisch ten opzichte van de verstarde verhalen in onze cultuur. Tegenover een prestatie-gerichte werk-ethiek, waarbij onder meer WAO-ers, gehandicapten en werklozen gemarginaliseerd worden, kan de kerk een tegengeluid laten horen (Stolp & Ganzevoort 1992). Zo kan het komen tot een nieuw mensbeeld, waarin de waardigheid van de mens door andere factoren bepaald wordt, bijvoorbeeld door solidariteit (van den Hoogen 1988). Zo ontstaat een nieuwe interpretatie-mogelijkheid. Die kan echter op haar beurt tot een crisis leiden (Howe 1988). In het geloof wordt de mens steeds weer voor een fundamentele keus gesteld. Daarin ligt de uitdaging nieuwe oriëntaties en interpretaties te zoeken, zodat de persoonlijke zingeving via een breuk (crisis) verandert in een nieuwe richting.

Cieslak (1991) noemt in zijn onderzoek naar religie en coping binnen het huwelijk nog twee aspecten, die op de overgang liggen naar de volgende dimensie van geloofsfuncties in de crisis. Het betreft de waarden en de eenstemmigheid binnen een huwelijk. Die overeenkomst in interpretatiekader is een belangrijk onderdeel van de verbondenheid met de sociale context, maar vermindert ook het gevaar van een crisis door in dit geval echtscheiding. Daarnaast worden waarden en normen aangeboden door het geloof, die de interpretaties sturen en bepaalde situaties en complicaties kunnen voorkomen. Zo kan de overtuiging dat God geen echtscheiding, maar herstel van relaties wil een stimulans zijn om hier energie aan te besteden. In een bespreking van de therapie voor mensen in wat hij noemt 'gepolariseerde' relaties, stelt Jurich (1989) dat de dreiging van het beëindigen van de relatie door drie zaken bepaald wordt: interne versus alternatieve aantrekking, realistische versus irrealistische perceptie, en een hoge versus lage drempel. Onder het laatste wordt verstaan de interne en externe regels die bijvoorbeeld echtscheiding verbieden. Hierbij behoren ook de normen en waarden.

Pargament (1990) noemt totaal drie geloofsfuncties in de interpretatieve dimensie. Naast de zingeving zijn dat de beheersing en de zelfwaardering. In een crisis is een gevoel van beheersbaarheid een belangrijke positieve factor. Die kan door het geloof worden geboden, zowel in het gevoel van de beheersing van de situatie, als in de beheersing van het gevoel. De zelfwaardering hangt samen met het eerder genoemde positieve mensbeeld, dat niet afhankelijk is van bijvoorbeeld prestaties of het voldoen aan bepaalde normen.

De sociale verbondenheid en gedeelde waarden komen vooral aan de orde in de derde geloofsfunctie. Zingeving en interpretatie zijn altijd ook een sociaal proces. Daarnaast biedt de context socio-emotionele steun. In de eerste fase is dat zelfs de belangrijkste functie van de context (Lagewaard 1991). Daarin vervult ook de geloofscontext een functie. Soms zijn de verwachtingen ten opzichte van de geloofscontext gelijk aan de die ten opzichte van familie en vrienden, bijvoorbeeld omdat de twee levenssferen grotendeels overlappen (de Driehoek 1985). In de sociale steun, die door veel auteurs wordt genoemd, zijn verschillende niveaus te onderscheiden. In de eerste plaats is er de primaire sfeer van ouders en opvoeders, waarbij eenstemmigheid, geborgenheid en stabiliteit een belangrijke basis bieden (Erwich 1988, Ganzevoort 1987, Kievit & van der Maas-Zandbergen 1988). Daarna volgt de kring van broers en zusters, kinderen, overige familieleden en goede vrienden (Zuckerman & Kasl & Ostfeld 1984). In deze kring kunnen alternatieve oriëntaties gevonden worden voor een herinterpretatie, die van belang is bij de 'search for meaning' (Ganzevoort 1989, 1993b, Shandor Miles & Brown Crandall 1986, Shuchter 1986). Ook hier gaat het om de beschikbaarheid en plausibiliteit, die door Hathaway & Pargament (1991) als voorwaarden voor een religieuze

appraisal worden genoemd. Binnen ons onderzoek constateerde van Dam-Snoei (1992) dat persoonlijke relaties voor haar respondenten belangrijker waren dan professionele hulpverleningsrelaties.

In deze sfeer ligt ook de betrokkenheid bij een geloofsgemeenschap. Herhaaldelijk wordt deze genoemd als een belangrijke factor in religieuze coping, maar onduidelijk blijft de inhoud ervan. Zo scharen House & Robbins & Metzner (1982) kerklidmaatschap onder de social-support-factoren, terwijl Zuckerman & Kasl & Ostfeld (1984) constateren dat kerkbezoek minder invloed heeft dan andere items op hun religiositeitsschaal, zodat de sociale contacten niet bepalend lijken te zijn. Hier wreekt zich herhaaldelijk een conceptueel en methodologisch gebrek aan helderheid.

In de geloofscontext klinkt een zingevende dimensie sterker door dan in andere sociale contacten, omdat de basis voor de relaties bestaat uit een religieus zingevingssysteem. Waar deze basis ontbreekt kan een cognitieve oplossing van een interpretatie-conflict onvoldoende zijn (Wikström 1991). Een probleem daarbij is de toegenomen fragmentatie van de context, waardoor ook het interpretatiekader gefragmenteerd raakt (Ganzevoort 1991b, van Uden 1985). In elk geval is een religieuze context van belang als geloofwaardigheidsstructuur voor een religieuze beleving en interpretatie (Hathaway & Pargament 1991). Erwich (1988) wijst daarnaast op de invloed van macrostructuren, waarbij het collectieve zingevingssysteem van een cultuur van invloed is. Bij respondenten in zijn onderzoek was een verband aanwezig tussen de cultuurverschillen in de jeugd (bijvoorbeeld Veluwe tegenover Indonesië) en de latere geloofshouding en geloofsfuncties.

Naast de verbondenheid en socio-emotionele steun is ook de praktische steun van belang. Dat kan liggen op persoonlijk of institutioneel vlak, waarbij de kerk structuren heeft op diaconaal en pastoraal gebied (Cieslak 1991, Graham e.a. 1978), alsmede op het vlak van toerusting en competentie-vergroting (Hathaway & Pargament 1991). Bovendien is de context een belangrijk onderdeel van de inschatting van de hulpbronnen (secondary appraisal), zodat bij een sterk religieus gekleurd netwerk ook de inschatting meer religieus gekleurd zal zijn (Hathaway & Pargament 1991). Pargament (1990) stelt dan ook, dat religie een sterkere rol zal spelen in de coping naarmate iemand meer in een religieuze context leeft.

De vierde dimensie is het geloofsgedrag. Hoewel dit slechts een gebrekkige en vaak reductionistisch gebruikte indicatie is van het belang van geloof en de beleving daarvan (Wulff 1991), kan het toch een functie vervullen in de beleving en verwerking van een crisis. Daarbij worden verschillende factoren genoemd. Naast kerkbezoek, dat waarschijnlijk ook een sociale functie omvat, is het vooral het uitdragen van een positieve en gezonde levensstijl, die bijdraagt aan het voorkomen en het verwerken van crises. Dit kan echter ontaarden in strenge eisen, die een ongezonde werking kunnen hebben (Graham e.a. 1978). Ook kan kerkgang samenhangen met een negatieve geloofsfunctie, zoals verdringing van het leed (Sanders 1989). Of dat verklaard moet worden uit andere factoren is niet duidelijk. De positieve werking van levensstijl-normen bestaat uit het beperken of reguleren van genotmiddelen, het benadrukken van verantwoordelijkheid, het beperken van alternatieven, en de roeping op een bepaalde ethische wijze te leven, ook in een crisisperiode. Cieslak (1991) stelt bijvoorbeeld dat de gezamenlijke geloofsactiviteiten een positieve invloed hebben bij huwelijksproblemen. In deze dimensie is ook het gebed te plaatsen (Scarlett & Perriello 1991). Daarbinnen is echter sprake van de beleving van verbondenheid, de toewijding aan een bepaalde zingeving, en de rituele betekenis. De precieze invloed van gebed is niet eenvoudig te onderscheiden, vooral omdat het is ingebed in een totale levensstijl, geloofshouding en sociale context.

Als laatste noemen we de rituele dimensie. Deze komt in de literatuur slechts weinig aan de orde, en ook bij onze respondenten worden slechts enkele rituelen genoemd (wellicht omdat daar onvoldoende expliciet naar is gevraagd). Twee aspecten lijken te kunnen worden onderscheiden. Enerzijds spelen rituelen een rol bij de overgang van de ene levensfase naar de volgende, waarbij de functie van het ritueel is dat emoties worden gekanaliseerd en opgenomen in een groter, sociaal gedeeld, zinsverband (Baumgartner 1990b, Ganzevoort & Visser 1993a). Hierdoor krijgen de ervaringen van een dergelijke overgang een legitieme plaats (Frör 1981). Volgens Hathaway & Pargament (1991) worden door de overgangsrituelen de gebeurtenissen zelf religieus geduid. Daardoor kunnen ze de bron vormen voor

wat Loder (1981) noemt 'convictional experiences', momenten van transformatie, waarbij mensen vanuit de ervaring van zinloosheid een nieuwe toekomst ontdekken.

Anderzijds spelen rituelen ook een rol bij de concrete verwerking van een accidentele of traumatische crisis (van der Hart 1981, van Uden 1988). Graham e.a. (1978) noemen als één van de beschermingsfactoren de rituele 'release', de ontlading van emoties. Volgens Frör (1981) kent de christelijke traditie voor deze categorie crises echter te weinig rituelen. Wanneer we naar onze respondenten kijken gaat dat gedeeltelijk op. Al is er met name na een overlijden een ruim aanbod van mogelijke rituelen, bij andere crisisgebeurtenissen (ziekte, werkloosheid) is dat veel minder het geval. Stufkens & van den Bout (1980) suggereren dat bij een echtscheiding ook nieuwe rituelen nodig zijn (naam, inrichting, trouwring). Oates (1977) noemt als pastorale rituelen onder meer gezinsgesprekken, begrafenis-voorbereiding, het geven van geschenken en het verdelen van bezit.

Een ander probleem is dat door velen het christelijke zingevingssysteem niet langer als adequaat wordt ervaren, zodat er ook nieuwe rituelen dienen te worden geconstrueerd. Met name de respondenten van categorie H zijn hier intensief mee bezig geweest. De overigen zijn immers geselecteerd op grond van een zekere betrokkenheid bij het christelijk geloof.

Er is ook een andere kant aan rituelen. Doordat ze de emoties kanaliseren en duiden, onthullen ze ook het verhaal van de persoon in kwestie. Volgens Shepherd (1982) zijn rituelen en routine-handelingen niet-reflexieve reacties op de dagelijkse continuïteit en verandering. Mooij (1988) stelt dan ook dat de hermeneutische psychiatrie niet zoekt naar een algemeen ziektebeeld, maar naar een individueel zinsverband in teksten, handelingen, rituelen, gelaatsuitdrukkingen, enzovoorts. Datzelfde wordt ook gesteld -maar dan in negatieve zin- door Freud (1907), die constateerde dat religieuze rituelen een formele overeenkomst vertonen met dwangneurosen. Ook Menninger (1954) en Pruyser (1992) noemen rituelen in een lijst met negatieve coping-strategieën, die hooguit tijdelijk steun bieden (zie verder § 5.1.7)..

Naast deze bespreking van de mogelijke functies van de verschillende geloofsdimensies is nog aandacht te besteden aan de invloed van geloof op gezondheid. Dat is nodig, omdat in de literatuur niet adequaat wordt onderscheiden tussen deze verschillende dimensies. In diverse onderzoeken wordt religiositeit als gezondheidsfactor geconstateerd (Comstock & Partridge 1972). Zo zijn er gegevens die er op wijzen dat religiositeit positief correleert met lagere sterftcijfers van ouderen (Comstock & Tonacia 1977). Verder zou religiositeit samenhangen met een verminderd aantal hartinfarcten, gevallen van tuberculose, een lagere bloeddruk, enzovoorts. Deze onderzoeken zijn echter vaak onvoldoende geverifieerd, terwijl ook de afdoende verklaringen nog ontbreken (Zuckerman & Kasl & Ostfeld 1984). In verschillende onderzoeken wordt enkel gekeken naar kerklidmaatschap, en wordt als verklaring de social support genoemd (Cohen & Syme 1985, House & Robbins & Metzner 1982). Afgezien nog van de vraag of lidmaatschap ook verbondenheid betekent, constateren Zuckerman & Kasl & Ostfeld (1984) juist dat de social-support factoren minder sterk correleren dan de mate waarin iemand zichzelf als religieus ziet en de mate waarin men kracht en troost ervaart. Daarnaast bleek in hun onderzoek onder ouderen de nabijheid van kinderen van groot belang, terwijl andere sociale contacten niet significant bleken.

Ook Graham e.a. (1978) signaleren een verband tussen regelmatig kerkbezoek en een lagere bloeddruk, maar kan dat volgens hun gegevens niet verklaard worden uit bijkomende factoren als social support of rookgedrag. Zij zien in religie een aantal inhoudelijke en sociale beschermingsfactoren, die te maken hebben met leefgedrag, sociale hulpbronnen en zingeving. Wat het laatste betreft wijzen zij op de beperking van angst door het aanbieden van een betekenisstructuur en rituele ontlading. Wat leefgedrag betreft kunnen we nog wijzen op de onderzoeken van Gardner & Lyon (1982a,1982b) naar kankergevallen onder Mormonen. Daar bleek dat dit minder voorkwam bij mannen naarmate ze een hogere positie in de hiërarchie bekleedden, en bij vrouwen (minder duidelijk) naarmate ze vaker naar de kerk gingen. Omdat het onderzoek zich beperkte tot kanker die verband houdt met alcohol en tabak, is de gezonde leefwijze (naar de geldende normen) waarschijnlijk een bepalende factor.

Hoe onduidelijk de resultaten in detail en verklaring ook mogen zijn, het overzicht toont een positieve invloed van geloof op de gezondheid. Dat kan worden gezien als een positieve geloofsfunctie, die ook in crisisperioden van belang is. Welke geloofsdimensie daarbij vooral van belang is wordt niet geheel duidelijk, terwijl ook verschillende crisisdimensies te noemen zijn waarop deze invloed doorwerkt (gebeurtenis, hulpbronnen).

3.4.3. De invloed van crisis op geloof

Het is opvallend dat er over deze beïnvloedingsrelatie veel minder literatuur te vinden is. Van Uden (1985) schrijft in zijn conclusies: 'In onze respondentengroep is nauwelijks of geen sprake van een religie die in de rouw gelouterd wordt. Religieus groeien aan een crisis is slechts voor zeer weinigen weggelegd.' Deze conclusie is echter sterk afhankelijk van de formulering van de termen. Binnen ons onderzoek is bij zes respondenten een transformerende invloed van de crisis op het geloof geconstateerd en bij dertien respondenten een stimulerende invloed. Zij vormen samen de helft van de respondenten. Nu is ook dit een kwestie van formulering en inschaling, maar het geeft aan dat de beïnvloedingsrelatie crisis - geloof positief kan functioneren.

De reden voor dit positief functioneren van de crisis op het geloof is in de literatuur (en bij onze respondenten) dat in een crisisperiode de wezensvragen aan de orde worden gesteld, en dat die fundamentele vragen ten diepste religieus van aard zijn. Waar de contingentie ervaarbaar wordt, is de roep om religie aanwezig (Peukert 1982). In de zoektocht naar betekenis en zin wordt zo ook op religieus vlak naar antwoorden gezocht (Shandor Miles & Brown Crandall 1986). Over de vraag of dit samenhangt met de mate van bedreiging antwoorden Didier (1990) en Dorczak (1991) positief, maar Newman & Pargament (1990) vonden dit niet bevestigd. Wellicht hangt dit ook samen met de aard van de crisisgebeurtenis, en de levensfase waarin deze optreedt. Zo is bij onze respondenten van wie de ouders in de jeugd gescheiden zijn een duidelijk sterkere invloed te constateren dan gemiddeld in de andere categorieën (vgl van Eck 1990). Dit zal waarschijnlijk samenhangen met de daardoor geproblematiseerde religieuze socialisatie (Kievit & van der Maas-Zandbergen 1988). Wikström (1990) noemt ook de psychose als een gebeurtenis die het symbolisch universum kan doen instorten.

Een belangrijke factor in de invloed van de crisis op het geloof is het gegeven dat de context in crisisperioden vaak wordt aangetast. Dat geldt natuurlijk in het bijzonder bij gebeurtenissen die relationeel van aard zijn, maar het gaat ook op voor gezondheids- en arbeidsgebeurtenissen. Gezien het belang van de context voor beide beïnvloedingsrelaties is dit een belangrijk gegeven.

3.4.4. Geloofsdimensies en crisisaspecten

Vanuit het vele materiaal kunnen we een theoretisch overzicht van mogelijke beïnvloedingsrelaties opstellen. Daarbij plaatsen we horizontaal geloofsdimensies en verticaal crisis-aspecten. De cursief gedrukte velden geven de beïnvloedingsrelaties crisis - geloof weer, de andere geloof - crisis (zie ook de pijlen). De diverse gegevens die uit de literatuur en ons eigen onderzoek naar voren kwamen zijn in de velden geplaatst (Figuur 3.IX).

Uiteraard is het schema niet volledig. Voor nader onderzoek biedt het aanknopingspunten als het gaat om een multidimensionele benadering van geloof-crisis relaties. Aangezien uit ons eigen onderzoek vooral ook het belang van de context naar voren is gekomen zou dit schema dienen te worden uitgebreid met een contextuele dimensie. Dan verschijnt een drie-dimensionaal schema, met in de dimensies crisis en geloof vijf velden waarop zich de relevante factoren of beïnvloedingsaspecten bevinden en in de dimensie context vier velden. Dat leidt tot vijf maal vijf relaties tussen Crisis-factoren en geloofs-factoren, die elk twee richtingen kunnen hebben. Op deze $5 \times 5 \times 2 = 50$ beïnvloedingsrelaties kunnen de vier contextfactoren aangrijpen, zodat er 200 relaties ontstaan, of wanneer we meerekenen dat de (visie op de) context ook kan worden beïnvloed $8 \times 50 = 400$ relaties. Daarmee zijn dan alleen nog maar de verschillende variabelen aangegeven en niet de inhoud daarvan.

Figuur 3.IX De interactie van geloof en crisis

GELOOFS-DIMENSIES	beleving	interpretatie	context	gedrag	rituelen
CRISIS-ASPECTEN gebeurtenis	geloofsvragen ↗	gebrokenheid ↗	vervreemding ↗	↗	vorm ↗
	↘	↘	↘	↘ voorkomen en beheersen	↘
primary appraisal	angst ↗	contingentie ernst dreiging	conflict ↗	gebed ↗	↗
	↘ troost	↘ zingeving	↘ plausibiliteit	↘ beheersing	↘
hulpbronnen	↗	Gods trouw	sociale vaardigheden ↗	coping-gedrag ↗	↗
	↘	↘ Gods trouw	↘ social support	↘ handhaving relaties	↘ activeren gemeenschap
activiteiten	zelfwaardering ↗	beheersing	↗	ethisch conflict ↗	↗
	↘	↘	↘	↘ beperking alternatieven	↘ reguleren emoties
uitkomsten	versterking of verzwakking ↗	↗	↗	↗	↗
	↘	↘ flexibiliteit reikwijdte	↘ open geloofscontext	↘	↘

Met deze opmerkingen is slechts aangegeven hoe complex de onderlinge relaties kunnen zijn. Er is immers nog niet gesproken over verdergaande, meer precieze, of andere indelingen in de drie dimensies. Ook de inhoud van de verschillende factor-velden is hierin niet opgenomen. Het belang van deze overzichten is dat er duidelijk mee is geïllustreerd dat we in dit stadium van onderzoek alleen met een analyse vanuit de werkelijkheid van het veld, dat wil zeggen vanuit individuele gevallen, kunnen voorkomen dat bij voorbaat mogelijke factoren worden uitgesloten.

3.5. COMMENTAAR BIJ DE HYPOTHESEN

Tenslotte willen we in dit hoofdstuk de hypothesen van hoofdstuk 2 van commentaar voorzien. We doen dit door per cluster van hypothesen enkele kanttekeningen te plaatsen. De hypothesen zijn voor de duidelijkheid cursief gezet.

1. Er zal pas sprake zijn van verandering in het geloof onder invloed van crisis-ervaringen, wanneer de dreiging groot genoeg is.

In het licht van de psychologische reflectie verbaast deze eerste hypothese niet. In de definitie van crisis, die we hebben geformuleerd is immers gesteld dat pas in een crisis de centrale verhaallijnen worden bijgesteld. Zolang het mogelijk is, zullen mensen in een crisis trachten hun geldende verhaal en interpretatiekader in stand te houden, en daarmee ook het gelovige interpretatiekader. Wanneer dit niet meer lukt zal nog in eerste instantie geprobeerd worden het gelovige zingevingssysteem intact te houden, wanneer dat gezien wordt als de dragende grond voor het interpretatiekader. De centrale verhaallijnen worden zoveel als mogelijk is ongewijzigd gelaten. We kunnen hierin een parallel zien met de besproken indeling van coping-strategieën zoals verwoord door Menninger (1954). Met name de meer fundamentele elementen van de zingeving zullen daarom pas in een zwaardere crisis bedreigd en eventueel veranderd worden. Deze fundamentele verhaallijnen betreffen de vraag naar het wezen van de dingen en de diepere zin van de werkelijkheid, en zijn daarmee naar hun aard religieus.

Nu kan daarbij nog wel de opmerking gemaakt worden dat dit ook zal afhangen van de reikwijdte van het geloof in het interpretatiekader of levensverhaal. Het valt immers aan te nemen dat respondenten, bij wie het geloof behoort tot de marginale verhaallijnen, minder sterk aan deze lijn zullen vasthouden, en daarom ook in een lichtere crisis tot veranderingen bereid zijn. Voor deze respondenten geldt echter dat expliciet religieuze verhaallijnen minder relevant zijn en daarom ook in de crisis minder aandacht zullen krijgen.

2. Wanneer de crisis het geloof problematiseert, kan dit versterkt zijn door een negatieve sociale context in de jeugd en in de crisisperiode, alsmede door een marginale geloofscontext in de jeugd.

Wanneer de crisis het geloof transformeert, kan dit versterkt zijn door een positieve sociale context in de jeugd, en een negatieve sociale en geloofscontext in de crisisperiode.

Wanneer de crisis het geloof stimuleert, kan dit versterkt zijn door een positieve sociale context in de jeugd en in de crisisperiode.

Een positieve invloed van de crisis op het geloof hangt over het geheel genomen samen met een positieve context. Ook dit verband is niet verbazend in het licht van de literatuur. Op de één of andere wijze hebben immers context en zingeving een oorzakelijke en inhoudelijke verbinding met elkaar. Hoe dat functioneert zullen we in hoofdstuk 5 trachten uiteen te zetten. Wanneer nu in de jeugd een positieve context bestond, dan heeft dat een positieve invloed gehad op het groeiende zingevingssysteem. Dat geldt met name ook voor de godsdienstige opvoeding. Eerder is gewezen op het belang van de voorbeeldfiguren in de religieuze socialisatie. In onze resultaten is dat niet bevestigd, maar dat heeft te maken met de wijze van vragen en analyseren. Wel duidelijk is ook bij onze respondenten dat voor de ontwikkeling van een godsdienstige levensbeschouwing een positieve context in de jeugd van belang is. Bij een marginale geloofsofvoeding is de opbouw van een gelovig zingevingssysteem gebrekkig, en kan ook de invloed van de crisis problematischer zijn.

Wat betreft de context in de crisisperiode geldt dit verband in zekere zin ook. Hier kunnen de besproken social-support-theorieën verklaren waarom een positieve context van belang is in de crisisverwerking. Ze behoren immers tot de hulpbronnen, en wanneer die in voldoende mate aanwezig zijn wordt de crisis of minder ernstig, of eerder opgelost. Dat betekent echter ook dat de invloed van de crisis op het geloof minder negatief of positiever wordt naarmate er een positievere context is. Dat geldt in het bijzonder ook voor de geloofscontext, aangezien die in het verhaal directer verbonden wordt met de godsdienstige levensbeschouwing.

Het opvallende gegeven dat een negatieve context kan bijdragen aan een transformerende invloed op het geloof kan hieruit ook worden verklaard. Wanneer immers (een deel van) de context negatief functioneert, dan betekent dit dat de hulpbronnen als negatiever worden ingeschat, zodat de betrokkene gedwongen is de crisis vooral zelf te verwerken. De verwerkingsmogelijkheden of coping-activiteiten zijn dan beperkt tot vooral de intrapsychische methoden. Dat betekent dat er een grotere kans is dat het zingevingssysteem wordt veranderd, om zo de dreiging het hoofd te bieden. Die verandering in het zingevingssysteem betekent ook een transformatie in het geloof. Zoals uit de interviews is gebleken is daarvoor wel een basis nodig van een positieve context in de jeugd.

3. Wanneer het geloof de crisisverwerking problematiseert, kan dit versterkt zijn door een negatieve geloofscontext in de jeugd en in de crisisperiode.

Wanneer het geloof de crisisverwerking stimuleert of transformeert, kan dit versterkt zijn door een positieve geloofscontext in de jeugd en in de crisisperiode.

De invloed van het geloof op de crisis loopt geheel parallel aan de context. Een negatieve context hangt samen met een negatieve invloed, en een positieve context hangt samen met een positieve invloed. Dit heeft te maken met de hulpbronnen in de crisis, waartoe geloof en context behoren. Wanneer nu in de geloofsdimensie de context negatief functioneert, dan betekent dit dat het geloof beperkt is tot het private domein van de individuele levensbeschouwing, en dat er geen gedeelde zingeving is. Daarmee is dan de plausibiliteitsstructuur van het geloof veel minder sterk, zodat nieuwe zingevingen voor de werkelijkheid in de crisis veel minder snel als bevredigend zullen worden ervaren. In een positieve context is een aanbod voorhanden van mogelijke zingevingen, terwijl ook de emotionele en praktische behoeften van de betrokkene in een gelovig kader kunnen worden beleefd en vervuld.

4. De feitelijke en de gepercipieerde relatie met de context kunnen beide de beïnvloedingsrelaties versterken. De werking kan tegengesteld zijn (de één positief, de ander negatief). De meest positieve van deze twee zal meestal de meeste invloed hebben.

Zoals bij de social-support-theorieën is uiteengezet spelen zowel de werkelijke als de gepercipieerde relaties een rol. Dat past binnen een hermeneutische benadering, waar we zowel te maken hebben met de interpretatie als met de feiten. Verhaal en werkelijkheid staan in een dialectische verhouding tot elkaar. Ze hebben elkaar nodig, veronderstellen elkaar, en beïnvloeden elkaar, maar het zijn wel twee verschillende zaken. Een eenzijdige nadruk op de (schijnbaar objectieve) feiten of op de (schijnbaar subjectieve) interpretaties doet geen recht aan de complexiteit van het menselijk bestaan. Ook deze verhouding zal in hoofdstuk 5 nadere aandacht moeten krijgen.

Het gegeven dat de meest positieve van deze twee lagen de meeste invloed heeft kan samenhangen met de menselijke behoefte zoveel mogelijk stand te houden en dreigingen te weerstaan. Dat heeft dan tot gevolg, dat bewust of onbewust gekozen wordt voor de meest positieve invloed. Dat is vooral goed te begrijpen, wanneer een positievere perceptie wordt benut. Wanneer echter de betrokkene een negatievere visie op de context heeft dan uit de feiten kan worden verklaard, dan speelt er nog iets anders mee. Het is immers goed mogelijk dat er ondanks die negatieve visie concrete praktische hulp wordt geboden, die helpt de crisis te verwerken of te voorkomen. Daarmee is de betrokkene niet genoodzaakt zijn of haar visie op de context te veranderen, maar heeft de (negatief ervaren) context toch een positieve invloed op crisisverwerking, geloof en de interactie daartussen. Die invloed is niet alleen afhankelijk van de interpretatie door het individu.

5. Het beeld van de ouders (met name de vader) kan samenhangen met het Godsbeeld, maar deze samenhang is maar van beperkte invloed op de functie of verandering van het geloof in crisissituaties.

De vorming van het Godsbeeld naar analogie van de ouderbeelden heeft meer invloed op de mogelijke verandering van het geloof dan op het mogelijk functioneren van het geloof in crisissituaties.

Zoals bij de vorige hypothesen en bij de paragraaf over religieuze socialisatie is opgemerkt, dient er onderscheid gemaakt te worden tussen de werkelijke relaties en de perceptie. De sterkste samenhang bestaat blijkens de literatuur tussen het Godsbeeld en het beeld van de symbolische vader, dan wel de werkelijke moeder. Deze samenhang is in ons onderzoek niet bevestigd, al zijn verschillende respondenten aan te halen die wel in deze beschrijving passen. Met de invloed van het geloof op de crisis is geen verband gevonden. Wel lijkt er enig verband te zijn tussen deze religieuze socialisatie en de invloed van de crisis op het geloof. Die invloed kan positief zijn, wanneer een positief Godsbeeld is ontstaan dat in de crisis intensiever wordt beleefd. Bij een negatief Godsbeeld kan de crisis tot een bijstelling leiden.

Op grond hiervan kan de vraag gesteld worden of in veel onderzoek naar religieuze socialisatie niet een onterechte reductie wordt toegepast door alleen te kijken naar de jeugdperiode, en de invloed van crisis-ervaringen buiten beschouwing te laten. Tevens komt hier de vraag op of in onderzoek naar de verhouding van crisis en geloof niet teveel wordt gekeken naar de invloed van het geloof op de crisis, en te weinig naar de verandering van het geloof. Van deze beide vragen is de achtergrond het gegeven dat geloof ook in ons materiaal een dynamische factor blijkt te zijn, die niet kan worden verklaard uit één enkele levensperiode.

6. Een open verstandhouding (ondanks evt verschillen) met de ouders versterkt een positieve invloed van het geloof op de crisis.

Conflicten met de ouders versterken de negatieve invloed van het geloof op de crisis.

Het is opvallend hoezeer de ouders een rol blijven spelen in de wisselwerking tussen crisis en geloof, soms aantoonbaar lang nadat de ouders zijn overleden. Daarbij gaat het niet in de eerste plaats om die situaties waar sprake is van een krampachtige binding aan de ouders, maar om de doorwerking van de relaties langs de weg van het eigen interpretatiekader en de gegroeide levenshouding. Een open verstandhouding is in dit kader te verbinden met geleerde coping-vaardigheden waarmee de dreiging van een problematische relatie is bezworen. Deze vaardigheden kunnen later weer worden gebruikt in andere relaties en crises en zijn zo direct en indirect van belang voor de invloed van het geloof op de crisis. Wat hier gebeurt is dat het gelovige interpretatiekader positief kan functioneren in de verwerking, omdat het geworteld is in een open netwerk. Bij een problematische relatie-basis kan ook het zingevingssysteem minder adequaat functioneren. Opnieuw moeten we voor de toelichting op dit verband tussen context en zingeving verwijzen naar hoofdstuk 5.

7. Overeenkomsten met de ouders versterken de positieve invloed van de crisis op het geloof.

Versillen met de ouders versterken de negatieve invloed van de crisis op het geloof.

Ging het bij het vorige cluster van hypothesen om de functie van het geloof in de crisis, hier gaat het om de verandering van het geloof in de crisis, die ook versterkt wordt door de contextuele basis: de relatie met de ouders. Is die relatie gekenmerkt door overeenstemming, dan zal daaruit eerder een hecht interpretatiekader ontstaan, dat in de crisis niet wordt verworpen, maar juist wordt versterkt. Versillen in de jeugd (of de vroege volwassenheid) leiden eerder tot een gefragmenteerd interpretatiekader, dat in de crisis onder druk komt te staan. Dat kan in tweede instantie nog een positieve wending krijgen wanneer het oude interpretatiekader wordt afgewezen en door een nieuw wordt vervangen (bekering).

8. Versillen tussen de ouders versterken de negatieve invloed van de crisis op het geloof.

De structuur van het netwerk weerspiegelt zich in de structuur van de levensbeschouwing.

Een positieve invloed van de crisis op het geloof wordt versterkt door een hecht netwerk en interpretatiekader.

Ook het laatste cluster van hypothesen heeft betrekking op het netwerk. Hier gaat het echter vooral om de structuur van het netwerk en niet om de individuele relaties met leden daarvan. De tweede hypothese van dit cluster is de meest omvattende. Het leidt ook onmiddellijk tot de vraag hoe en waarom de context zo van invloed is op de inhoud van de levensbeschouwing. De verschillende theorieën van dit hoofdstuk kunnen wellicht inzicht verschaffen in de deelvragen; ze zijn te beperkt om deze centrale vraag te verhelderen.